

Så å si sant

Tysk propaganda i Norge under 1. verdenskrig

Espen Nævestad

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Universitetet i Oslo

Våren 2013

© Espen Nævestad 2013

Tittel: Så å si sant: Tysk propaganda i Norge under 1. verdenskrig

Forfatter: Espen Nævestad

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Forord

Det norske *terra incognita* 1914-18 er en tidsreise verdt. Jeg traff både sjøhyrer, ville og enøyde – ubåter, kolonitropper og dr. Aall. Jeg takker for følget og ønsker fortiden «på gjensyn».

Jeg hadde tanker om en tur i den retning da jeg kom i kontakt med veileder Ola Teige og Nik. Brandal, to av de tre forfatterne av boken om den multimislykte spionen Alfred Hagn, og de penset meg inn på sporet til *Bundesarchiv* og *Politisches Archiv* i Berlin og alt stoffet som finnes der om Tysklands propaganda i Norge under 1. verdenskrig. Arkivene svulmer, men ingen bryr seg. Takk til Ola og Nik.! Ola ledet meg mildt videre, utenom spioner, bombekofferter og miltbrannbakterier, inn blant krigsstemte, forurettede tyskere og deres norske hjelpere, en broket skare av mer eller mindre mistilpassede, oversette intellektuelle med høye idealer og lave inntekter. Det er noe eget med andre menneskers hemmeligheter.

Historiens ironi har latt stiftelsen Fritt Ord flytte inn i Uranienborgveien 2, der den tyske og senere sovjetiske legasjon holdt til. Huset ville vært et monument for norsk offentlighet også uten Fritt Ord. Tyskerne følte seg under 1. verdenskrig urettmessig utestengt fra norsk offentlighet og iverksatte derfor et massivt og enestående forsøk på å komme til orde, med nær sagt alle midler og stort sett forgjeves. Dr. Aall ville ikke gått av veien for en finansieringssøknad til Fritt Ord – i ytringsfrihetens navn.

Oslo, 8. mai 2013

Innholdsfortegnelse

Innledning

Booppgjør, november 1918	6
Problemstilling og oppbygging	6
Norges krig og Tysklands krigsmål	7
Avgrensning og metode	8
Historiografi og forskningsstatus	11
Kilder	14

Propagandaavsenderen

Det isolerte Tyskland	14
Tyskland organiserer krigspropagandaen	16
Filmpropaganda	20
De norske tysklandsvennene	21

Propagandafremføringen

Fra krigsutbruddet til høsten 1916

Korrespondenz Norden	24
Å ta ordet	26
Pastor Günther	28
<i>Aufklärung</i> – opplysningstid	30
Tyskland i posten	32
Pressen	34
Bilder og klisjéer I	37
Film I	38
Foredrag I	38
Åndsliv til tjeneste	40
Dr. Aalls krig med verden	43
Krise og brudd	46

Fra høsten 1916 til kapitulasjonen

Rheinbaben omorganiserer propagandaarbeidet	46
Organisasjon med blad	48
Professor Neckels fredstilbud i aulaen	50
<i>Ukens Revy</i>	51
Prosjektmakeren Walther Adolf Bintz	55
Film II	58
Kulturpropaganda	60

<i>Morgenbladet</i>	62
De andre avisene	65
Tyskerkull med oppgjør i arbeiderstøtte	68
Bilder og klisjéer II	70
Forlag, bokhandel og trykkeri	72
Trykksaker på alle bord	75
Munn til munn	76
<i>Bak Verdenskrigens Kulisser</i>	78
Foredrag II	78
Ny begynnelse med nye folk	80
Propagandabudskapet	
Høye idéer og lave interesser	81
Havets frihet	81
En underholdende krig	82
Det angrepne Tyskland	83
Rasekrig	85
Til krig for freden	88
Høyest i kultur, best i rett	90
En kapitalistisk konspirasjon	92
Det mette og motiverte Tyskland	94
Propagandamottakeren	
Nokså fritt ord	96
NTB uten filter	99
Tysk kultur? Nei, takk!	100
Filmsensur	101
De skandinaviske regjeringer skjerper innsatsen mot propagandaen	101
Utenrikspolitikk for utenrikspolitikere	103
Utstøtelse	103
Konklusjon	104
Forkortelser	109
Noter	109
Kilder	127
Litteratur	128
Dokumentvedlegg	134

Innledning

Booppgjør, november 1918

Tre uker etter Tysklands betingelsesløse kapitulasjon utarbeidet dr. Julius Sandmeier, leder av presseavdelingen ved den tyske legasjon i Kristiania, forslag til nedtrapping av propagandavirksomheten.¹ Det var saktens tid for å gjøre opp status, heve blikket og reflektere over fremtid og fortid. Verdenskrigen hadde rystet Tyskland i sine grunnvoller, sosialt og politisk. På legasjonens brevpapir viste den nye tid seg ved at man hadde endret statsformen med et pennestrøk, til ~~Kaiserlich~~ *Deutsche Gesandtschaft*.

Sandmeiers status viste at 13.333,80 kroner (280.000 2013-kroner) i påløpte forpliktelser i *Auslandshilfsstelle Kristiania* ved legasjonen, distribusjonskontoret A/S Polarstjernen og J. Parmanns Forlag, der to pågående oversettelser ble lagt bort, måtte betales for å komme à jour med begivenhetene. Regningen for fortiden var i hovedsak knyttet til publikasjonene *Bak Verdenskrigens Kulisser* og *Orientierungen*. Fremover ville ni personer, inklusive to maskinskriversker og et bud, sørge for fredspropagandaen i den nye presseavdelingen. I tillegg skulle pastor Hermann Günther i den tysk-evangeliske menighet i Kristiania fortsette sitt propagandaarbeid mot et månedlig honorar på 617 kroner og 200 kroner til pleie av selskapelig omgang med nordmenn. Månedsbudsjettet for den reduserte aktiviteten var 16.593 kroner, en drøy halvering fra tidligere. Forholdet til tidsskriftet *Ukens Revy* var fortsatt uavklart. Støtten hadde hittil skjedd i form av aksjetegninger gjennom stråmenn. Selv om bladet kunne gå over ende når som helst, ville det være uklokt uten videre å trekke teppet under bena på dem, med fare for å kompromittere både utgiveren og Tyskland.

Problemstilling og oppbygging

Tyskland drev utstrakt propaganda i Norge under 1. verdenskrig, men maktet ikke å snu norsk offentlighet i tysk retning. Hvorfor nådde de ikke frem? Overtalelse forutsetter en troverdig *avsender*, en effektiv *fremføring*, et attraktivt *budskap* og en tilgjengelig *mottaker*.² Strukturen i fremstillingen tar utgangspunkt i denne firedelingen.

I avsenderdelen gjennomgås organiseringen av den tyske krigspropagandaen og det tyskorienterte norske miljøet. Uten det norske miljøet ville Tyskland vært uten praktisk evne og overbevisende kraft til å påvirke offentligheten. Fremsto avsenderen som troverdig for et norsk publikum? I fremføringsdelen som i hovedsak er bygget opp tematisk omkring mediene, gjennomgås begivenhetshistorien. Var arbeidet planmessig og effektivt? I budskapsdelen drøftes hovedpåstander fra åtte propagandaskrifter som ble fremlagt for norsk

offentlighet. Var budskapet attraktivt, i tråd med norske verdier og interesser? I mottakerdelen gjennomgås tiltak som ble iverksatt i Norge som reaksjon på den tyske propagandaaktiviteten. Hvordan reagerte samfunnet?

Norges krig og Tysklands krigsmål

Ved krigsutbruddet den varme sommeren 1914 erklærte regjeringen straks Norge nøytralt. Regjeringens ideal var å stå utenfor alle allianser og kombinasjoner, «uten utenrikspolitikk». For en liten, åpen økonomi som den norske viste det seg likevel umulig å stille seg utenfor konflikten. Regjeringen og næringslivet kom under press fra to krigførende stormakter, Storbritannia og Tyskland, som hver sto for en fjerdedel av den norske utenrikshandelen.³ Nøytral krigshistorie er ikke heroisk, men det lyktes – formelt sett, etter en tøyelig forståelse av nøytralitetsbegrepet – å opprettholde nøytraliteten som «the neutral ally» på britisk side.

Moderne krig krevde enorme leveranser. Industrialisering og internasjonal handel hadde gjort landene avhengig av hverandres ressurser, og med ett kuttet krigen mange av tilførselene. Norsk skipsfart, fisk, kobbermalm og svovelkis (til utvinning av svovel til fremstilling av ammunisjon) berørte de krigførendes livsinteresser. Norske råvarer ble viktige brikker i krigsspillet da Storbritannia fra november 1914 la Tyskland under blokade og Tyskland svarte med motblokade av de britiske øyer i februar 1915. Blokaden stengte Tyskland ute fra blant annet markedet for svovel og stanset importen av store kisleveranser, med den følge at den norske kiseksporten til Tyskland nær doblet seg fra 1914 til 1915 og Norge ble Tysklands viktigste svovelleverandør.⁴ Samtidig som de krigførende – til priser de selv drev i været – kjøpte det de fikk tak i av enkelte norske varer, særlig fisk, var Norge selv kritisk avhengig av import fra de krigførende, spesielt kull, foredlet kobber og smøreolje fra Storbritannia og jern, maskiner og elektrisk utstyr fra Tyskland. Dessuten måtte importen fra USA over britiskkontrollert hav. Storbritannia kom fra sommeren 1915 av til enighet med en rekke norske bransjeforeninger som ble opprettet for dette formål, om leveranser, mot at foreningene garanterte at disse leveransene ikke skulle komme Tyskland til gode. Bedrifter som brøt med dette, havnet på den britiske svarteliste og ble nektet varer. Følgen var at norsk næringsliv ble delt i to, i britiskhandlende og tyskhandlende, under henholdsvis britisk og tysk oppsyn. Storbritannia satte til slutt foten ned og tvang sommeren 1916 gjennom kobber- og fiskeavtalene med staten som motpart og sikret seg slik det aller mest av eksporten av disse råvarene til forhåndsavtalte priser. En langvarig politisk krise fulgte. Ettersom Storbritannia kontrollerte havet og kullet, talte forretningshensyn for at Storbritannia skulle vinne konkurransen med Tyskland om de norske leveransene, og slik ble det.

Storbritannia fremmet sine interesser ved økonomisk og politisk press og ved tilsidesettelse av deler av folkeretten. I prinsippet skulle både de nøytrales handel med de krigførende (med unntak av kontrabande, direkte krigsviktige varer som våpen) og de nøytrales innbyrdes handel kunnet fortsette i krigstid. De erklærte krigssonene privatiserte havet i strid med folkerettens grunnleggende prinsipp om «fritt hav». Storbritannia lyktes med å stanse sjøtilførslene til Tyskland mens Tyskland ikke lyktes med blokaden av Storbritannia. Tyskland erklærte derfor total ubåtkrig i Nordsjøen fra februar 1917, med dramatiske konsekvenser for norsk skipsfart. Tapene av liv og skip eksploderte – bokstavelig talt. En hemmelig tonnasjeavtale vedtatt i juni 1917, Norges best bevarte krigshemmelighet, med Storbritannia om leie av norske skip fikk tapene ned igjen.⁵ Britiske skip i konvoi med militæreskorte ble satt inn i norsk trafikk mens norske skip ble satt inn i britisk fart. Skipene byttet med andre ord farvann. Nøytraliteten var etter dette helt illusorisk.

Tysklands planer tok ikke sikte på å trekke Norge inn i krigen, men avfant seg med Norges nøytralitet og håpet på norsk velvilje.⁶ Tyskland var først og fremst opptatt av å beskytte sin tilgang til norske råvarer mot britiske krav om enetilgang. Samtidig oppmuntret Tyskland den svenske regjeringens bestrebelse på å opprette et forpliktende nordisk forbund, forutsetningsvis – fra svensk side – under svensk ledelse.

Avgrensning og metode

Vårt «propaganda» har røtter til den katolske kirkes *sacra congregatio de propaganda fide* fra 1622 under motreformasjonen, avdelingen i kirkeadministrasjonen som skulle utbre troen.⁷ Grunnbetydningen er «utbredelse». Studiet av fenomenet propaganda skriver seg fra etter 1. verdenskrig. Mens Krimkrigen (1853-56) på grunn av den elektriske telegrafene var den første krigen der begivenhetene ble rapportert «live», var 1. verdenskrig den første krigen der propaganda var en vesentlig komponent i krigføringen. Det skyldtes at 1. verdenskrig med størst rett kunne sies å være den første virkelig «totale krig», en langvarig krig der staten mobiliserte alle samfunnets ressurser, menneskelige og materielle, militære og sivile. Effektiv produksjon og organisering av sivilsamfunnet var blitt like viktig for seieren som innsatsen på slagmarken. Propagandaen mantede militære og sivile til innsats og forsøkte å holde moralen oppe. I tillegg ville de krigførende overbevise fienden og de nøytrale om sin uskyld for krigsutbruddet, sine aktverdige hensikter og midler og gode utsikter til seier. I tidligere kriger hadde propagandaen vært rettet mot fienden, og den hadde hatt mindre omfang.

Det rådende propagandaparadigme under 1. verdenskrig, masseteorien, var sterkt påvirket av den franske sosialpsykologen Gustave Le Bons *La Psychologie des foules*

(Massers psykologi) fra 1895.⁸ Han beskrev der grupper vulgær-autoritære mentalitet, hvordan de resonnerer i bilder og analogier og villig underkaster seg førerskap.⁹ Grupper resonnerer ikke; de føler. Den kollektive bevissthet er intellektuelt lavtstående og handler instinktivt og overdrevent. Den som vil utøve sosial kontroll over massen, må overdrive, gjenta, forenkle, slå fast, aldri resonnerer.¹⁰ Le Bon sto igjen under påvirkning av forskningen på hypnose, hysteri og det ubevisste sjeleliv og «massesamfunnets» fenomener – industrialisering, urbanisering, sosialistpartier. Folkets krav om alminnelig stemmerett og parlamentarisme støtte sammen med elitens og Le Bons frykt for revolusjon og pøbelvelde. Eliten som offentliggjorde at og hvordan den måtte manipulere folket, tilførte offentligheten noe grenseoverskridende, illevarslende nytt, i verste forstand moderne. Den gamle eliten ropte ut sin desperasjon med ropert.

Massemediene, i praksis pressen, var det andre fundamentet for det tidlige propagandabegrepet. Ifølge Gabriel Tarde, en annen fransk sosialpsykolog, var avisene ikke lenger bærere av den offentlige mening; de skapte den.¹¹ Den «gule» tabloidjournalistikken som blomstret i New York og London i 1890-årene, demonstrerte hvordan leserne lot seg ta med på tur ved bruk av folkelige idéer og symboler. Den nye pressen hadde evne til å skape saker ved å gjøre små og store begivenheter, gjerne negative, til sensasjoner ved å forfølge dem i kampanjer, der folkelige stemninger fikk bestemme sakenes proporsjoner.¹² Pressens kampanjer hadde gitt mulighet til å prøve ut virkemidler som kom til anvendelse i krigspropagandaen. Tyskland stilte med handikap; den statspaternaliserte tyske pressen hadde innholdsmessig ikke tilegnet seg modernitetens siste skrik.¹³ Tyskland fikk sin eneste tabloidiserte avis, *B.Z. am Mittag*, før krigen i 1904, og selv den var «uvanlig seriøs».¹⁴

Kommunikasjonsrådgiveren Thymian Bussemers «superdefinisjon» fra 2008 er ment å ta opp i seg og forene en rekke definisjoner. Propaganda er hos ham

[1] vanligvis mediaformidlet bygging av handlingsrelevante meninger og holdninger hos politiske eller sosiale samfunnsgrupper gjennom symbolsk kommunikasjon og [2] offentlighetsdannelse til beste for bestemte interesser.¹⁵

Betoningen av symbolkommunikasjon er hentet fra Le Bon og ble tatt opp igjen i 1927 i Harald D. Lasswells propagandabegrep: «kontroll av opinionen ved hjelp av signifikante symboler».¹⁶ Propagandaens råstoff er kollektive tankemønstre, som «fedrelandet», «folket», «folkestyret», «revolusjonen» og spill over vi–de-fiendebilder som «den gule fare». Uviljen mot propaganda er nettopp knyttet til dens bruk av slike manipulative, emosjonelle virkemidler og dens udemokratiske tendens. Man fryktet at usynlige herskere styrte samfunnsdeltakeren til valg han ikke egentlig forsto.

Tyskerne omtalte ofte sin virksomhet som *Aufklärung* (opplysning). Det var ikke *bare* en eufemisme. Ofte lå hensikten i dagen, og argumentasjonen kunne være åpen og logisk, om enn ensidig. Flommen av politiske pamfletter som Tyskland lot skylle over utlandet fra krigsutbruddet, var i mange tilfeller av konvensjonelt innhold, uten egentlig «symbolsk kommunikasjon». For det annet hadde Tysklands kulturpropaganda, for eksempel konserter, ikke ambisjoner – på overskuelig sikt – utover å skape sympati. «Propaganda» er dessuten med tiden blitt innsnevret til å gjelde statlige aktiviteter om statspolitiske forhold. Når man fremmer ikke-statlige saker, anvendes spesialbetydninger som informasjonsvirksomhet, folkeopplysning, valgkamp, misjonsvirksomhet eller markedsføring. For mitt behov her tenker jeg derfor på propaganda i bred forstand som

etablerte eller utfordrende regimers organiserte, instrumentelle massekommunikasjon til fremme av sine livsinteresser

Propaganda *trenger* etter dette verken være aktivistisk (etterstrebe handling på kort sikt) eller manipulerende (operere med skjulte hensikter eller virkemidler).¹⁷

Historielæreren dr. Paul Martin Rühlmann påpekte i sin bok *Kulturpropaganda fra 1919* hvordan maktoverføringen og demokratiseringen som krigen hadde forårsaket, hadde åpnet utenrikspolitikken for folket. Når statene heretter skulle kommunisere, ville det ikke skje fra suverén til suverén, men fra folk til folk.¹⁸ Når folk skulle tale til folk, ville det høyeste kulturuttrykk vinne størst tilslutning i verden. Maktpolitikken tid var forbi. Kulturpropagandaen var et virkemiddel for etterkrigstiden fordi Versaillesfreden hadde brutt Tysklands maktmidler. Denne «omveiens kunst» var imidlertid blitt tatt i bruk i stort omfang under krigen uten at man, mente Rühlmann, egentlig hadde forstått dens vesen.¹⁹ Kulturpropagandaen gjorde det mulig å føle tysk uten nødvendigvis å støtte Tyskland politisk.

Propaganda benytter seg av medier, og propagandisten er selv et medium, en mellommann som formidler mellom en avsender og en mottaker og spiller på mottakerens forventninger og verdier.²⁰ Propagandisten identifiserer misnøye eller aspirasjon hos mottakeren og spiller på reservoaret ved utvelgelse (eller fabrikasjon) av signaler for å mobilisere handling til fordel for avsenderen eller generere konflikt til ulempe for fienden.

Amerikansk atferdsforskning etter 2. verdenskrig viste at propagandaavsenderen må virke tillitvekkende, oppfattes å besitte ekspertise og ligne mottakeren.²¹ Budskapet må synes å oppfylle et behov eller en aspirasjon hos mottakeren. Et ensidig budskap har størst effekt når det presenteres for et lavt utdannet publikum uten forutinntatte meninger og uten kunnskap om alternativene. Når det gjelder medier, er de publikumsnære mest effektive, i rekkefølgen

direkte kontakt først, så TV/film, deretter radio og trykk sist. Mottakeren må gjenfinne sine egne verdier og myter i budskapet han utsettes for. Mottakeren vil tilpasse sine dommer til de blir konsistente: Hvis han i utgangspunktet likte tyskerne, men mislikte ubåtkrigen, ville han etter hvert enten legge tyskerne for hat på grunn av uviljen mot ubåtene eller akseptere ubåtkrigen på grunn av sin fidus for tyskere.

Generelt er det slik at en gruppe foretrekker informasjon som støtter en eksisterende beslutning fremfor informasjon som utfordrer den, under forutsetning av at beslutningen ble fattet frivillig og blir oppfattet som forpliktende av beslutningstakeren. Den dynamiske tendensen til å søke bekreftelse (*confirmation bias*) og forkaste forstyrrende informasjon forsterkes hvis gruppen er homogen, gruppelederen aktivt fremmer sine egne preferanser og gruppen vet at den må stå til ansvar.²²

Som regimers massekommunikasjon skiller propaganda seg fra idealistisk innsats. I praksis kan det likevel være vanskelig å skille idealisten fra propagandisten – en bok er en bok. Jeg konsentrerer meg om propagandisten og det organiserte arbeidet tyske myndigheter satte i gang for å påvirke norsk opinion. Først når tilblivelsen kan dokumenteres, kan man med sikkerhet tale om propaganda.

Denne fremstillingen er basert på arkivstudier. Tysklands propagandafolk arbeidet for å vinne fotfeste for sine synspunkter i norsk offentlighet. Jo mer offentlighet for synspunktene, jo bedre. På den annen side måtte metodene holdes utenfor offentligheten. Hemmeligholdet representerer et kildeproblem. Heldigvis finnes et stort arkivmateriale med mange opphavsmenn med førstehånds kunnskap. Det tyske materialet er dannet av statlige organisasjoner, i fortrolighet og under forutsetning av hemmeligholdelse, selv fra innsyn fra kolleger. Man taler friest da. Materialet er stort sett blitt til i den løpende saksbehandlingen, slik at aktørene har hatt mindre mulighet til å regissere sitt ettermæle enn hvis de hadde hatt mer tid og kjent utfallet. Når fremstillingen enkelte steder lener seg nokså tungt på pastor Hermann Günthers rapporter til sine overordnede, viser rapportene god indre konsistens og lar seg som regel sammenholde med andre primærkilder og begivenheter i samtiden.

I den firedelte modellen (avsender, medium, budskap, mottaker) kan Tyskland ha tapt kampen om opinionen i ett eller flere ledd. Tysklands norske propagandanederlag prøves i en empirisk modell.

Historiografi og forskningsstatus

Wilhelm Keilhaus *Norge og verdenskrigen* fra 1927 og Olav Ristes *The Neutral Ally* fra 1965 er fortsatt grunnleggende fremstillinger av 1. verdenskrig i Norge. De tar for seg

Storbritannias og Tysklands fremstøt for å få tilgang til norske ressurser. Keilhau skrev økonomisk historie få år etter krigen, Riste diplomatisk historie etter at arkivene var blitt tilgjengelige for forskning. Keilhau påviste hvordan staten under krigen mengde- og prisregulerte markeder som etter sikker liberalistisk lære hadde vært styrt av private. Ristes megetsigende tittel illustrerte hans sentrale poeng, at regjeringens tilpasning til Storbritannias krav uthulet norsk nøytralitet til man i praksis endte opp som unøytral.

David Welch' *Germany, Propaganda and Total War, 1914-1918: The Sins of Omission* fra 2000 omhandler i hovedsak den innenlandske tyske propagandaen, men tar også for seg utenlandspropagandaen. Welch konsentrerer seg om de politiske virkningene av propagandaen. Etter hans mening misbrukte den tyske styringseliten den borgfred som ble inngått ved krigsutbruddet, i et forsøk på å holde seg ved makten, uten å bry seg om folkets behov og krav. Propagandaen ble brukt som forsvar mot både fienden og folket. Kurt Koszyk's *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg* fra 1968 har et kapittel, «Die Zentralstelle für Auslandsdienst», om utenlandspropagandaen. Koszyk forklarte utenlandspropagandaens måtelige resultater med byråkratisering og grunnleggende mangel på forståelse av publisistiske virkemidler i krig. Ellers er etableringen av utenlandspropagandaen godt fremstilt av Jürgen og Wolfgang von Ungern-Sternberg i *Der Aufruf ‚An die Kulturwelt‘: Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg* fra 1996. Dommen over den tyske propagandaen var heller negativ også i den nære etterkrigstid: Historikeren Edvard Bull d.e. vendte tommelen ned fordi propagandaen var dårligere organisert og ledet enn ententens og i større grad formidlet ekstreme synsmåter, selv om de «rabiate krigsmændene var omtrent like rabiate i alle land».²³ Ifølge general Ludendorff, de «rabiates» fremste mann, var propagandasatsingen utilstrekkelig, dårlig organisert, ukoordinert og manglet rikskanslerens støtte. Dermed seiret den tyske hær på slagmarken, men tapte krigen fordi propagandaen sviktet.²⁴ Oberstløytnant Gudmund Schnitler kom til at den tyske propagandaen lyktes dårligere enn den britiske fordi den manglet forståelse av nasjonal egenart i de enkelte land.²⁵ Den tyske ambassadør i USA, grev Bernstorff, var egentlig tilfreds med at den tyske propagandaen i USA hadde maktet å gjøre seg hørt i den britiske dominansen og mobilisere tysk- og irsk-amerikanerne, men medga at propagandaen manglet innsikt i amerikansk tenkemåte og derfor ikke grep fatt i de sakene som appellerte i USA, presenterte sakene feil (med argumenter i stedet for nyheter) og arbeidet for sent.²⁶

Det finnes ingen samlet fremstilling av tysk propaganda i Norge under 1. verdenskrig. Forskningsfronten befinner seg omtrent her: Pressehistorikeren Kurt Koszyk identifiserte i 1968 presten i den tysk-evangeliske menighet i Kristiania som representant for

propagandaorganisasjonen *Zentralstelle für Auslandsdienst*.²⁷ Pastor Hermann Günther nedtonet altfor kraftig sin innsats i jubileumsskriftet til menighetens 50-årsjubileum i 1959.²⁸ Jacob S. Worm-Müller tidfestet i 1917 tidsskriftet *Ukens Revys* forvandling til tyskvennlig organ til 1. januar 1917 og satte endringen i forbindelse med den protyske Norsk forening for utenrikspolitisk opplysning.²⁹ Bernt Roughvedt knyttet i 2007 tidsskriftet *Ukens Revy* til tysk propaganda, riktignok fra et for tidlig tidspunkt, og Herman Harris Aalls tyskvennlige artikler til *Dagbladet* høsten 1914 fra Berlin ble – ved å presse kilden litt over bristepunktet – satt i forbindelse med tysk finansiering.³⁰ Aalls forfatterskap etter hjemkomsten til Kristiania er derimot ikke blitt stigmatisert på denne måten. Roughvedt hevdet upresist i 2010 at den tyske legasjon i Stockholm tegnet aksjer i *Ukens Revy*.³¹ Roughvedt påviste samtidig at Erik Lie vinteren 1916 vervet seg hos propagandaen i Berlin. Bjørn Bjørnsons virksomhet i Korrespondenz Norden ble overbærende omtalt av hans tysk-jødiske kone Eileen i *Boken om Bjørn* fra 1946, men ettersom hun rettmessig skrev for at Bjørns brødres nasjonalsosialisme ikke skulle smitte Bjørns ettermæle, bagatelliserte hun hans innsats under 1. verdenskrig.

Tysklands propaganda i Norge viste «det store i det lille»; tysk samfunnsutvikling ga propagandaen akkurat *den* formen den fikk. Historikeren Jeffrey Herf formulerte i *Reactionary Modernism: Technology, culture, and politics in Weimar and the Third Reich* fra 1984 uttrykket «reaksjonær modernisme» for den særpregede tyske kombinasjonen av politisk romantisk reaksjon og teknologisk modernitet som man fant i det tyske keiserriket som oppsto i 1870. Paradoksalt kom elitekretser i det nye keiserriket til å hylle teknologien samtidig som de avviste opplysningstidens rasjonalisme, selve forutsetningen for teknologisk modernitet.³² Det sent industrialiserte Tyskland ble ledende i den annen industrielle revolusjon. Den sterke staten man tok for gitt, kunne simpelt hen ikke være teknologisk tilbakestående. Moderniteten kom også til uttrykk i et annet moderne tema som skulle bli klart formulert etter krigen: krigen mot det lunkne borgerskapet, politikerne, jødene, de prinsippløse som ikke var villig til grenseoverskridende handlinger og ofre for å redde fedrelandet. Den moderne, frie ånd strakte seg ut over kultur, tragedie og moral. En absolutt plikt legitimerte ethvert knep.³³ Modris Eksteins plasserte i *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Great War* fra 1989 opprinnelsen til en rekke moderne fenomener – ekspresjonistisk maleri, de moderne (og antimoderne) alternativbevegelsene (*die Lebensreformbewegung*), begynnende homoseksuell frigjøring, Berlin som «Chicago ved Spree» – i det politisk umoderne Tyskland.³⁴

Modernitetsmotivet kaster lys også over krigspropagandaen. Den tradisjonelle makten i Tyskland ble utfordret av en stort liberalt borgerskap og et sosialdemokrati i fremgang. Krigen ga eliten så å si et påskudd for å forskanse sin antimoderne ideologi bak nye former

for massekommunikasjon, uten opplysningstidens dialog, åpne adgang og frie resonnement, og legitimerede monopoliseringen av avsenderposisjonen. Overtalelseteknikkene ble fornyet, fra det offisielle kommuniké til emosjonelle appeller. Persondyrkelsen av Hindenburg i store plakatkampanjer ville vært mentalitetsfremmed før krigen. Teknisk omfavnet regimet for eksempel filmmediet og utviklet talepropaganda (*Mundpropaganda*), der en gruppe mellommenn gikk rundt og formidlet sentralmaktens synspunkter etter skrevne forelegg. «Den tredje vei» tok det nye i bruk i bruk i det gamles tjeneste.

Kilder

Hovedkildene til oppgaven er arkivene som er bevart etter den tyske legasjon i Uranienborgveien 2 i Kristiania og propagandamyndighetene i Berlin under 1. verdenskrig. Legasjonsarkivet finnes i *Politisches Archiv* i det tyske utenriksdepartement, *Auswärtiges Amt*, i Berlin. Resten av materialet forvalter *Bundesarchivs* avdeling i Berlin-Lichterfelde. Jeg er ikke kjent med at noen har brukt materialet tidligere. Begge arkiver inneholder et rikt materiale om Tysklands propaganda og samarbeid i den forbindelse med personer i det tyskorienterte miljøet i Norge. Materialet i Bundesarchiv er i stor grad restaurert og er elektronisk søkbart. Politisches Archivs saker later derimot ikke til å ha blitt ordnet i særlig grad, er i dårligere forfatning og registrert i papirkatalog. Bundesarchivs avdeling i Freiburg, der det også finnes arkivmateriale etter virksomheten i Norge, er derimot ikke besøkt. Dette materialet er ganske sikkert mindre i omfang enn det som finnes i Berlin.

I Norge inneholder Utenriksdepartementets arkiv i Riksarkivet materiale som kaster lys over norske reaksjoner på den tyske propagandavirksomheten. På Riksarkivet har jeg også hentet materiale fra privatarkivene til Herman Harris Aall og Carl Dietrich Hildisch mens jeg i Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling har hatt nytte av arkivene til Hermann Günther og Herman Harris Aall og Victor Mogens' brev.

Propagandaavsenderen

Det isolerte Tyskland

Da Tyskland ble satt på krigsfot etter krigserklæringen, trådte en lov av 1851 om beleiringstilstand i kraft.³⁵ Loven overførte sivilforvaltningens fullmakter til 57 militære befalhavere (eksklusiv Bayern) uten særlige kvalifikasjoner eller erfaring for å løse oppgaven. Ettersom de 57 rapporterte rett til keiseren som i liten grad koordinerte politikken, ble administrasjonen av riket uensartet og uoversiktlig. Først fra desember 1916 fikk krigsministeren fullmakt til å koordinere virksomheten til de militære befalhaverne, og

fullmakt til å gi dem ordre fikk han først like før kapitulasjonen.³⁶ Beleiringsloven innskrenket forsamlings- og ytringsfriheten i ord, skrift og bilde. Tross strenge sensurbestemmelser ble utsendelsen av tyske aviser til utlandet ved krigsutbruddet stanset og post og telegrammer holdt tilbake, for avisenes del i minst tre uker.³⁷ Da trafikken kom i gang igjen, ble sensuren strengt og vilkårlig håndhevet, avhengig av hvor i riket man befant seg.

Fienden satte samtidig inn tiltak for å isolere Tyskland. I oversjøisk sammenheng ble Tyskland avstengt ved at et britisk kabelskip natten mellom 4. og 5. august 1914 kappet de fire atlantiske telegrafkablene. Senere ble også de andre sjøkablene brutt. Tyskland forsøkte å motvirke skaden ved å utvikle den oversjøiske radiosenderen i Nauen utenfor Berlin og sende døgnet rundt på tysk, engelsk og fransk, etter hvert med rekkevidde til Persia og Mexico.³⁸ I europeisk sammenheng ble Tyskland rammet ved at forbindelsene mellom de dominerende nyhetsbyråene, britiske Reuters, franske Agence Havas og deres eget Wolffs Telegraphisches Bureau, ble brutt.³⁹ Byråene hadde gjennom flere konkurranse- og kostnadsreducerende kartellavtaler inngått i perioden 1870-1909 delt Europa mellom seg i interessesfærer.⁴⁰ Skandinavia var Wolffland. Wolff sto under innflytelse av den tyske regjering, hadde privilegium på statsnyheter og sendte aldri politiske telegrammer uten godkjenning fra Auswärtiges Amt.⁴¹ Det tyske telegrafvesen befordret Wolffs politiske telegrammer med førsteprioritet uten ekstra kostnad for Wolff. Reuters, Havas og Wolff utvekslet telegrammer gjensidig, men til Skandinavia sto Wolff alene for utsendelsen til Ritzaus Bureau i København som videresendte til Stockholm og Kristiania. Reuters startet midt i september 1914 parallell utsendelse av gratistelegrammer direkte til København, Stockholm og Kristiania for å korrigere og helst overdøve Tysklands stemme.⁴² Kartellavtalen av 1909 åpnet for slik direkteutsendelse av politiske *tractatus*-telegrammer etter særregler i de andre avtalepartenes interessesfære for avsenders regning.⁴³ For ordinære telegrammer dekket mottaker regningen.

Ved krigsutbruddet i 1914 sto Tyskland dessuten uten et regjeringsledet politisk, økonomisk og militært etterretningsvesen.⁴⁴ Den tyske hærens etterretningssjef (1913-19) Walter Nicolais reformer rett før krigen gjorde lite til eller fra. Den militære utenlandsetterretningen, som bare var operativ i Russland og Frankrike, arbeidet for Generalstaben, ikke regjeringen, og selv dette agentnettverket kollapset da krigen startet.⁴⁵ Tyskland sto derfor uten et apparat til å påvirke utlandet med sin propaganda. Også marinens separate etterretningstjeneste under Admiralstaben var i hovedsak rettet mot militære mål.⁴⁶ Innenlands hadde marineetterretningen imidlertid siden etableringen i 1897 drevet et utstrakt propagandaarbeid gjennom *Deutscher Flottenverein* (stiftet 1898, 1,1 millioner medlemmer våren 1914) og foredragsvirksomheten til de såkalte «flåteprofessorer» til fremme av

marinens egen aggressive utenrikspolitikk.⁴⁷ Det Tyskland manglet i erfaring fra «gul» presse, fikk de delvis igjen her. Mens fienden, ifølge Nicolai, slapp løs sin vel forberedte propaganda over hele verden ved krigsutbruddet, måtte Tyskland begynne på bar bakke og improvisere.⁴⁸ David Welch fremhever at Tyskland var det eneste landet som hadde tatt propaganda alvorlig i «noen år» før krigen ved å utvikle et halvoffisielt nettverk med utgangspunkt i sine utenriksstasjoner og tyske bank- og rederikontorer i utlandet, blant annet for distribusjon av tyskvennlig litteratur, og derfor startet med et bedre utgangspunkt enn ententelandene.⁴⁹ Uansett var det tidligste tyske propagandaarbeidet preget av ukoordinert improvisasjon. Graden av forberedelse skulle i seg selv bli et poeng i propagandaen: Den best forberedte kunne hevdes å ha planlagt og derfor sannsynligvis ønsket og forårsaket krigen. Forsøk på å påvirke opinionen i de nøytrale land måtte etter dette skje med ukonvensjonelle midler.

Tyskland organiserer utenlandspropagandaen

Øverste organ i det militære kommandohierarkiet var *Großes Hauptquartier*, der *Oberste Heeresleitung* (OHL) var maktens kjerne. OHL var delt i tre seksjoner: *Abteilung I* var størst og hadde ansvar for operasjonsplanene; *Abteilung II* var ansvarlig for tysk økonomi; *Abteilung III b* tok seg av etterretning, kontraetterretning, sensur, opinion og propaganda. *Abteilung III b* ble ledet av oberstløytnant Walter Nicolai.⁵⁰

Straks etter krigsutbruddet i 1914 hadde marineetterretningens sjef, orlogskaptein Heinrich Löhlein, startet organiseringen av et propagandakontor under ledelse av Margarete Gärtner.⁵¹ Fem personer, blant dem den sentrale riksdagsmannen Matthias Erzberger fra det katolske partiet *Zentrum*, fikk i oppdrag på 48 timer å slå sammen en bok om krigsutbruddet, blant annet for at amerikanerne som reiste hjem, skulle få den med seg.⁵² *Die Wahrheit über den Krieg* på 175 sider forelå 10. september ferdig trykt i 40.000 tyske eksemplarer, 10.500 engelske og i oversettelse til italiensk, nederlandsk, svensk, dansk og rumensk.

Matthias Erzberger startet i august sitt eget *Büro Berg* etter oppfordring fra Löhlein. Erzbergerkontoret drev nyhetsbyrå med telegramtjeneste til utlandet, etablerte kontorer i Stockholm, København og Rotterdam og engasjerte seg etter hvert i spionasje.⁵³ *Büro Berg* redigerte blant annet *Kriegschronik* som ukentlig kom i et opplag på 55-100.000 på syv språk – tysk, engelsk, fransk, spansk, portugisisk, nederlandsk og dansk – fra oktober 1914.⁵⁴

Ved krigsutbruddet var både offentlige, halvoffentlige og private propagandakontorer blitt satt i sving.⁵⁵ Erzberger kom til at det fantes 27 slike enheter, og flere av dem tok ikke engang bryet med å tilpasse seg mottakerens forhold. For eksempel ble blader som agiterte antidansk i Slesvigspørsmålet, sendt til Danmark.⁵⁶ Löhleins tanke var sannsynligvis at en

sentralisering av utenlandspropagandaen skulle skje under hans og marineetterretningens ledelse i en enhet direkte underlagt rikskansleren, med den muligheten for gjennomslag det kunne gitt.⁵⁷ I stedet grep Auswärtiges Amt initiativet og samlet utenlandspropagandaen, også kontoret Margarete Gärtner ledet, under seg i et *Zentralstelle für Auslandsdienst* med stor selvstendighet under ledelse av friherre Philipp Alfons Mumm von Schwarzenstein, tidligere ambassadør i Tokyo. Erzbergerkontoret fikk etter kanslerens ønske bestå som separat enhet etter sentraliseringen, i konkurranse med Zentralstelles delvis overlappende arbeidsområder.⁵⁸ Zentralstelle este ut til en organisasjon med over 400 ansatte. Zentralstelles medium var trykksaker i alle emner og fasonger. Kontorsjef Margarete Gärtner som holdt oversikten over utgivelsene, var i mars 1918 kommet til 574 titler, ordnet i avdelinger som tidsskrifter, hvitbøker (trykte samlinger av tyske offisielle utenrikspolitiske dokumenter, utgitt for å renvaske seg), økonomi og blokade, folkerett (blant annet om havets frihet og ubåtkrigen), religion, kultur, livet bak fronten-beretninger, fredsbestrebelse og skjønnlitteratur.⁵⁹ Arbeidet med de utenlandske adresselistene som allerede var satt i gang, ble fortsatt av Zentralstelle. Det generelle kartoteket inneholdt til slutt 26.000 navn, hvorav 5.000 i USA og 3.300 hver i Nederland og i den tyske delen av Sveits og resten fordelt på Sverige, Danmark, Brasil og Norge.⁶⁰ Redaktører, hoteller og biblioteker ble holdt på separate oversikter. I tillegg ble det etablert et kartotek med 90.000 adresser til bedrifter i utlandet, hvorav 30.000 engelsk-, 25.000 tysk- og 15.000 franskspråklige. Bedriftene fikk tilsendt økonominyheter som var redigert av Zentralstelle, men *Kriegsausschuß der deutschen Industrie* sto som avsender. Adresselistene var blitt sammenstilt på grunnlag av bidrag fra blant annet handelskamre og private som hadde rapportert navn og adresser på slektninger og forbindelser i utlandet etter oppfordring i avisannonser innrykket av Zentralstelle.⁶¹ De tyske legasjonene spilte en nøkkelrolle i distribusjonen av publikasjonene.⁶² I stedet for å gi seg inn i polemikker man likevel ikke kunne vinne i aviser i de nøytrale land, ønsket Zentralstelle å benytte seg av sitt store repertoar av trykksaker. I tillegg til skriftene man besørget utgitt, ble restopplaget av selvstendig utgitte bøker kjøpt og spredt. Zentralstelle sørget også for utgivelse av utenlandske bøker i Tyskland, særlig av skandinaviske, nederlandske og sveitsiske forfattere. Zentralstelle sto bak flere nyhetsbyråer som forsynte skandinaviske, nederlandske og sveitsiske aviser med tyske nyheter. Tysklandsvenner på besøk i Berlin kunne bli oppsøkt av Zentralstelles folk og oppfordret til å påta seg oppdrag.⁶³

De ni styremedlemmene i Zentralstelle, blant andre Mumm, Löhlein og Erzberger, møttes to ganger i uken for å diskutere krigens utvikling og utarbeide retningslinjer for propagandaen.⁶⁴ Erzberger fremhevet for de militære at propagandaen måtte fremstå som

sannsynlig og fullstendig for å vinne tiltro, uten at hans syn egentlig fikk gjennomslag.⁶⁵ Overkommandoens ensidige seierskommunikéer ble møtt med mistro i utlandet og svekket tiltroen til alle tyske nyheter. Det stred mot de militæres følelser å appellere til utlandets medfølelse for sultende barn og kvinner. Slikt stoff ble i stedet forbudt, selv om befolkningen av egen erfaring kjente situasjonen. De private propagandakontorene som hadde sprunget opp under den første krigsbegeistring, ble enten nedlagt eller underlagt Zentralstelle.⁶⁶ Likevel forble propagandaorganisasjonen uoversiktlig, på grensen til det kaotiske. I det ellers velorganiserte Tyskland var det vanlig at de ansvarlige enheter i statsadministrasjonen opererte lite koordinert og med rapporteringspunkt i toppen av statshierarkiet.⁶⁷ Det var en uoversiktlig, knirkete propagandaorganisasjon med sterke spenninger som gikk i krigen. Det er symptomatisk at «amtlich» har betydningen «statlig». Staten fantes i kontoret/departementet.

Zentralstelle visste hvilken ekstra appell illustrert materiale hadde og hadde derfor en egen billedsentral for å forsyne alle interesserte med utstillingsbilder og illustrasjoner i aviser og tidsskrifter, blant annet populære tyske illustrerte tidsskrifter som *Illustrirten Zeitung*, *Daheim* og *Reclams Universum*.⁶⁸ Fotografier ble gjerne forstått som «bevis», hevet over tvil på en helt annen måte enn tekst.⁶⁹ Bildet ble derfor straks tatt i bruk i propagandaen.

Ved siden av Zentralstelle arbeidet Transocean GmbH med en rekke overlappende propagandaaktiviteter. De utga egne aviser og tidsskrifter, i tillegg til vitseblader, postkort og brosjyrer, trykksaker fra A til Å. Mest relevant for Norge var det månedlige tidsskriftet *Der große Krieg in Bildern*, et flerspråklig 40-siders billedblad med et opplag på 50-65.000, rettet mot et borgerlig publikum.⁷⁰ Også Transocean hadde en omfattende billedtjeneste som forsynte nøytrale blader med gratis bilder og reisebyråer med utstillingsfotografier.⁷¹ Transocean GmbH ble etablert i mai 1915 som en videreføring av nyhetsbyrået *Deutscher Überseedienst GmbH*, som igjen var blitt etablert i mars 1914 ved en sammenslutning av fem nyhetsbyråer. Überseedienst var et samarbeid med finansiering fra tyske storbedrifter og Auswärtiges Amts hemmelige fond med sikte på å motvirke begrensningene som Wolff var bundet av gjennom kartellavtalene med Reuters og Havas. Überseedienst forsynte derfor bedrifter i utlandet med tyske økonominyheter og propaganda. Überseedienst/Transocean brukte sin finansielle styrke til å kjøpe og starte aviser i nøytrale land.⁷²

13 konsulenter i Zentralstelle overvåket den utenlandske pressen. Hver konsulent hadde ansvar for et land eller en gruppe land som han selv hadde tilknytning til. Konsulentene kom jevnlig sammen og satte sammen aktuelle presseklipp som ble sendt Auswärtiges Amt. Landkonsulentene bygget også opp et pressearkiv, der hver enkelt avis' holdning og utvikling,

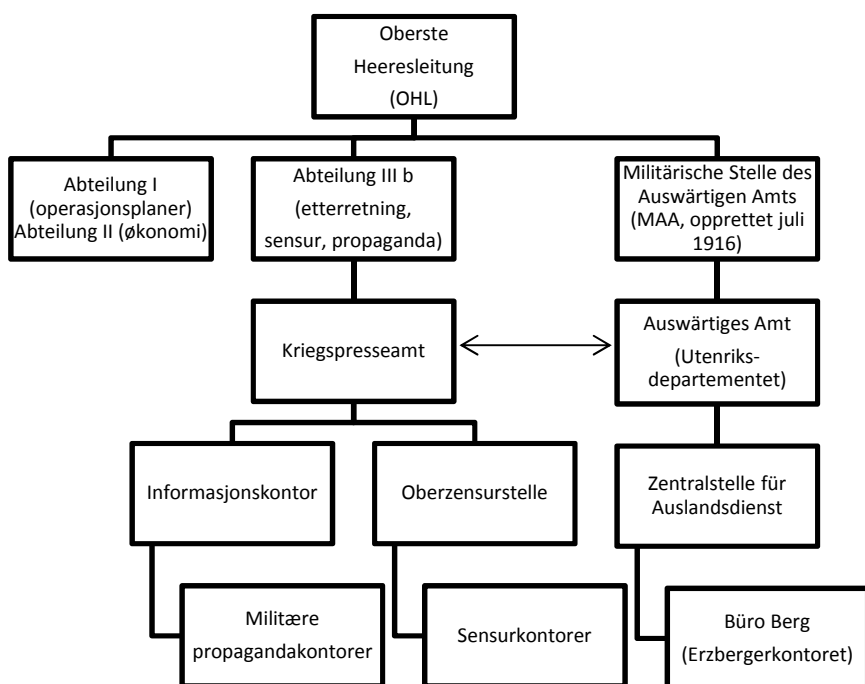
partisyn og krigsanskuelser ble kartlagt. Utenlandske journalister i Tyskland ble vist stor oppmerksomhet. Zentralstelle hadde stor tro på studiereiser og virkningen av å kunne se med egne øyne.⁷³ Journalistene ble gjerne tatt med til Øst-Prøyssen, de vesttyske industribyene, Leipziger Messe, hansabyene eller Sør-Tyskland. I de nøytrale land fikk Zentralstelle etter hvert på plass ikke-diplomatiske utenlandsrepresentanter.

Etter klage fra avisutgiverens forening på at militærsensorene hadde slått ned på stoff som allerede var godkjent, ble det etablert et sentralt sensurkontor (*Oberzensurstelle*) for å sikre en enhetlig sensurpraksis.⁷⁴ Kontoret kom i drift fra februar 1915. Til oppfølging av Oberzensurstelle ble det så i oktober 1915 dannet et *Kriegspresseamt*, organisatorisk underlagt oberstløytnant Nicolais Abteilung III b.⁷⁵ Kriegspresseamt skulle både overvåke og styre pressen ved å velge hvilke politisk-militære begivenheter som skulle omtales. Så lenge myndighetene beholdt troen på en kort og seierrik krig hadde de ikke sett noe behov for en egentlig pressepolitikk rettet mot egen befolkning.⁷⁶ Behovet oppsto da krigen kjørte seg fast og den britiske blokaden begynte å bite. De første matopptøyene brøt ut i Berlin høsten 1915.

Generalstabssjefen Erich von Falkenhayn manglet krigslykke. Under hans ledelse ble den militære situasjonen kritisk. Krisen fikk sin tilsynelatende løsning da han i august 1916 ble etterfulgt av nasjonalhelten Paul von Hindenburg og hans nestkommanderende Erich Ludendorff. Om ikke før, ble Tyskland nå kastet ut i total krig gjennom det såkalte Hindenburgprogrammet, en kraftig omlegging av produksjonen fra sivile til militære formål, og satsing på propaganda for å etablere forståelse for de dramatiske kravene dette stilte til sivilbefolkningen. Innenriks ble Hindenburgs allerede mytiske status tatt i bruk for alt den var verdt, blant annet i plakatkampanjer for tegning av krigslån, statsobligasjoner til finansiering av krigen. Derved tok man Gustave Le Bons råd til seg: Bare en leder med prestisje, alternativt rikdom, kan styre en gruppe.⁷⁷ Med krig på alle kanter skulle Hindenburg–Ludendorffs bonapartistiske styre vinne senere konfrontasjoner med Riksdagen og få gjennom sine ønsker om prioritering av militære behov ved henvisning til krigens krav, riktignok kombinert med deres forutsetning om fredsslutning med anneksjoner.⁷⁸ Hindenburg–Ludendorff dreide offentlighetsarbeidet fra en nokså defensiv pressepolitikk til en offensiv, manipulerende propaganda. Det var først nå de militære virkelig kom til å interessere seg for utenlandspropagandaen.⁷⁹ I juli 1916 fikk de militære hånd om propagandaorganisasjonen ved etablering av *Militärische Stelle des Auswärtigen Amts* (MAA).⁸⁰

I februar 1917 ble Zentralstelle underlagt Auswärtiges Amts nyhetsavdeling og avga billedsentralen til MAAs filmkontor.⁸¹ Fra april 1917 ble Kriegspresseamt kraftig utbygget til en propagandaavdeling i den totale krig med hundrevis av stillinger.⁸² Innenlands ble det

sommeren 1917 satt i gang en kampanje med «fedrelandsinstruksjon» blant troppene og sivilbefolkningen for å styrke moralen og motvirke fiendtlig, revolusjonær og pasifistisk propaganda. Egne offiserer fikk ansvar for regelmessig undervisning av troppene. Hovedpunktene – krigens årsaker, tro på seier, tro på ledelsen, Tysklands uovervinnelighet – skulle repeteres og repeteres til de satt, gjennom forelesninger, gjestetalere, film og mobile biblioteker med patriotisk lesestoff. I september 1917 seilte en konflikt mellom OHL og rikskansleren opp da rikskansleren etablerte en egen pressetjeneste i rikskanselliet og hans etterfølger i februar 1918 slo dette kontoret sammen med Auswärtiges Amts presseavdeling for å begrense de militæres innflytelse. OHL ønsket derfor å begrense kanslerens makt ved å opprette et propagandaministerium. Et kompromiss som ga OHL overtaket, ble funnet da man i august 1918 etablerte superavdelingen *Zentralstelle für Werbe- und Aufklärungsdienst für das In- und Ausland*.⁸³ Retningen gikk i retning sentralisering, selv om Ludendorff aldri fikk sitt propagandaministerium. Oppsummert i en figur var de viktigste organene i propaganda- og sensurorganisasjonen inntil februar 1917 slik:⁸⁴

Filmpropaganda

Før krigen var film *det* nye underholdningsmediet for menigmann. Likevel gikk det lang tid før militærmyndighetene så filmens propagandapotensiale i krigsøyemed. Innledningsvis så de bare farer og advarte, sensurerte og beslagla.⁸⁵ Filmprodusenten Oskar Messter henvendte seg til OHL, fikk ansvaret for å utarbeide et lisenssystem for innspilling av dokumentarfilm ved fronten og ga lisens til seg selv og tre konkurrenter.⁸⁶ *Messter-Woche* og *Eiko-Woche* var

ledende og ble vist i de nøytrale land. Den første Messterfilmen ble vist i oktober 1914 til et entusiastisk tysk publikum. Hver film var av omtrent 12 minutters lengde, sammensatt av sekvenser som viste fiendens krigsødeleggelser, entusiastiske tyske tropper, krigsfanger, tyske militærledere og annet patriotisk stoff. Messter tok i august 1916 til orde for film som politisk våpen og sentralisering av filmminnsatsen og viste i den sammenheng til at 15,5 millioner tilskuere hadde sett hans *Messter-Woche*, hvorav blant annet 1,26 millioner svensker og 6 millioner amerikanere.⁸⁷ Ludendorff omfavnet filmmediet og så hvordan det passet inn i hans totale mobilisering.⁸⁸ Krigsfilmingen ble overført til et nytt *Militärische Film- und Photostelle*, og innsatsen ble koordinert med Auswärtiges Amts nyhetsavdeling som hadde ansvar for å motarbeide fiendtlig propaganda i nøytrale land. Konflikten mellom kommersielle og politiske hensyn førte imidlertid til at OHL i januar 1917 dannet en militær enhet, *Bild- und Filmamt* (Bufa) underlagt MAA, for innspilling av militær og ikke-militær film. I alt sto Bufa bak 800 filmer. Ingen var lenger i tvil om at filmen både kunne motvirke fiendens propaganda og styrke moralen internt. Bufas frontfilmer var bare så som så – monotone, kunstige og sentimentale, så regjeringen tok initiativet til konsolidering av tysk filmindustri ved å etablere *Universum-Film-Aktiengesellschaft AG* (Ufa) i desember 1917 for produksjon av patriotiske spillefilmer.⁸⁹

De norske tysklandsvennene

Tyskland trengte praktisk bistand med lokal- og språkkunnskap i sin kamp. Dessuten ga nordmenn i fremskutte stillinger budskapet større troverdighet enn hvis det kom fra tyskerne selv. En tredjemann gikk inn i rollen som det man i amerikansk offentlighetsarbeid under den kalde krigen kalte en multiplikator, et forsterkende mellomledd. Tysklandsvennene stilte seg gjerne til disposisjon for «public diplomacy by proxy».⁹⁰

Verdenskrigen var i utgangspunktet ikke en konflikt mellom ideologier, men en klassisk statskonflikt, en kabinettskrig i stort format, der de gammeldagse, overnasjonale statene Østerrike-Ungarn og Russlands imperieinteresser støtte mot hverandre og deres allierte kom dem til hjelp av egeninteresse. Det var først da partenes propagandafolk fikk tenkt seg om at krigen ble et oppgjør mellom godt og ondt, etter britisk syn mellom frihet og demokrati på deres side og diktatur og militarisme på tysk side, etter tysk syn mellom deres kultur og fiendens engelske materialisme og russiske barbari. Tysklandsvennene stilte seg lojalt bak Tyskland, i beundring for den tyske nasjon og tyske statsforhold og idéer.

Tysklandsvennene under krigen fantes først og fremst blant de intellektuelle, de gamle akademiker-, embetsmanns- og offisersfamiliene og blant for eksempel ingeniører og større

forretningsdrivende.⁹¹ Tysklands status som forbilde var gjerne innarbeidet i dem gjennom håndfaste erfaringer fra studier, reiser og opphold, ekteskap, vennskaps- og familiebånd. Hos noen var tysklandsbeundringen blitt så grunnfestet at deres norske identitet kom i bakgrunnen for pangermanske fellesinteresser. Når Tyskland etter folkeretten, etter deres mening, hadde legitim rett til å anvende ubåtvåpenet i nødverge, fikk norske skip som – bokstavelig talt – på liv og død skulle seile på England, ta følgene.

Ut av den tyske idealismen og universitetsreformene i Prøyssen oppsto det en kulturell stormakt. Tyskland ble det ledende land innen vitenskap og kunst, alle studiers land. I hvert fall den delen av tyskheten appellerte til åndslivets folk og kom gjerne til uttrykk som etisk idealisme og kapitalismekritikk.⁹² Uten frihet, respekt for det menneskelige, mot, individualitet og utvikling ville liv og eiendom tape sin egenverdi.⁹³ Motsetningen fant tysklandsvennene i engelsk materialisme og russisk barbari. Hat til pengenes makt hadde appell både til verdikonservative og sosialister. Tysk pengestrev ble derfor oppfattet som annerledes enn engelsk: Det tyske var kjøpmannskap og virkelyst, det engelske spekulasjon og grådighet.⁹⁴ Mens britisk tankegang var styrt av ytre krefter, var den tyske styrt av absolutt gyldige, universelle kulturverdier som religion, rettsprinsipper, fedreland, moral og plikt. Etter tysk humanistisk tradisjon var menneskets frihet først og fremst en indre erfaring. Tysk *Kultur* handlet om åndelig kultivering, ikke eksterne former.⁹⁵ Etter dette idealet ivaretok en ledende, aktiv stat fellesskapets langsiktige mål og garanterte enkeltmennesket toleranse, og gjennom sosiallovgivning og allmennutdannelse økte lykken for alle, enkelte ganger mot deres vilje.⁹⁶

En rekke tenkere – Thomas Carlyle, John Stuart Mill, Jacob Burckhardt, Henrik Ibsen, Friedrich Nietzsche – reagerte mot industrisamfunnets kommersialisme, ensretting, forflating og demokratisering.⁹⁷ I spenningen mellom «jeg» og «vi» stilte de seg på individets side og dyrket den moderne, individuelle selvbevissthet som ikke legitimerte seg gjennom fødsel, men hevdet seg gjennom talent, vilje og prestasjoner, ofte ubundet av gjengse moralforestillinger. Folket var livets statist og menneskene grunnleggende ulike. Riktignok ville allmennutdannelsen tillate alle å utvikle sine evner etter potensielle og utvikle en fruktbar kraft i folket, men det måtte en spesielt begavet politiker, en Bismarck, til for å forløse potensialet.⁹⁸ Det var unntaksmennesket som tok folket i sin tjeneste, ikke motsatt. Massen hadde jo ikke evne til opplyst handling.⁹⁹ Gjennomsnittspolitikeren og pressen visste derimot å spille på de lave instinktene, legitimert gjennom parlamentarisme og flertallsdiktatur. Tysklandsvennen Herman Harris Aall hadde i 1908 utgitt skuespillet *Politikens komedie*, der han viste hvordan politikere og presse ikke egentlig interesserte seg for de politiske sakene,

men brukte dem i et taktisk spill for sine særinteresser. Le Bons masseteori var som skapt for og av denne ideologien. Propagandaparadigmet speilet samfunnet – da og nå og alltid.

Livet er en sosialdarwinistisk kamp, mente tysklandsvennene, i likhet med mange andre. Livsloven tilsa at man måtte støtte det unge, livskraftige Tyskland mot Frankrike med sin stagnerende folkemengde og det utlevde England, matt av rikdom.¹⁰⁰ Sosialdarwinismen tok i Tyskland blant annet av geografiske grunner form av forestillinger om faren fra Asia. Tysklandsvennene var ikke i tvil om at den slaviske rase var lavtstående mens den germanske var sivilisasjonsbyggende.¹⁰¹ Tysklandsvennene videreførte pangermanismen (tanken om en fellesgermansk politisk samling) fra P.A. Munch og Bjørnstjerne Bjørnson, men betonte raseaspektet i striden mellom Asia og Europa. Munch og Bjørnson hadde lagt vekt på det politiske despotiet i Russland, slik at deres pangermanisme først og fremst sto som et liberalt frihetsprosjekt.¹⁰² Norsk religion, språk, rettsvesen, vitenskap, kunst, politisk historie og næringsliv var i avgjørende grad formet av tyske forbilder, og norsk kunst var blitt møtt med interesse i Tyskland.¹⁰³ Kultur- og rasefellesskapet måtte få politiske konsekvenser. Utbrytere fra Venstre hadde i 1909 dannet Frisinnede Venstre, et parti mot partistyre. Man kunne ventet at tysklandsvennene hadde funnet seg til rette i det nye partiet med tro på en sterk mann i en sterk regjering, elitistisk, antiparlamentarisk, sosialdarwinistisk.¹⁰⁴ Den tyske erfaringen hadde imidlertid ikke satt sterkere preg på det ene enn det andre partiet, så tysklandsvennernes sympatier gikk på tvers av norske partiskiller og konflikter knyttet til språk, alkohollovgivning og religion. Dermed fant man både høyrefolk (Hjalmar Christensen, Nordal Wille) og venstrefolk (Marius Hægstad, Nikolaus Gjelsvik, Jon Alfred Mjøen) blant tysklandsvennene. Tyske sympatier blant sosialdemokratene blomstret da keiserdømmet falt, SPD kom til makten og enkelte håpet på revolusjon.

Verdenskrigen traff venstrestaten midt i sin storhetstid, 1905-20. Periodens demokratiske folkelighet støtte an mot tysklandsvennernes elitisme, enten den sprang ut av liberalisme eller konservativisme, til vern av individet eller tradisjonen. I årene etter riksretten i 1884 slo likhetstanken gjennom politisk og marginaliserte grupper som fant forbilder i Tyskland. Verdenskrigen slo plutselig og ubekvent opp gamle sår. Man aner tragedie i tysklandsvennernes ofte hissige agitasjon; de talte, mente de, en god, tapt saks forsvar og visste at restitusjon var utenfor rekkevidde. Den tradisjonelle eliten forble elitistisk, men svekket, og fortsatte å prate.

Propagandafremføringen

Fra krigsutbruddet til høsten 1916

Korrespondenz Norden

To uker etter krigsutbruddet tok norske aviser inn en kunngjøring fra Bjørn Bjørnson som var uten presseerfaring, om at han «med Støtte av herværende Venner av Skandinaviens» hadde startet et telegrambyrå for Skandinavia i Berlin for å gi en upartisk fremstilling av krigsbegivenhetene.¹⁰⁵ Bare pålitelige meldinger fra sikre kilder ville slippe gjennom hans kontor, forsikret han. Ved krigsutbruddet var han så blakk at hans mor som satt i uskiftet bo, ba utenriksminister Ihlen om hjelp til å få forstrakt Bjørn med penger.¹⁰⁶ Norden dukket dermed opp på et beleilig tidspunkt.

Bjørn Bjørnson var som 17-åring i 1876 blitt sendt hjemmefra for å studere ved konservatoriet i Berlin. Hans dominerende far Bjørnstjerne fant at en slik «rundbrenner» med kunstnerisk begavelse kunne ha godt av prøyssisk tukt.¹⁰⁷ Bjørnstjerne Bjørnson hadde fire år tidligere foretatt en politisk reorientering og i den såkalte signalfeiden gitt seg til kjenne som pangermanist. Bjørns mor Karoline var datter av tyske innvandrere. Bjørn Bjørnson ble tysk skuespiller med tyske venner – og venninner. Alt ordnet seg for BBs eldste sønn. Fra starten i 1899 til 1907 var han første gang teatersjef ved Nationaltheatret i Kristiania, sesongen 1908-09 ledet han Hebbelteatret i Berlin og gjestespilte senere i de nordiske land. Sommeren 1913 sa han seg ferdig som skuespiller. Bjørn Bjørnson ble ansett som gjennom norsk, men hans gode erfaringer med tyskerne, kunstnerisk og personlig, hadde samtidig gjort ham tysk. Bjørnson hadde fått to nasjonale identiteter å holde rede på og grep til pangermanismen for å få regnestykket til å gå opp. Som sønn av et nasjonalikon sto han utsatt til. William Archer, britisk kritiker og oversetter, valgte derfor å forræderstemple ham som kosmopolitt og lot ham stå til rette for farens meninger – i Archers utlegning – under 2. slesvigske krig i 1864. Selv arbeidet Archer for den britiske propagandaen.¹⁰⁸

Norges minister i Berlin, den drevne diplomaten Thor von Ditten, hevdet i sin rapport til departementet at norske aviser hadde «køgt supper» på nyheter fra London, Paris og Brüssel og advarte om konsekvensene dersom utlandet dannet seg det bilde at pressen blindt og alene gjenga britiske og franske synsmåter.¹⁰⁹ Han bifalt derfor Bjørnsons formidling av pålitelige nyheter, basert på forbindelser med Auswärtiges Amt og generalstabens. Etter at Bjørnsons byrå var trådt i virksomhet, så Ditten ikke lenger behov for selv å formidle nytt fra krigsskueplassen i konkurranse med Bjørnsons balanserte nyheter.¹¹⁰ Den neste uken bragte avisene Nordens telegrammer undertegnet «Bjørn Bjørnson» om krigens gang med

utvilsomme tyske synsmåter. Bjørnson fikk til og med et intervju med rikskansler Bethmann Hollweg, ikke av det objektive slaget.¹¹¹

Denne fasen av Bjørnsons innsats sluttet brått. Tilliten til Bjørnsonnavnet smittet ikke lenger av på telegrammene. Avisen *Den 17de Mai* fant at telegrammene var altfor farget av de offisielle kommunikéene de skulle vært en motvekt mot, og tonen den var «so klissen og krypande, at det radt var spyleg».¹¹² Norske aviser, i hvert fall i Kristiania, tok ikke lenger inn Bjørnsons gratistelegrammer fordi det var uforenlig med norsk nøytralitet.¹¹³ Kom de med, var det uten hans navn under. Bjørnsons telegram til utenriksminister Ihlen tok overtydelig stilling: «deutschlands sieg bedeutet europas frieden 50 jahre».¹¹⁴

Bjørnson måtte derfor rettferdiggjøre seg: Byrået var finansiert av tyske storbedrifter med interesser i utlandet, ikke av den tyske regjering, og han arbeidet helt uavhengig og uegennyttig. Til Heinz Clarenz Bauermeister, *Kölnische Zeitungs* representant i Bergen, gjentok og utdypet han disse synspunktene i et intervju i Berlin: I og for seg hadde det ikke vært noen skam å arbeide for den tyske regjering, men han gjorde nå engang ikke det.¹¹⁵ Byrået betjente over 700 blader i Amerika, Nederland og Skandinavia og fikk daglig nye forespørsler. Direkte krigstelegrammer beskjefteget han seg ikke med; dem tok Wolff. Våren 1915 kunne *Social-Demokraten* referere en italiensk journalist som hadde truffet Bjørnson på den tyske utenriksministers forværelse og fortalt ham at *Hansa-Bund* bekostet propagandaen for de nøytrale land.¹¹⁶ Bjørnson hadde dessuten uttalt at han så på krigen som en rasekonflikt, der han som germaner måtte ta deres parti. Bjørnsons entusiasme kjølnet etter hvert, og høsten 1915 ville han helst distansere seg fra alt sammen: Den daglige ledelse av byrået hadde han aldri hatt, men han hadde ofte vært på kontoret når han var i Berlin.¹¹⁷ Norske aviser mottok fortsatt lange telegrammer, 200-300 ord, men de gikk i papirkurven.¹¹⁸ Der er man også ved kjernen i det tyske presseproblemet i Norge: Selv om man var til stede og utfoldet stor aktivitet, ville redaksjonene ikke ha stoffet. I april 1915 overtok tyske Emil Charlet ledelsen av Norden.¹¹⁹ Norden fortsatte virksomheten krigen ut.

Fru Bjørnson hevdet i *Boken om Bjørn* fra 1946 at de først ved å lese skandinaviske aviser var blitt klar over at Norden hadde ført hennes Bjørn bak lyset ved å sende ut krigstelegrammer med hans navn under.¹²⁰ Da det så gikk opp for ham at Norden var en propagandamaskin, fikk han kalde føtter og trakk seg ut. Det er hevet over tvil at det var det Norden var. Historikeren Gunilla Ingmar omtaler Norden som et av «de rena propagandabyråerna», i motsetning til det tradisjonelle Wolff.¹²¹ Eileen Bjørnsons overtydelige trang til å forsvare ham mot smitte fra brødrenes nazisme gjorde det bare vanskeligere å tro at hans forsøk som pressemann bare skyldtes naivitet, men det han uttalte

og skrev om krigen, bekrefter at han kan ha vært ukritisk nok til å sette seg i en slik posisjon. Senere bidro han i propagandaen med foredrag, opplesningsaftener, leserinnlegg og en erindringsbok, sjangre som lå ham nærmere enn krigstelegrammet.

Ditten later etter kanslerintervjuet og pressens avvisning av telegrammene til å ha oppfattet at hans vurdering av Bjørnsonbyrået hadde vært naiv og at hans skjønn hadde fått en ripe.¹²² Legasjonen ønsket derfor å ha minst mulig med Bjørnson å gjøre. Hvis regjeringen skulle ønske å gjøre Bjørnson oppmerksom på at hans virksomhet skadet Norges sak, ba Ditten om at det måtte kunne skje med bud.¹²³ Ditten hadde fra første stund vært informert om Nordens forbindelse med Auswärtiges Amt og generalstaben og omtalte det som «Hansaforbundets Korrespondansebureau». Hansa-Bund var de handels- og eksportrettede næringenes interesseorganisasjon, etablert i 1909 med front mot både junkernes *Bund der Landwirte* og det sterkt voksende sosialdemokratiet.¹²⁴ Hansa-Bund anvendte sine store fond til agitasjonsmateriale for sine næringsinteresser og til valgkampstøtte for de liberale partier. Da krigen kom, ble agitasjonen snudd fra innenlandske til utenlandske mål. Hansa-Bund var én av mange private organisasjoner som engasjerte seg i propaganda for Tysklands sak.

Også resten av den norske koloni i Berlin støttet massivt opp om Tysklands politikk. I en støtteerklæring til keiseren fra de «stammebeslægtede nordmænd» ga de uttrykk for sin støtte til Tysklands kamp.¹²⁵ Fra dette miljøet stilte på Norges vegne ingeniør Monrad Wiik opp for *Korrespondenz der Neutralen* sammen med berlinbosatte medarbeidere som innesto for bladets upartiskhet, fra 12 andre nøytrale stater, for eksempel for Danmark teaterinstruktør Svend Gade og for Sverige ingeniør Alfred Grenander. Wiik hadde tysk ingeniørutdanning og hadde bosatt seg i Tyskland etter eksamen i 1893.¹²⁶ Bladet ville rette på de eiendommelige feilforestillingerne om tyske forhold som hersket i utlandet og kostnadsfritt gjennom utvalgte artikler fra tysk dagspresse rapportere to-tre ganger ukentlig om tyske forhold, med finansiering fra privat hold. De 13 sannhetsvitnene fra nøytrale land var betryggende tilsluttet *Ausschuß für objektive Pressberichte nach dem Ausland*. I beretning nummer 19 kunne man eksempelvis sette seg inn i hvor effektivt tyske import- og eksportbedrifter hadde omstilt seg til militærleveranser.¹²⁷

Å ta ordet

Den tyske minister grev Alfred von Oberndorff hadde det i august 1914 med å ta en daglig tur gjennom gatene, blande seg i mengden utenfor avisvinduene for å orientere seg om stemningen og beklage seg til utenriksminister Nils Ihlen over den antityske tonen.¹²⁸ Alt fra krigsutbruddet var stemningen stort sett tyskerne imot. Oberndorff var kommet til Norge i

1912 under lykkeligere omstendigheter til et ukomplisert oppdrag i et land med gode tyske forbindelser.¹²⁹ Med ett fikk ministeren en krig i fanget og en norsk offentlighet å oppdra.

Forfatteren Nils Kjær minnet om hva som sto på spill: sivilisasjonens og rasens kamp, Europa mot Asia.¹³⁰ Helt konkret ble kampen mellom sivilisasjon og barbari da pastor Hermann Günther i den tysk-evangeliske menighet i Kristiania midt i august 1914 fordømte Frankrikes bruk av svarte kolonitropper.¹³¹ Etter at motstanderne hadde «fablet» om tyske troppers harde fremferd i Belgia, var han oppbragt over at Frankrike, nå som i 1870, ville hisse «halvvilde» nordafrikanere på sine europeiske fiender. Han visste å vite at afrikanerne i 1870 etter hjemlandets skikk hadde listet seg ut på slagmarken om natten og presset øynene ut på sårede motstandere med tommelfingeren. Pastor Günther fremførte her et offisielt tysk standpunkt. Den tyske regjering utarbeidet senere en egen «hvitbok» (offisiell tysk dokumentpublikasjon) som også ble overrakt den norske regjering, om Englands og Frankrikes bruk av fargede tropper. Kolonitroppene hadde den barbariske vane, ifølge hvitboken, å ta med seg avskårne fingre, ører og hoder som krigstroféer, stikke ut øynene og skjære halsen over på de sårede.¹³²

Grev Oberndorff kastet seg inn i sivilisasjonsdebatten med en bekjentgjørelse i norsk presse.¹³³ Han kunne meddele at bajonetten med sagtakket rygg som franske *Matin* knyttet til tysk grusomhet i krigføringen, hadde tilhørt en fallen tysk ingeniørsoldat. Ifølge Oberndorff var alle lands ingeniørtropper oppsatt med slike faskinkniver, til bruk ved tilskjæring av grenknipper til militære formål. Den tyske regjering ville åpenbart tilbakevise beskyldningene om krigsforbrytelser som ble fremsatt mot tyske tropper i Belgia og grep til en artikkel i *Matin*, et blad som aldri hadde satt norske sinn i kok. Våren 1915 forsøkte greven seg igjen. Han gjenga teksten i to rabiante brev han hadde mottatt: «Forbandet være baade di og alle deres landsmænd Slagter Vilhelm, ligesaa di som sænker vore skibe og ogsaa undertiden hvore folk ut av Norges hovedstad.»¹³⁴ Han hadde først tenkt å kaste brevene, men så at norske aviser uttrykte seg på omtrent samme måte. Ettersom de «nøitrale» avsenderne var anonyme, valgte han å svare offentlig. Oberndorff minnet om at Tyskland kjempet for sin eksistens mot en tallmessig overlegen fiende som sto i forbund med verdens ville. Tyskland valgte sine midler av nødvendighet. Mot utsultingskrigen kunne også torpedering forsvares. *Aftenpostens* leder fant både anledningen og ironien helt passende.¹³⁵ *Social-Demokraten* syntes Oberndorffs svar var latterlig og mente han selv hadde skrevet brevene.¹³⁶ Den tyske minister kunne slå fast at hans sjangervalg, den diplomatiske note og det ironiske leserbrev, ikke hadde vært de rette. Tyskland hadde et åpenbart behov for en norsk autoritet til å forfekte sin sak.

Dr. Herman Harris Aall hadde allerede gjort Tysklands sak til sin. I en serie reisebrev og andre innlegg fra Berlin fra slutten av august 1914 opptrådte han som Tysklands egen stemme i det byliberale *Dagbladet*. Alle tyskere handlet nå etter én felles vilje til seier; den forente tanke hos Tysklands største ånder – fra Kant til Krupp – gjennomsyret hver tysker. «Retningen peker bent paa Paris.»¹³⁷ I et svar på et leserinnlegg fra ekssvogerens dr. Kristian Birch-Reichenwald Aars nedla Aall – tilsynelatende på Tysklands vegne – protest og påviste at Tyskland hadde hatt flere muligheter til å angripe ententelandene, eksempelvis Storbritannia under boerkrigen, men alltid hadde søkt fredelig naboskap.¹³⁸ Krigsutbruddet skyldtes Russlands mobilisering og Frankrikes planer om å angripe Tyskland gjennom Belgia. Tysklands særpreg fant man jo ikke i dets angivelige erobreremoral eller militarisme, men i dets høye kultur, slik den kom til uttrykk innen industri, teknikk, vitenskap, handel, musikkliv og så videre, også militærvesen.¹³⁹ De siste protyske innleggene sto på trykk 2. og 3. januar 1915.¹⁴⁰ Et aksjonæroppgjør i *Dagbladet* endte da med at en protysk gruppering led nederlag for en probritisk.¹⁴¹

Utenriksdepartementet i Kristiania våket over norsk nøytralitet. Jo mindre støy, jo bedre. Etter Aalls innlegg om Tysklands fredsvilje mottok departementet ikke mindre enn 16 klipp fra tyske aviser fra byrået i Berlin som gjennomgikk pressen på departementets vegne.¹⁴² Avisene hadde tatt inn det samme telegrammet, der det ble opplyst at *Dagbladet* sto regjeringen nær, under overskrifter som «Tyskland har handlet rett», «Norge mot våre fienders bakvaskelser» og «En norsk lærd for Tyskland». Aall fulgte senere opp med et foredrag i *Berliner Schriftsteller Klub* og ble igjen fyldig dekket i tysk presse. Førstearkivar Karl Wilhelm Hammer som kommenterte pressen for statsråden, hadde ingen som helst sans for dr. Aalls private utenrikspolitiske initiativ. Det gikk ikke an

at prange med norsk (eller skandinavisk) russerfrygt og at høste billig applaus paa uverderheftig snak om sit fædrelands tilintetgjørelse. Med hvilken ret anmasser sig denne umodne og letsindige fyr at tale paa norsk utenrikspolitiks vegne?¹⁴³

Hammer så for seg at legasjonen i Berlin måtte få tak i Aall og stanse ham. Utenriksdepartementet ville ha seg frabedt synspunkter i konflikt med offisiell norsk utenrikspolitikk. Selv i det nøytrale Norge kunne man opptre som landsforræder.

Pastor Günther

Pastor Hermann Günther i den tysk-evangeliske menighet i Kristiania, forfatteren av leserbrevet mot kolonitropper, hadde fra krigsutbruddet bistått legasjonen med propagandaoppgaver.¹⁴⁴ Selv om det i Kristiania bare bodde 1.600 tyskere av alle konfesjoner

og 6.000 i hele landet, var det blitt dannet en tysk menighet som var virksom fra 1909, med Günther som sin første prest.¹⁴⁵ Günther fikk i 1914 et lektorat i tysk litteratur og kultur på universitetet, etter å ha trukket fulle hus til forelesninger om Goethe, Schiller, «Bismarcks kristendom» og «Har Jesus levd?»¹⁴⁶ Hans vide virkefelt og norskkunnskaper gjorde ham velegnet som propagandist. Günther fremhevet selv at «utnyttelse» av hans geistlige stilling ga ham lettere tilgang til norske redaktører, geistlige og pasifistiske organisasjoner.¹⁴⁷

Fra 1. september 1915 ble pastor Günther organisatorisk underlagt *Zentralstelle für Auslandsdienst*, kontoret for utenlandspropagandaen i Berlin, og arbeidet mer systematisk med propagandaoppgaver.¹⁴⁸ Fra mars 1916 representerte han også Transocean GmbH med formidling av trykksaker, spesielt tidsskriftet *Der große Krieg in Bildern*.¹⁴⁹ Til hjelp hadde han flere informanter, *Vertrauensleute*, blant andre maskinprofessor Reinhold Lutz på Norges Tekniske Høiskole i Trondheim, bergverksingeniør Curt Hunger ved svovelkisgruven til A/S Bjørkaasen Gruber i Ballangen i Ofoten, journalist Karl Behrens på Jæren og skipsmegler Hans Friedrich von Riegen i Kristiansand.¹⁵⁰ Behrens var representant for *Berliner Tageblatt* og Wolffs Telegrambüro og sentral i propagandaen, i krigens siste år som utgiver av tidsskriftet *Bak Verdenskrigens Kulisser* og fra 1920 som presseattasjé ved legasjonen.¹⁵¹ Nærmere prestegården, en leilighet i Ullevålsveien 58 på St. Hanshaugen, ble Günther bistått av tyske Hans Th. Arnemann, blant annet med adressekartoteket, og overlege dr. Johan Jacob Reinhardt Natvig.¹⁵² Arnemann var representant i Kristiania for tranimportøren Hudtwalcker & Co. i Hamburg.¹⁵³ Sentralisering av tranhandelen hadde tatt arbeidet fra Arnemann og gitt ham tid til å engasjere seg i propagandaen. Günthers nett av hjelpere bisto ham med råd og dåd, blant annet med utdeling av propagandaskrifter, innsamling av adresser og bearbeiding av nye interessenter.¹⁵⁴

Günthers roller som prest, patriot og propagandist lot seg ikke så lett skille fra hverandre da han tok initiativ til interkonfesjonelle, patriotiske familieaftener i Ynglingeforeningen for tyskere, østerrikere og ungarere, første gang i begynnelsen av september 1914.¹⁵⁵ På det første møtet talte den tyske minister, pastor Günther og to av legasjonens folk for 350 tilhørere. Günther mintes de tyske soldater som nå kjempet for fedrelandet og hjemmene som sto uten forsørger. Tyskland var, ifølge Günther, uten skyld i krigsutbruddet og handlet i nødverge da de marsjerte inn i Belgia.

Pastor Günther skaffet seg også en ny prekestol, det månedlige menighetsbladet *Evangelischer Gemeindebote aus Kristiania*, for sitt politisk-patriotiske budskap.¹⁵⁶ Første nummer kom i april 1915. Få menighetsblader har vel budt på så mye krig og patriotisme. Da pastor Günther til orientering sendte mainnummeret til sine nye overordnede i Zentralstelle,

fremhevet han da også at det kirkelige og religiøse var som en «tittel» å regne og at bladet egentlig skulle avhjelpe mangelen på en tysk avis for Skandinavia. Menighetsbladet ble sendt gratis til alle evangeliske tyskere med kjent adresse i Norge, omtrent 750 personer. Etter Günthers mening måtte det være greit å sende menighetsbladet sammen med det månedlige propagandabladet *Kriegschronik*. I artikkelen «Neue Menschen» forklarte Günther at Gud ikke hadde latt krigen ramme Europas folk for at de skulle gå til grunne, men for at et gjenfødt fedreland og en ny menneskehet skulle tre frem. Dette nummeret ga ham også anledning til å forsvare seg mot de negative reaksjoner han hadde pådratt seg i norske aviser etter fra prekestolen å ha forsvart torpederingen 7. mai 1915 av det britiske passasjerskipet Lusitania, der 1.198 mennesker druknet.¹⁵⁷ Günther unnlot selvfølgelig ikke å nevne at passasjerskipet også førte ammunisjon. Tyskland måtte legitimt kunne gripe til ubåtkrig for å verge seg mot Storbritannias utsulting av 60 millioner tyske ikke-stridende, inklusive kvinner og barn.

Pastor Günther sto på trygg tysk-prøyssisk statsideologisk grunn når han kledde opp propagandaskriftet som menighetsblad. Etter sikker lære søkte staten sin hensikt i seg selv. Når folket i staten dannet sin karakter, oppfylte staten sin endelige hensikt. Statsmoral og privatmoral var skarpt avgrenset. Statens hensikt var å opprettholde seg selv, og det som tjente dette formål, var moralsk, også løgner, lærte professor Heinrich von Treitschke.¹⁵⁸

***Aufklärung* – opplysningstid**

Da den overbeviste tysklandsvennen botanikkprofessor Nordal Wille dro til New York i september 1914, skrev han til sin venn medisinprofessor Axel Johannessen og ba ham fortelle den tyske minister hvordan han allerede på turen over hadde gitt en journalist som utga en norsk avis i Oregon, «et Exemplar af alle Skrifter» og oppfordret ham til å bruke dem i en New York-avis.¹⁵⁹ I New York tok han turen innom redaksjonen i *The World*, der han forklarte en tyskfødt journalist at det slett ikke var slik at alle i Norge håpet på Tysklands nederlag, slik en artikkel i avisen hadde hevdet. Også der leverte han fra seg samtlige skrifter. Seks uker inn i krigen var Wille velforsynt med agitasjonsmateriale, og han sørget gjerne for at det kom pressefolk og andre i hende.

For diplomatene i Kristiania var det i seg selv utfordrende å holde rede på de tallrike private initiativtakerne som satte i gang utsendelse av propagandaskrifter. Konsulatet i Stavanger kunne oppunder jul 1914 for eksempel rapportere at tyske selskaper i Hamburg, Stettin, Berlin og Leipzig sendte en mengde brosjyrer og aviser til sine forretningsforbindelser der i byen, de fleste på tysk, enkelte på norsk.¹⁶⁰ I januar 1915 tok Zentralstelle derfor initiativ til oversettelse av sin brosjyre *England und die Sperrung der See* til flere språk, et mottrekk

mot Storbritannias krigssone og blokade.¹⁶¹ Legasjonen måtte ordne oversettelse, utgivelse og salg med en lokal forlegger, bestemme opplaget etter de lokale forhold, føre regnskap og sende regningen til Zentralstelle. Mens man på tysk hold i alminnelighet ikke stilte spørsmål ved propagandaen som fenomen, var den tyske konsul i Bergen, norske Conrad Mohr, nesten-monopolist på import av korn til Norge og angivelig en av keiserens nærmeste venner, prinsipielt imot propaganda og fryktet at det skulle bli kjent at konsulatets folk var innblandet.¹⁶² Visekonsul Fritz Schmidt i Bergen fant å måtte rapporterte forholdet til grev Oberndorff i Kristiania. I praksis skapte ikke Mohrs syn problemer fordi Schmidt arbeidet for Zentralstelle og håndterte propagandaarbeidet i Bergen.

Da pastor Günther trådte i Zentralstellets tjeneste, overtok han samtidig ansvaret for å holde styr på strømmen av gratis *Aufklärungsschriften* (opplysningsskrifter), det man i dag omtaler som propagandaskrifter – politiske småskrifter, vittighetsblader, tidsskrifter, aviser og bøker på tysk, norsk og dansk. Ansvaret hadde til da ligget hos legasjonen, som ikke hadde organisert noen regelmessig utsendelse, men fordelt skriftene mellom konsulatet i Trondheim, visekonsulatet i Bergen, Günther og leilighetsvis gitt ut resten som det falt seg.¹⁶³ Günther overtok samtidig den kurante delen av legasjonens lager av propagandaskrifter, tre håndkjerrelaster fulle. I første omgang ble skriftene lagret hjemme i leiligheten i Ullevålsveien 58, men etter kort tid instruerte han Zentralstelle om å benytte det de benevnte hans «dekkadresse», herr W. Brümmer, Ruseløkkveien 6B^{II}, b/Hansen, ved utsendelse av skriftene fordi utsendelse av *Kriegschronik* fra Kristiania kunne regnes som en omgåelse av regjeringens retningslinjer for pressenøytralitet.¹⁶⁴ Günthers bistilling som propagandist hadde skaffet ham allslags ubehageligheter, og av hensyn til sin geistlige stilling ønsket han å unngå alt som kunne utsette ham for kritikk, for eksempel ved at tollerne merket seg ham som regelmessig mottaker av omfangsrrike forsendelser av slike påfallende skrifter.

Utsendelsene fra Günther i Kristiania falt i to grupper: Én ble videresendt til hans *Vertrauensleute* omkring i landet, for videre utdeling til abonnentene i deres distrikt.¹⁶⁵ De bredest distribuerte skriftene ble dessuten sendt til den norske sjømannsmisjons stasjoner som han sto i forbindelse med i egenskap av leder av den tyske sjømannsmisjon i Norge. Den andre gruppen ble individuelt adressert til 750 mottakere som igjen falt i to grupper: tyskere og nordmenn. Tyskerne bisto med spredning av bladet i sine omgivelser; nordmennene var for det meste akademikere med tilknytning til pressen. Til nordmennene sendte han dessuten alltid med en personlig hilsen som ofte ledet til videre korrespondanse, som etter Günthers mening hadde innvirket gunstig på mottakernes ytringer i pressen. I september 1916 kom *Kriegschronik* og *Der große Krieg in Bildern* regelmessig og i store opplag mens han bare

fikk noen få eksemplarer av *Die Woche*, *Leipziger Illustrierte*, *Universum* og vitseblader som *Lustige Blätter* fra legasjonen.¹⁶⁶ Utsendelsen av 12.000 flyveblader på norsk til næringslivet fra *Kriegsausschuß der deutschen Industrie* (en nærings sammenslutning for omlegging til krigsproduksjon) vekket ifølge Günther mishag.¹⁶⁷ Zentralstelle noterte lydhørt hans bekymring – og fortsatte utsendelsene. Det største av de regelmessig utsendte bladene, det månedlige *Krigskronik*, ble sendt fast til Norge i 1.800 eksemplarer. Fra høsten 1916 tok bare en del av masseutsendelsene omveien om Günther mens det meste ble sendt direkte fra Berlin, kanskje på grunn av det antatte nøytralitetsbruddet ved utsendelse fra Kristiania. I tillegg ble *ad hoc*-bestillinger stadig sendt Berlin, helt ned i ett eksemplar til personer med særlige ønsker. Leserne ville helst ha gjennomillustrerte trykksaker uten for mye tekst. Allerede i oktober 1915 hadde pastor Günther merket seg at publikum var lei krigen og bare gadd lese overskriftene. Ved etablering av norske bekjentskaper, gjerne fremtredende pressefolk og forfattere, pleide Günther å sende en bok og et innsmigrende brev, med håp om at mottakeren ville skrive en anmeldelse eller referere til boken i en artikkel.¹⁶⁸

Tyskland i posten

Gjennom verdenskrigens første år mottok forfatteren Bernt Lie ukentlig en bunke eller to med aviser, tidsskrifter, brosjyrer og flyveblader fra Tyskland. Lie følte seg bombardert av et ensidig, påtrengende, enfoldig og simpelt innhold og var dessuten «ilde berørt ved paa dette vis at være gjenstand for en paavirkning, hvis midler og veie unddrar sig det aapne, offentlige forum.»¹⁶⁹ Også den britiskorienterte odelstingspresident Johan Castberg bemerket de anonymt avsendte avispakkene han mottok fra Tyskland og hvordan tyskerne ville ha begivenhetene bedømt med tyske øyne.¹⁷⁰ Dr. Hjalmar Christensen, fast skribent i *Morgenbladet* og markert tyskorientert, hadde derimot hatt stort utbytte av å følge den tyske «Oplysningspresse», riktignok ikke agitasjonen i seg selv, men den grundighet og yteevne den fortalte om.¹⁷¹ Castberg, Christensen og Lie var opinionsdannere det gjaldt å sikre seg.

To dager etter at *Tidens Tegn* trykket Lies artikkel skrev løytnant Walther Schmidt, representant for *Kölnische Zeitung* og Wolff i Kristiania, til Zentralstelle i Berlin.¹⁷² Langt på vei måtte Schmidt gi Lie rett, skjønt han kunne opplyse at Lie drakk og ble regnet for upålitelig: Den tyske propagandaen gjorde større skade enn gagn.¹⁷³ Schmidt ba Zentralstelle stanse alle utsendelser til Lie og ba om at hans bøker ble boikottet i Tyskland som tyskfiendtlige. Schmidt tok det uvanlige utgangspunktet at norsk presse ga et noenlunde fullstendig bilde av begivenhetene, for i tillegg til en kritikkløs gjengivelse av fiendens løgner om Tyskland, bragte den også offisielle tyske fremstillinger og dementier, slik at norske lesere

faktisk kunne danne seg en selvstendig mening, uten alskens tyske brosjyrer og flyveblader. Hos leseren skapte pamflettlitteraturen bare mistanke om at tyskerne selv betraktet seg som skyldige og derfor hadde behov for å påvirke. For norsk tankegang virket de tyske brosjyrene bare ubegripelige og smakløse. Argumentet ble forsterket fordi man først og fremst henvendte seg til dannede kretser: Man fornærmet norske professorer, akademikere og forfattere når man sendte pamfletter på dårlig «dansk» hjem til dem, åpenbart etter en eller annen gammel adressebok, som om de ikke kunne tysk – og i slike mengder at ingen orket å lese det. Nei, den interesserte måtte selv kunne velge hva han ville lese. Schmidt anbefalte at Zentralstelle satte seg i forbindelse med en av Kristianias større bokhandlere, for eksempel Cammermeyers bokhandel i Karl Johans gate 41, og lot dem velge ut hvilke skrifter de ville selge på vanlig forretningsmessig måte.

Schmidts nytenking stanset ikke der: De beste tyske propagandistene var etter hans mening nordmenn. Én norsk avisartikkel virket bedre enn all verdens tykke tyske bøker, og det manglet ikke på slike artikler. Schmidt trakk særlig frem historieprofessor Oscar Albert Johnsens nylige «Berlinerbrev» i *Tidens Tegn* og artiklene til teologen Eivind Berggrav-Jensen. Berlinerbrevet formidlet beundring for den tyske nasjons kraft og kultur og viste hvordan livet gikk sin gang selv i krigstider hos et samlet, seiersbevisst folk.¹⁷⁴ Schmidt tok til orde for å slippe rattet, i forvissning om at det fantes et såpass stort reservoar av sympati for Tyskland blant norske opinionsdannere og i opinionen at pengene man i dag kastet bort på gratispamfletter, kunne komme til bedre nytte. Journalist og løytnant Schmidt gjorde seg til talsmann for et lite representativt syn på propaganda: «Ikke med ord, men med tyske slag hjelper man også i de nøytrale land vår gode tyske sak til seier.»¹⁷⁵

Som svar på et åpent brev fra Hermann Hesse i *Frankfurter Zeitung* påsto Lie i en ny artikkel i *Tidens Tegn* dessuten at verken han eller noen han kjente hadde mottatt tilsvarende propagandaskrifter fra ententelandene.¹⁷⁶ Schmidts råd var ikke mer kontroversielle enn at han ble betrodd å avgi Tysklands imøtegåelse av Lies innlegg.¹⁷⁷ Schmidt hadde fornemt villet heve seg over Lies første angrep på Tyskland og – med Schmidts anførselstegn – «den tyske propaganda».¹⁷⁸ Han inviterte nå Lie hjem til seg for å se på sin egen samling av ententepropaganda, ett til og med påstemplet «With the British Ministers Compliments». Lie måtte innrømme at både Storbritannia og Frankrike sendte propagandaskrifter til Norge.¹⁷⁹

Lies angrep på propagandaen høsten 1915 var ikke originalt, men utpekte seg ved den hissige og ensidige tendensen mot Tyskland. Da *Morgenbladet* hadde tatt fenomenet opp til debatt om våren, var det med spark til begge sider.¹⁸⁰ *Morgenbladet* konstaterte at den tyske propagandaen hadde større omfang, men ventet at den britiske og franske ville ta seg opp – i

omfang – fordi det i begge land var nedsatt komitéer til bearbeiding av de nøytrale land. Dette var og ble rent agitasjonsmateriale uten særlig interesse. Oversettelsene var dessuten så håpløse at oversetteren bare demonstrerte at han ikke behersket noen av språkene. I det siste hadde tyskerne lagt seg på et hittil lavmål ved å starte utdeling av sjikanøse plakater og kort.

Fra sin *Vertrauensmann* i Trondheim, professor Lutz, fikk pastor Günther råd som forsterket Walther Schmidts syn: Virkningen av propagandalitteraturen var mindre enn tidligere antatt og skadelig fordi den var uten tilstrekkelig kjennskap til norsk mentalitet.¹⁸¹ Selv en tysker reagerte jo på en del av tøyset som kom på trykk, ikke sjelden forfattet av tyske professorer. Lutz hadde etterprøvd sin egen oppfatning ved samtale med mer eller mindre tyskvennlige professorer og offiserer og anbefalte at man innskrenket propagandaen kraftig, på bredere basis bare sendte ut *Krigskronik*, lot *Internationale Monatschrift* gå til utdannede mennesker og helt innstilte de anonyme utsendelsene. Bare én engelsk brosjyre hadde nådd Lutz. Virksomheten måtte overlates Norgekyndige personer. Skulle man kommentere norske forhold, burde det skje i tysk presse. For nordmennene var England dobbelt attraktivt ved at det både sto som modell på politisk og personlig frihet og beriket næringslivet, særlig sjøfartsinteressene, som derfor avfant seg med sitt avhengighetsforhold. Tyskland ble motsatt ansett som militaristisk og reaksjonært og hadde ingen gullstrøm å by på.

Utsendelsene Günther hadde ansvaret for, rettet seg mot personer som positivt ønsket å motta tyske propagandaskrifter. Günther mislikte utsendelsene i blinde, akkurat som Schmidt og Lutz.¹⁸² Generelt hadde han begrenset tro på virkningen av utsendelsene: Verken utsendelsene eller bearbeidingen av pressen hadde i seg selv kraften til å snu en stemning, men var nødvendige for å berede grunnen for et slikt skifte. I første omgang sørget pastor Günther for at hans *Vertrauensleute* omkring i landet fikk tilsendt utsendelseslisten for sitt distrikt fra Berlin for stryking av uttalt tyskfientlige mottakere.¹⁸³ Günther måtte utførlig forklare Berlin hvordan det kunne ha seg at de tyske propagandaskriftene ble møtt med så liten forståelse i Norge. Motvillig tok Berlin til seg at overtalelse bare er mulig hvis det finnes en felles forståelse eller et interessefellesskap mellom avsender og mottaker. Der avstanden er stor, virker budskapet ofte mot sin hensikt: Mottaker får bare nye knagger å henge sin motvilje på. Skulle arbeidet lykkes, måtte først *avsender* tilpasse seg, og man måtte innse at selv ulike grupper «nordmenn» krevde individuell tiltale.

Pressen

Günther gjorde sine første fremstøt mot norsk presse like etter krigsutbruddet, mot det konservative *Morgenbladet*, der Carl Joachim Hambro var sjefredaktør i tiden 1913-18.

Hambro hadde før midten av september 1914 i fortrolighet gitt pastor Günther en artikkel av pastor Herman Lunde. I strid med avtalen viste Günther den straks til Oberndorff.¹⁸⁴ Günther skrev i 1957 om hvordan han under krigen mang en gang diskuterte tysk-norske problemer med Hambro på hans redaktørkontor.¹⁸⁵ *Morgenbladets* kurs etter krigsutbruddet var utad ikke påfallende tyskorientert. De lå på nøytralitetslinjen og tok som andre aviser inn stoff til støtte for begge sider. Mens pressen ellers stort sett var eller ble probritisk, holdt *Morgenbladet* nøytralitetslinjen og ble fra tid til annen kritisert for protyskhet. Hambros antipati for det britiske imperiums overgrep mot svakere nasjoner – Irland, Egypt, India (og Norge) – fikserte han i personlig avsky for den britiske minister i Kristiania, Sir Mansfeldt de Cardonnel Findlay, tidligere koloniadministrator av det hardhendte slaget.¹⁸⁶ Günther hadde sannsynligvis rett i at Hambro var «i grunnen tyskvennlig». *Morgenbladets* lesere tilhørte det konservative dannelsesborgerskapet – lojale til tradisjonell autoritet, skeptiske til massedemokrati og nye penger, helt avvisende til sosialismen. I *Morgenbladet* kom Günther også i kontakt med tidligere kaptein Benjamin Wegner Nørregaard, avisens militærmedarbeider fra 1911, gjennom en brevveksling om ansvaret for krigsutbruddet.¹⁸⁷ Günther oppfattet Nørregaards krigsreportasjer som forståelsesfulle overfor Tyskland, og Auswärtiges Amt likte dem så godt at de ba om at fire-fem gjennomslag av en tysk oversettelse ble sendt dem for bruk i den nøytrale presse.¹⁸⁸ Nørregaard ble bistått med tysk litteratur av Günther, men korresponderte parallelt for *Daily Mail*.¹⁸⁹ *Morgenbladets* faste kronikkskribent dr. Hjalmar Christensen etablerte seg i grunnen som det eneste dype tyske ankerfestet over tid. Kronikkene var norsknasjonale, sosialdarwinistiske, antiparlamentariske og moderat protyske.¹⁹⁰ Christensens tyske synsmåter trengte egentlig ikke pastor Günthers stimulans, for først i september 1916 knyttet Günther vennskapelige forbindelser med Christensen.¹⁹¹

Den ukritiske omgangen med tyske diplomater ville vært tankevekkende i seg selv, men fikk en ekstra dimensjon ved at Hambro hadde en tilsvarende «entente cordiale» med utenriksminister Ihlen og ikke «trykke[t] utenrikspolitiske nyheter uten å ha nevnt dem for utenriksministeren».¹⁹² Den gjensidige avtalen mellom Ihlen og Hambro innebar at Ihlen holdt Hambro informert mot at Hambro stilte *Morgenbladet* til disposisjon for Ihlens uoffisielle utenrikspolitiske meddelelser, saker han sto fritt til å dementere og beklage overfor de krigførende og opinionen som det passet, til forskjell fra det som regjeringsorganet *Norske Intelligenssedler* trykket.

Tyske diplomater var stadig i Utenriksdepartementet og klaget på enkeltartikler i norsk presse. Reaksjonene de ble møtt med i krigens tidligste fase, ga sannsynligvis legasjonen

grunn til å tro at norsk presse fungerte omtrent som den tyske, med regjeringen som *de facto* øverste redaktør med bestemmende innflytelse over innholdet. Da Oberndorff for eksempel i oktober 1914 klaget på en korrespondentartikkel i *Verdens Gang*, lovet redaktøren ikke å ta slike artikler inn igjen. På neste klage svarte redaktøren i desember 1915 at han heretter ville ta inn stoff fra begge sider. På en klage i mars 1915 på en artikkel om tyske statsfinanser foreslo Oberndorff at en annen avis skulle skrive en anerkjennende artikkel om finansene. Redaktør Lehmkühl hadde nå fått større mot og ville ikke love Utenriksdepartementet verken bot eller bedring. Oberndorff kunne innledningsvis tro at pressen tok diktat fra myndighetene, i en slik grad at departementet kunne plassere artikler – inntil pressen ble utilsnakkelig og ikke en gang lovet balanse.¹⁹³

Når Auswärtiges Amt ønsket saker trykt i norske aviser, sendte de ferdige artikler på tysk til legasjonen i Kristiania med instruks om å få dem inn i avisene. Legasjonen leverte materialet videre til Günther – der det stort sett stoppet opp. Selv om Günther lyktes med å etablere tette bånd til *Morgenbladet*, kunne han ikke snu seg rundt og få artiklene på trykk. I januar 1916 hadde han avfunnet seg med sin maktesløshet og søkte i stedet, riktignok forgjeves, tyskorienterte nordmenn som i eget navn kunne opptre som pressetalsmenn, imøtegå utyske synsmåter og motvirke fortielsen av tyske saker. Beklageligvis var ikke tysklansvennene engang organisert. En av hans folk hadde foreslått at man en måned skulle samle det stoffet de norske avisene burde tatt inn og få det trykket i en tysk avis, gjerne *Berliner Tageblatt* som ble mye lest i Norge, under overskriften «Hvordan det har seg at nøytrale ofte ser så eiendommelig på krigen», men det ville jo heller ikke nytte, for selv det ville de norske avisene tie i hjel.¹⁹⁴

I mai 1916 var *Morgenbladet* fortsatt den eneste avisen Günther hadde etablert forbindelse med «fordi det er den eneste som lener litt mot vår side».¹⁹⁵ Han måtte konstatere at det rett og slett var umulig å etablere forbindelser med ententevennlige redaktører. Pleie av forbindelser med tyskvennlige medarbeidere i tyskfiendtlige aviser gjorde ikke stort fra eller til så lenge redaktøren var utilgjengelig. Günthers måtte i det store og hele resignere når det gjaldt tilgang til pressen: Den var leilighetsvis og gikk stort sett gjennom tredjemann.

Legasjonen ble bistått med presseoppgaver av en nordmann, «Knudsen», muligens Johannes Knudsen, redaksjonssekretær i *Morgenavisen* i Bergen fra 1909 og i *Dagsposten* i Trondheim fra 1912.¹⁹⁶ Knudsens oppgave later til å ha vært å få tilsendte artikler fra Auswärtiges Amt inn i norske aviser. I september 1916 lyktes Knudsen med sin plassering av artikkelen «Die deutsche Kriegswirtschaft». Artikkelen var sendt på tysk fra Auswärtiges Amt i august til legasjonene, også i Kristiania, med instruks om å få den på trykk. *Morgenbladet*

tok den inn som redaksjonelt stoff uten forfatter eller kildeangivelse under overskriften «Krigshusholdningen i Tyskland».¹⁹⁷ Dermed gikk *Morgenbladet* god for at matrasjonering var iverksatt for å fordele maten rettferdig, ikke av nød, og at offentlige massebespisninger var innført for å gi befolkningen god og billig mat uten å spille tid på innkjøp og tillaging, ikke fordi sulten herjet. Utlandet skulle ikke være i tvil om at Tyskland var forberedt på det tredje krigsåret. Artikkelen var i innhold og argumentasjon påfallende lik artiklene som kom på trykk i Richard Otto Frankfurters navn i februar 1917 om Tysklands påstått historiske gjennombrudd innen stats sosialistisk ernæringsorganisering.¹⁹⁸ Senere ble Knudsen tildelt det utfordrende ansvaret for å skape interesse for tyske aviser. Da interessen sviktet, ble Knudsen sydebukk og hans honorar på 100 kroner ansett som ufortjent.¹⁹⁹

Krisehøsten 1916 øynet pastor Günther håp fordi den tyske korrespondenten Ernst Harthern arbeidet med etablering med et tysk-norsk pressebyrå ved hjelp av månedlige tilskudd på 2.000 kroner fra privat tysk hold.²⁰⁰ Harthern gjorde seg imidlertid like etter umulig og ble urettmessig beskyldt for å ha løyet om et intervju med utenriksminister Ihlen, av Harthern anonymisert som «en norsk diplomat», der Ihlen uttalte seg mindre fordømmende om Tysklands ubåtkrig enn regjeringens politikk krevde.²⁰¹ Utenriksdepartementet benektet derfor alt. Fordi Harthern også ble avhørt om delaktighet i spionaffærer, forlot han landet.

Høsten 1916 sto legasjonen og de tyske korrespondentene for pressearbeidet i Kristiania, og Günther forsynte bare sine folk rundt i landet med stoff.²⁰² Dessuten hadde Günther hjulpet en uttalt tysklandsvenn, ganske sikkert pastor Arne Fjellbu (biskop 1945), med godt navn og god penn av sted til Tyskland på et tre måneders opphold for å skrive for *Tidens Tegn*, av Günther oppfattet som den mest tyskfiendtlige avisen.²⁰³ Fjellbu var sekretær i Norges Kristelige Studenterbevegelse 1915-19, avbrutt av et engasjement som norsk prest i Berlin 1916-17. Fjellbu kunne i februar 1917 berolige *Tidens Tegns* lesere: Nøden i Berlin ikke var så stor som man gjerne trodde, selv om måling av skolebarnas vekt høsten 1916 hadde gitt grunn til bekymring, før myndighetene hadde satset spesielt på barnebespisningen.²⁰⁴ Selv om pressen i november 1916 rett og slett var «utilgjengelig», kunne Günther tilfreds notere at *Tidens Tegn* trykket dr. Fredrik Paasches (dosent i tysk litteratur 1917) tysksinnede skildringer fra Prøyssen og Polen.²⁰⁵ Günther hadde hjulpet Paasche av gårde.

Bilder og klisjéer I

I pastor Günthers tilbud til norsk presse inngikk etter hvert også tyske illustrasjoner, særlig krigsbilder. Günther innså sin begrensede mulighet til å vinne frem på et felt han ikke

behersket. Når han leilighetsvis fikk til noe, var det gjennom norske pressefolk han kjente.²⁰⁶ Den kvalifiserte nordmannen han til slutt hadde funnet frem til i november 1915 til formidling av bildene han ukentlig mottok fra *Überseedienst*, klarte han ikke å holde på. I januar 1916 arbeidet han fortsatt slumpmessig og uten særlig fremgang. Han hadde bare funnet frem til en mellommann som hadde sørget for at en avis nå hengte opp tyske bilder ved siden av de engelske i sitt utstillingsvindu.²⁰⁷ Pressen mottok vanligvis sitt billedmateriale i form av ferdige klisjéer (høyetsede metallplater til trykking av bilder og illustrasjoner) fra København. Fremstilling av klisjéer i Kristiania falt dyrere. Billedsentralen i Berlin leverte dessuten bilder som ikke var egnet for utbredelse i et nøytralt land. Høsten 1916 måtte pastor Günther bare trekke på skuldrene: Ingen blader tok inn bilder, og det hadde ikke lyktes å etablere et alternativt klisjétilbud.²⁰⁸ I hver av de tre største norske byene fantes det ett avisutstillingsvindu som også hengte ut forstørrede tyske bilder. Når Zentralstelles billedsentral foreslo at det etter svensk forbilde ble innrettet et rom med tyske utstillingsbilder, var Günthers svar at hos ham var det rett og slett umulig. Billedtjenesten ropte på omorganisering.

Film I

I Tyskland var krigsrevyer, først og fremst *Messter-Woche* og *Eiko-Woche*, blitt vist for et entusiastisk publikum fra oktober 1914. Etter noen måneder var krigsopptakene også å se i Kristiania. *Eiko Krigsrevy* ble vist fra januar 1915 på Kosmorama i Stortingsgaten og deretter, fra juni 1915, på Paladsteatret på Karl Johan, en annen av Halfdan Nobel Roedes kinoer. Fra april 1915 kom i tillegg *Messter Krigsrevy* på Victoria Teater på Karl Johan. De sterkeste konkurrentene var franske, Gaumont og Pathé. Tyske spillefilmer, særlig med stjernen Henny Porten, ble vist jevnlig. Tilleggsfilmene ble ikke alltid annonsert med produsentens navn, men det later til at Eiko forsvant i juni 1916 mens Messter holdt det gående enda et år som fast innslag på Victoria Teater, til juni 1917.²⁰⁹ All kinodrift under krigen var kommersiell og avhengig av å tilpasse seg publikums smak. Kinogjengerne later ikke til å ha hengt seg særlig opp i hvilke tropper som skjøt og marsjerte på lerretet. I juni 1917 hadde de tyske filmrevyene stått imot innledningen av den uinnskrenkede ubåtkrigen fra februar 1917, flere spionsaker og de spektakulære arrestasjonene av baron von Rosen i januar 1917 og baron von Rautenfels i mai 1917, der det ble beslaglagt både miltbrannbakterier og store mengder sprengstoff.

Foredrag I

Før Bjørn Bjørnson la ut på sin skandinaviske foredragsturné høsten 1915 hadde han det klart for seg at opptredenene ikke måtte oppfattes som en serie politisk forelesninger.²¹⁰ Bjørnsons

to timers opplesninger om opplevelsene ved fronten i Øst-Prøyssen var derfor uten krigspolitisk brodd. Ingen «smaalige fanatikere» skulle hindre ham i å tale politisk; han ville bare ikke. Et vittighetsblads tegning av ham med en stor tysk hengelås for munnen smilte han bare av. I Norge var han uangripelig som den tiljublede teatersjefen og BBs sønn; i det tyskorienterte Sverige var den tyske forbindelsen ingen ulempe. Turnéen gikk for fulle hus til langvarig applaus, på det første foredraget i Musikaliska Akademiens store sal i Stockholm med tysklandsvennen Sven Hedin til stede.²¹¹ I det antityske København gikk det imidlertid helt galt. Han måtte gi opp etter 1 ½ times pipekonsert, etter å ha avvist at han sto der som betalt agitator, men klarte å stikke fra mengden bakveien i sin brors bil.²¹² Bjørnson sto stadig i forbindelse med tyske propagandafolk, men gjennomførte turnéen som privatmann. Bjørn Bjørnson og hans impresario Harry Randall gledet seg fremfor alt over gode inntekter. Etter foredragsturnéen lyttet pastor Günther interessert til Bjørnsons meninger og oppfordret ham til å dele sitt inntrykk av publikums oppfatning av det tyske propagandaarbeidet med Zentralstelle.²¹³ I Berlin bisto Bjørnson stadig Zentralstelle som rådgiver for teater og konserter i Skandinavia og gikk god for materiale før forsendelse til Norge.²¹⁴

Også språkskoleledertør Heinz Clarenz Bauermeister, Zentralstelles mann i Bergen, holdt foredrag, men kunne verken påberope seg kunst eller berømmelse når han talte om sine inntrykk fra Tyskland i forenings- og skolelokaler i og rundt Bergen, blant annet for studenter, underoffiserer, politifolk og lavere statstjenestemenn, noen ganger med lysbilder fra vest- og østfronten, fangeleire, feltlasaretter og ødelagte byer i Øst-Prøyssen.²¹⁵ Han hadde vært så langt nord som Hammerfest. Siden krigsutbruddet hadde Bauermeister skrevet innlegg mot ententesynspunkter i avisene, tatt seg av fotarbeidet i forbindelse med fordeling av brosjyrer på hoteller og i foreningslokaler, hver uke sendt propagandaskrifter til omtrent 30 faste adresser og fra november 1915 jevnlig besøkt rundt 50 lokaler og personer for å øve personlig påvirkning. Fra november 1915 til februar 1917 hadde han holdt 37 foredrag på skoler og i foreninger. Alt dette var Zentralstelle sikkert tilfreds med, men det var en hake her. Politimesteren i Bergen hadde sommeren 1915 nemlig fattet vedtak om å utvise Bauermeister fra riket, etter at politiet hadde holdt ham under oppsikt for delaktighet i den tyske skipsspionasjen.²¹⁶ Utenriksministeren hadde senere omgjort vedtaket av politiske grunner etter henstilling fra den tyske minister, og Bauermeister fortsatte med sitt.

I begynnelsen av mars 1917, én måned etter at Tyskland skjerpet ubåtkrigen, var Bauermeister ubetenksom nok til å gi *Morgenavisen* i Bergen intervju etter sin reise til det besatte Belgia. Den konkurrerende *Folkets Avis* hisset seg skrekkelig opp og trykket intervjuet *in extenso*. Stemningen i Belgia var, ifølge Bauermeister, upåklagelig, belgierne satte pris på

alle arbeidsplassene tyskerne skapte, og tyskerne som ble beskyldt for å ha ødelagt en rekke kulturskatter, hadde tvert imot klart å redde det berømte rådhuset i Leuven ved å sprengte de omkringliggende bygningene. «Det var bare befolkningens utskud, alfonser og lignende, som var misfornøiet.»²¹⁷ *Folkets Avis* valgte å angripe Bauermeister ved å ta opp den gamle utvisningssaken som de koblet til hans påtrengende propaganda, homoseksuelle aktiviteter og instruksjoner han hadde mottatt, men ennå ikke utført om å foreta seg et eller annet ulovlig tilskade for Norge.²¹⁸ Fra politiforhøret og avskrifter han «tilfeldig» hadde lest, visste han – og avisens kilde – at politiet hadde kjennskap til oppdrag han hadde mottatt.²¹⁹ En «Geheimpolizist» oppsøkte deretter Bauermeister og forbød ham å holde foredrag om Belgia. Konsul Schmidt fikk i samtale med politimester Grundt om Bauermeisters angivelige «perverse Neigung» imidlertid opplyst at politiet ikke hadde grunnlag for å gripe inn mot ham for homoseksuell usedelighet.²²⁰ Da Bauermeister like etter uforferdet oppsøkte *Folkets Avis*-redaktør Angell Olsen i redaksjonen for å snakke om en annen artikkel, ble han skjelt ut og kastet på dør. Foredragene hadde til da bare høstet anerkjennelse, også i *Folkets Avis*. Konsul Schmidt feilvurderte også situasjonen helt. Etter hans mening var intervjuet så dempet at det bare var et påskudd for angrep. Situasjonen var vel snarere den at skulle man la være å provosere norsk småstatsideologi, krigsangst og -frustrasjon, måtte man styre unna «Belgia». Bauermeister hadde uansett gjort seg umulig, og ministeren i Kristiania anbefalte Berlin foreløpig ikke å betro ham videre propagandaoppdrag.²²¹ Elevene hadde forlatt språkskolen, og Bauermeister så ikke annen utvei enn å forlate Norge. En avtale med en redaktør Rød i Bodø, sjef for Folkeakademiet i Nordland, om en rekke på 20 foredrag fra Sandnessjøen til Hammerfest, en hvit flekk på det tyske propagandakartet, falt dermed bort. Foredrag med protysk tendens var etter dette best egnet når taleren opptrådte blant sine egne eller etter invitasjon. I beste fall ville foredraget bli tiet i hjel; i verste fall satte taleren seg i fare.

Åndsliv til tjeneste

I et brev til den tyske minister meldte spenningsromanforfatteren Olaf Wilhelm Erichsen, alias kaptein Munk, med Krigsskole og avbrutte jus- og musikkstudier, seg i november 1915 til tjeneste:²²²

Da det ikke blev mig tilstaaet at kjæmpe for en nation og en fyrste, for hvem jeg nærer en grenseløs høiagtelse og beundring, har jeg i etpar fortællinger forsøkt at hjælpe til med at vende interesserne og sympatien hos mine landsmænd i den rigtige retning.²²³

I sin støtteerklæring vedla han sin nye bok *Høide 319* som i 1914 hadde gått som føljetong i 14 aviser.²²⁴ Man kunne der følge den tyske idealoffiseren Menz von Bernhardi som

militærattasjé i Wien omkring krigsutbruddet og i heltemodig og stadig kamp på vest- og deretter østfronten, i et plot som nødtørftig var bundet sammen av hans forhold til den lumske russiske spionen fyrstinne Marie Alexandrowna. Erichsen var etter Øvre Richter Frich og Sven Elvestad tidens mestselgende norske forfatter av trivillitteratur.²²⁵ I sin neste bok, *Den hvite races selvmord: Romanen om verdenskrigen*, «viste» han hvordan asiatene hadde konspirert mot de germanske stater.²²⁶ Tyskeren og østerrikeren var, i motsetning til engelskmannen, franskmannen og de to russerne, de eneste av de 12 usynlige herskerne som styrer verden, som sto imot asiatenes forsøk på verdensovertakelse.²²⁷ Resultat: verdenskrig. I hvert fall det siste krigsåret bisto Erichsen og kaptein Trygve Graff-Wang *Auslandshilfsstelle* på legasjonen med militære pressesaker.²²⁸ Erichsen enten skrev for eller refererte fra provinspressen mens Graff-Wang dekket militærtidsskriftene. Ikke noe tyder på at det ble innledet noe litterært samarbeid med Erichsen, som uansett fortsatte sitt forfatterskap med germansk rasekrig som et hovedtema. Den tyske propagandaen beveget seg – litt overraskende – bare unntaksvis inn i fiksjonslitteraturen, men det finnes ikke belegg for at Erichsen tok ordre fra noen, selv om hans støtteerklæring til Oberndorff jo godt kan forstås som et tilbud om bistand eller et salgsmot.

Teologen Eivind Berggrav-Jensen (fra 1917 bare Berggrav, biskop 1928) trengte ikke å melde seg til tjeneste slik som kaptein Munk, for Berggrav var den eneste nordmannen pastor Günther kjente da han kom til Norge i 1909.²²⁹ Tidlig i 1915 hadde et menighetslem stilt 5.000 kroner til disposisjon for pastor Günther for å motvirke ententepropagandaen i norsk presse. Håndslaget satte Günther i stand til å arrangere en to måneders studietur for Berggrav til Tyskland og vestfronten den sommeren.²³⁰ Günther fremhevet Berggravs journalistiske evne. Fra Tyskland tilbakeviste Berggrav i *Morgenbladet* Karl Konows påstand om at tyskernes krigsmoral begynte å slå sprekker og sendte tre «frontbrev» etter besøket på vestfronten, ett om frontsonens oppbygging og to om militærlivets psykologi og religiøsitet.²³¹ Basert på sine artikler og inntrykk skrev Berggrav boken *Krigerliv og religiøsitet: Erfaringer og dokumenter fra fronten*, utgitt senere i 1915. For Günther lå bokens attraksjon i at den fikk frem at også tyske soldater, i andre sammenhenger ofte demonisert som krigsforbrytere, næret fromme følelser. Boken appellerte derved til sympati for den jevne tysker som av spontan eller pliktig fedrelandskjærlighet led ondt i skyttergravene. Var ikke dette vår neste, til forveksling lik oss selv? Berggrav redegjorde for de psykologiske virkningene av langvarig livsfare, stress og ubehag, hvordan de religiøse behov ble ivaretatt ved fronten og resonnererte om hvordan krigserfaringen ville påvirke den åndelige utvikling i fremtiden. Berggrav understreket at selv om hans observasjoner var tyske, var emnet

internasjonalt.²³² Boken skilte seg ut fra de tyskstøttede bøkene som kom senere: Verken tema eller form var som man ventet av et propagandaskrift. Det er jo også tvilsomt om Berggrav selv ville plassert sin første bok i propagandasjangeren, til tross for Günthers omfavning. Berggravs kritiske kommentarer, spesielt i kapitlet «Skyggesider», rammet egentlig krigen og katolisismen mer enn Tyskland, og brodden mot krigen rammet kriger flest mer enn denne krigen. At Tyskland kjempet en rettferdig krig, ble ikke utsagt eksplisitt, men alle som kunne lese, måtte forstå boken slik. Hvorfor ellers så mye sympati for en urettferdig sak? Pastor Günther kunne tilfreds rapportere til Zentralstelle at boken var blitt meget godt mottatt, var kommet i to opplag à 1.100 eksemplarer og nå skulle trykkes i en illustrert folkeutgave i 6.000 eksemplarer, en oppsiktsvekkende suksess i de små forholdene her oppe hos ham.²³³ Så stor var tilliten til Berggrav at hans korrespondanse var fritatt for sensur. Boken hadde, skrev Günther, virket meget fordelaktig for Tyskland og hadde irritert motstanderne sterkt. Günther bisto Berggrav med materiale til folkeutgaven, blant annet med fotografier.²³⁴ Ifølge en innledende tekst i folkeutgaven var bildene forfatterens egne. Først og fremst harmonerte de dårlig med teksten ved å fremstille «fronten» som en slags park eller hagekoloni med rustikke, pyntede aviskiosker, kapeller og kvarterer. I teksten var det bare gjort to vesentlige endringer: Et avsnitt om at Tyskland, nærmest av respekt for de dodes ofre, nok ville kreve anneksjoner dersom den militære stillingen tilsa det, var fjernet.²³⁵ Dessuten var slutten omarbeidet, men neppe – i hvert fall ikke bare – av politiske grunner. Begge avslutningene påpekte at den videre åndelige utvikling var usikker, men mens den opprinnelige teksten dvelte ved et dogmatisk poeng, på evangelisk kristendoms personlige viljeskrig med seg selv, trolig i motsetning til katolsk frelse gjennom gjerninger, la den nye større vekt på at den fanatiske snerten fra krigens første tid var erstattet av måtehold på begge sider. Det forsonlige Tyskland var blitt lettere å få øye på.

Berggrav bisto senere Günther med diskusjoner og råd om norske forhold.²³⁶ Det siste krigsåret ble Günther seg sterkere bevisst den kulturelle forbindelsen mellom tyske og norske protestantiske kretser, med «protestantismens moderland» som basis. Teologene – biskop Jens Tandberg, stiftsprost Jens Gleditsch (senere biskop), pastor Arne Fjellbu (senere biskop), sogneprest Olaf Amlie, pastor Carl Konow – var sterkt representert blant tysklandsvennene, og Berggrav var sannsynligvis den som sto pastor Günther nærmest. Etter krigen bidro Berggrav, ifølge Günther, både til at Danmarks krav ved delingen av Slesvig ikke skulle bli urimelige og til å motvirke forfølgelsen av tyske protestanter i «den polske korridor».²³⁷

Også karikaturesjangeren var satt på krigsfot. Olaf Gulbransson, født i Kristiania og en kjent tegner i norske vittighetsblader, hadde slått seg ned i München i 1902 som tegner i

vittighetsbladet *Simplicissimus* og hadde tatt bayersk statsborgerskap. I 1917 arbeidet han for Zentralstelle, bosatt i Berlin.²³⁸ Hans og andre tyske politiske karikaturtegninger som kom til Norge, gjorde det mulig å le av Storbritannias politikk og slagord om frihet, selvbestemmelse, demokrati og beskytterrolle overfor småstatene.²³⁹ Både Günther og minister von Hintze i Kristiania stanset imidlertid politiske karikaturer som kunne virke mot sin hensikt.²⁴⁰ Britiske nordsjøminer hadde fort et større ironisk potensiale sett fra Tyskland enn fra Norge så lenge norske skip vitterlig ble senket av tyske ubåter. Virkningen var uansett norsk død. Hvor morsomme var vittighetene om britisk utsultingspolitikk i et land som selv var avhengig av matimport over havet og måtte frykte det verste? Ville ikke de tyske vittighetene bare fyre opp under forbitrelsen mot Tyskland? Dermed kom den tyske propagandaen til å virke nokså fantasiløs, med store mengder konvensjonell, skriftlig politisk agitasjon og selvpålagt tilbakeholdenhet når det gjaldt satiriske tegninger. De tyske kunstnerne som turnerte i Norge, forbandt publikum ikke uten videre med propaganda. Tyskland kom derfor til å appellere til fornuften og i begrenset grad til følelsene, bortsett fra frykten – også for Tyskland.

Dr. Aalls krig med verden

Aall oppholdt seg i Tyskland og Østerrike fra februar 1914 til juni 1915.²⁴¹ Det var i Berlin han skrev sine kontroversielle innlegg i *Dagbladet* høsten 1914. Der må Aall også ha skrevet den 15 siders brosjyren *Faren for Skandinavi* som Knut Hamsun rakk å rose i *Aftenposten* i mai 1915 før Aall kom hjem.²⁴² I brosjyren advarte Aall mot å vente støtte fra Storbritannia i vest mot faren fra Russland i øst. Det faste punkt i norsk utenrikspolitikk, hjelpen fra vest, var en kimære. Aalls utgangspunkt, at alle handler etter sine interesser, tilsa at vi i Norge måtte innse at faren fra vest ikke var mindre enn fra øst. Nå måtte vi hjelpe oss selv. Norges skjebne var å skille to mektige forbundsfeller fra hverandre. Storbritannia hadde villet svekke Russland og hadde derfor trukket det i krig med Tyskland. Britiske pengeinteresser var tungt investert i Russland og ville ha direkte tilgang til sin handelsprovins der veien var kortest, gjennom Norge. Politisk ville dessuten det kapitalistiske Storbritannia heller søke nærhet til det autoritære Russland enn til Tyskland, der demokratiet var blitt en voldsom kraft som bare ville utvikle seg videre, etter norsk smak. I det politiske spillet hadde de nordiske land sammenfallende interesser, til vern mot aggresjon fra øst og vest. Ifølge Günther hadde enten Aall eller Auswärtiges Amt oversatt brosjyren til tysk.²⁴³

Også den irske separatisten Sir Roger Casements opphold i Tyskland kaster lys over Aalls virksomhet. Casement hadde trådt ut av britisk utenrikstjeneste i 1913, og da krigen kom, gikk han inn i arbeidet med å reise væpnet opprør i Irland med tysk bistand. I Kristiania,

på gjennomreise fra USA til Tyskland, ble han angitt til den britiske minister av sin elsker Eivind Adler Christensen, en ung sjømann fra Moss. Minister Findlay var senere ubetenksom nok til å gi Christensen et skriftlig løfte om £ 5.000 i dusør dersom han medvirket til pågrepelse av Casement.²⁴⁴ I Tyskland arbeidet Casement i hemmelighet med å sette opp en irsk brigade, og noen dager før påskeopprøret i 1916 ble han landsatt på irsekysten av en tysk ubåt, pågrepet og henrettet som forræder. Denne vanskelige statsgjesten hadde Aall samtaler med vinteren 1915, og han hadde holdt Findlays dusørerklæring i sine hender.²⁴⁵ Privat føyde han til at han hadde kjent Casement «ganz gut persönlich».²⁴⁶ Tyskerne hadde våren 1915 god grunn til å mistro den depressive Casement som stadig var ved å gi opp, ute av stand til å lede noe eller noen.²⁴⁷ Auswärtiges Amt hadde klokt nok lagt hånd på erklæringen ved første mulighet, selv om Casement anså den som sin og ble meget forbitret da han ikke fikk den.²⁴⁸ En mer eller mindre tilfeldig utlending som oppholdt seg i Berlin, ville ikke fått tilgang til dokumentet som bandt aktørene. Aall må ha drevet sin virksomhet i Berlin for eller i forståelse med tyske myndigheter. Da generalkonsul Thiel i Zentralstelle i juni 1917 skrev at de hadde kjent Aall i lang tid, er det nærliggende å anta at bekjentskapet strakte seg tilbake til høsten 1914.²⁴⁹

Fra Berlin vendte Aall tilbake til sin vante tilværelse i Kristiania, blakk og problematisk fri, en tambur uten orkester.²⁵⁰ Han sto fast, og onde krefter holdt i ham:

Ganske vist er det saa, at alt mit studium har været forfulgt av forbandelse: Til middelskoleexamen syk, artium, – anden eksamen juridikum – dr.graden – syk. Et levende indtryk av at der raader en ondskapsfuld magt i verden, – har jeg faat. Ingen gud. Men vel mange viljer. – Hvis jeg ikke hadde spredt mig paa digtning, vilde jeg nu ha været økonomisk sorgløs. Men mit land har vist en ondskapsfuld likegyldighet, som jeg ikke kan tænke større. Min slegt ogsaa. – Ingen storhet. –²⁵¹

Tilfreds ville han først bli, betrodde han seg selv, ved å fordype seg i sitt eget sinn, men samtidig ville han ha en posisjon overfor verden. Han hadde én doktorgrad og ville ha én til. Likevel sa han i januar 1916 ja til å arbeide tre måneder som fullmektig for «onkel Stockfleth», farens yngre bror Niels Christian Joachim Stockfleth Aall, byfogden i Fredrikshald.²⁵² Et kortvarig vikariat i en nokså ydmyk juridisk stilling var vel ikke helt hva den filosofiske doktor drømte om, men han trengte pengene. Deretter ville han virkeliggjøre seg som idéarbeider, først ved å skaffe seg den juridiske doktorgrad, som han fikk fem år senere, så ved litterært arbeid. Han balet best med store ting: Loven han hadde oppdaget, sa at bevissthetens lover er absolutte mens naturlovene er relative. Det sto klart for ham at politiker skulle han ikke være. Bortsett fra at artikkelen «Verdenspolitiske kræfter» lå klar til *Kölnische Zeitung*, lot oppholdet i Tyskland i januar 1916 til å tilhøre fortiden. Etter 13. januar 1916 gjør

Aalls *Mindeblader* opphold til 23. april 1920, bortsett fra at han 9. august 1917 kort noterte «Kristian brændt.»²⁵³ Tausheten fra januar 1916 introduserte neste fase, uegnet for dagboken. Aall trengte et land som satte pris på ham – og fant Tyskland.

I januar 1916 kunne pastor Günther opplyse den tyske minister om at «den nevnte nordmann» var «Harris Herm. Aall».²⁵⁴ Navnet var tilsynelatende såpass nytt for Günther at rekkefølgen av leddene ble gal. De to later til å ha kommet i forbindelse med hverandre uten Zentralstelles introduksjon.²⁵⁵ Før Aall reiste hjem fra Berlin synes Aall og tyskerne å ha slått seg til ro med at innsatsen var over. I Halden hadde det vært Aalls hensikt å skrive på sin juridiske doktoravhandling, men i stedet trådte han etter oppholdet frem for offentligheten som fri intellektuell i aprilnummeret av *Gads danske Magasin* med artikkelen «Nordisk forsvarsforbund», et tema Aall tok opp igjen flere ganger senere. Dessuten rapporterte pastor Günther i mai 1916 at dramaet *Gesandten*, først nevnt i Aalls dagbok i september 1915, akkurat var ferdig.²⁵⁶ Fra våren 1916 var Aall i vinden som aldri før, beskjeftiget med skriving og organisering for Tyskland. I august 1916 trykket *Ukens Revy* hans artikkel «De to henrettelser».²⁵⁷ De henrettede var engelske kaptein Fryatt og irske Sir Roger Casement, henholdsvis skutt – rettmessig, ifølge Aall – av tyskerne som franktirør for å ha vedret en tysk ubåt med sitt handelsskip og hengt – urettmessig, ifølge Aall – av britene etter å ha blitt satt i land i Irland av et tysk skip. I januar 1917 var Aall blitt husvarm på legasjonen og bisto i presse- og propagandasaker «på ivrigste måte».²⁵⁸

Herman Harris Aall var født fattigfornem i Nesseby i Øst-Finnmark som det fjerde av sogneprest Niels Anton Aalls åtte barn.²⁵⁹ Sognepresten tilhørte plankeadelsfamilien Aall fra Ulefos i Telemark. Embetsbanen førte ham – med lappiskeksamen – til Tromsø, Vadsø og Nesseby og senere Sunnfjord, Vesterålen og Sunnhordland.²⁶⁰ Herman ble sendt hjemmefra for å fortsette skolegangen, først til Haugesund og siden til Katedralskolen i Kristiania, der han i 1891 tok artium med laud.²⁶¹ Her sporer det av – for første gang. I et brev til sønnen Achton skriver Aall at han sultet og var uten tilholdssted fra sitt 15. år, det vil si fra omkring 1885.²⁶² Da Aalls far tok avskjed i 1893, tok Ferdinand Egeberg ham under sine vinger og lot ham i lange perioder bo i sitt hus i Oscars gate 45, en staselig tre-etasjes bygård, der den tyske ambassade har kontorer i dag.²⁶³ Egeberg hadde vært Oscar 2.s kabinettsskammerherre og var en av landets rikeste menn, innehaver av trelastfirmaet Westye Egeberg & Co. I 1908 gikk Aall til det uvanlige skritt å utgi sine refuserte avisartikler for egen regning, med en bitter kommentar til bladene som hadde avvist ham.²⁶⁴ Han magasinerte forurettelsen. Aall giftet seg med en jysk godseierdatter, Gerhardine «Gerdy» Gersdorff de Serène d'Acqueria, men hennes formue ble sikret ved særøie, i prinsippet utenfor Aalls rekkevidde.²⁶⁵

Krise og brudd

I Tyskland hadde generalstabssjef Falkenhayns manglende krigslykke kostet ham stillingen i slutten av august 1916 og bragt Hindenburg–Ludendorff til makten. Deres opptrapping til total krig gjennom Hindenburgprogrammet med kraftig omlegging av produksjonen til krigsformål kom i stand ved hjelp av økt bruk av propaganda. De nye militære makthavernes regime fra august 1916 falt sammen med begynnelsen på en politisk krise i Norge, fremkalt av britisk press for å vinne kontroll over norske ressurser, de samme ressursene som Tyskland trengte i sin allerede pressede produksjon. De sammenfallende bruddene satte kraftig preg på endringene i den tyske propagandaen i Norge fra høsten 1916. Både tyske og norske forhold tilsa at Tyskland måtte anstrenge seg hardere i Norge.

I august 1916 undertegnet den engelske og den norske regjering de såkalte fiske- og kobberavtalene. For begge parter representerte avtalene et systemskifte: Den engelske regjering gikk over fra å bruke finansiell til politisk makt for å få hånd på norske ressurser, og den norske regjering stilte seg laglig til for hugg ved selv å bli avtalepart. Fiske- og kobberavtalene innebar – kort sagt – at den norske regjering innesto for at minimum 85 prosent av fiskeeksporten og all svovelkis skulle tilbys Storbritannia. Avtalene kunne vanskelig forstås som nøytrale, og Tyskland måtte frykte at all norsk eksport etter hvert ville gå til Storbritannia. Skjødesløs avtaleutforming utløste fra september en dyptgående konflikt med Storbritannia, som hadde som mål å strupe tilførselene til Tyskland. Ikke nok med det: I løpet av 13 dager i slutten av oktober senket tyske ubåter 33 norske skip i et forsøk på å stanse de engelske tilførselene til Russland over Arkhangelsk.²⁶⁶ Sterkt ententevennlige *Tidens Tegn* førte an i en pressekampanje mot regjeringen. Var det regjeringens politikk å sitte stille og se på at tyskerne myrdet norske sjømenn? Da regjeringen i oktober, trolig også etter britisk press, svarte med å sende ut den såkalte ubåtresolusjonen, protesterte den tyske regjering i en note som kunne forstås som et ultimatum.

Fra høsten 1916 til Tysklands kapitulasjon

Rheinbaben omorganiserer propagandaarbeidet

Da friherre Werner von Rheinbaben, en marineoffiser som hadde virket som diplomat siden 1912, ankom legasjonen i Kristiania i oktober 1916, øynet pastor Günther håp om ny fart på propagandaarbeidet og reagerte uten sure miner – i det minste i månedsrapportene til Zentralstelle – på at propagandalederrollen ble tatt fra ham og gitt til Rheinbaben.²⁶⁷ Utfordringen ved å styre propagandaen i Norge fra Berlin ble møtt ved å legge ansvaret under

den tyske minister i Kristiania. De nye makthaverne i Berlin ville satse hardere og tok konsekvensen av at en prest i deltidsstilling ikke kunne forventes å utrette all verden.

Rheinbaben hadde etter noen måneder i Kristiania klar en plan for organiseringen av propagandaarbeidet i Norge.²⁶⁸ Etter planen falt arbeidsoppgavene i 11 avgrensede områder, hvorav legasjonen selv ville håndtere de fire første: korrespondenter, telegramtjeneste, plassering av artikler og intervjuer, med andre ord en regulær pressetjeneste. I presseavdelingen skulle Walter Bock, Walther Schmidt og Georg Merleker arbeide. Schmidt var samtidig korrespondent for Wolff og *Kölnische Zeitung* mens Merleker var ansatt i innkjøpsorganisasjonen *Kriegsausschuß für Oele und Fette* (Krigsutvalget for oljer og fett). Også regjeringsorganet *Vossische Zeitungs* korrespondent Ernst Harthern var reelt integrert i propagandaorganisasjonen selv om han ikke arbeidet på legasjonen. Da Wolff i januar 1917 ville sette tak på Schmidts telegramkostnader på 350 kroner måneden, grep legasjonen illustrerende inn og ba om at taket ble fjernet ettersom Schmidts telegrammer ikke bare ble godkjent av legasjonen, men regelrett «bestimmt».²⁶⁹ Rheinbaben tok erfaringen inn over seg og kom til at nordmenn var mest mottakelig for tyske nyheter når de presenterte seg «klart og saklig fra tyske kilder uten falsk flagg». (Praksis viste at Rheinbaben ikke mente det i bokstavelig forstand. Han hadde ikke noe imot at en avisredaksjon «hvitvasket» artikkelen, slik at den fremsto som redaksjonell. Det var ikke i seg selv noe poeng å fremstå som tysk for leserne.) Oppgave nummer fem, økonomisk propaganda, skulle i hovedsak produseres i legasjonen, men formidles av de ansatte i de tyske innkjøpsorganisasjonene *Zentral-Einkaufsgesellschaft* og *Kriegsausschuß für Oele und Fette*. For de fire neste oppgavene – bøker, brosjyrer og flyveblader; aviser og tidsskrifter; film; billedpropaganda – skulle man bestrebe seg på at propagandaen ikke skulle kunne henføres til legasjonen. Planen var så uklar som en plan som skulle skape klarhet, kunne være. Selv om den nevnte en rekke begreper og idéer i form av overskrifter, ga den få klare anvisninger. Planen fastsatte for eksempel ikke noe om gratisutsendelse, bortsett fra at det ikke skulle være «altfor mye» av den, eller i hvilken grad forretningsmessige betraktninger skulle tillegges vekt, selv om begrepet var nevnt. Pastor Günther skulle etter degraderingen hovedsakelig beskjeftige seg med bøker, brosjyrer og flyveblader, sammen med visekonsul Schmidt i Bergen og språkskoledirektør Bauermeister på Vestlandet, mens Merleker skulle ha ansvar for film og bilder. Oppgave nummer ti, kulturpropaganda, skulle legasjonen inntil videre selv håndtere, men etter hvert overlate til pastor Günther. Mulighetene på dette området var etter Rheinbabens mening ikke tilstrekkelig utnyttet. Ingen ble satt på den siste oppgaven, pleie av forbindelser med nordmenn, men presseavdelingen på legasjonen skulle utarbeide et kartotek.

Rheinbaben ville sikre ministeren – ved Rheinbaben – full oversikt og kontroll over sitt nye ansvarsområde. Zentralstelles representanter pastor Günther, Merleker, Schmidt og Bauermeister ble derfor pålagt å sende all korrespondanse med Zentralstelle i åpen konvolutt med legasjonens diplomatpost til Berlin. Zentralstelle ble instruert om å rapportere månedlig til ministeren om hvilke propagandaskrifter som var sendt Kristiania foregående måned, og ministeren forpliktet seg til å gi Zentralstelle sine synspunkter. Før utsendelse skulle Zentralstelle dessuten forespørre ministeren skriftlig. Erfaringen hadde, etter Rheinbabens syn, vist at utsendelse av for mye slikt materiale ofte gjorde større skade enn gagn. Lærepengen fra Bernt Lies artikkel «Tysk propaganda» fra oktober 1915 hang i.

Krisen i det britisk-norske forholdet hadde i september 1916 gitt pastor Günther et lite pusterom og skapt håp om enklere arbeidsvilkår, men i oktober var nordmenn som av irritasjon over britisk press hadde åpnet seg for tyske synspunkter, igjen like avvisende.²⁷⁰ Den tyske torpedooffensiven mot norske skip i Nordsjøen hadde også rammet Günthers forhåpninger med en fulltreffer. De politiske begivenhetene fikk nå være som de var, men Günther måtte i tillegg avfinne seg med at organisasjonen på tysk side hadde vanskelig for å finne sin form. Folk på legasjonen kom og gikk, og selv de konkrete planene løp ut i sanden: Häffner, en ung tysk kjøpmann i Kristiania med lang erfaring fra norske forhold, gikk likevel ikke inn i propagandaarbeidet, og den norske sosialøkonomen Wilhelm Keilhau fant ikke å kunne påta seg oppdraget med å utarbeide regelmessige økonomiske oversikter til pressen. Tyskernes oppfølging av Keilhau, som etter invitasjon fra Auswärtiges Amt hadde besøkt vestfronten i januar 1915, ga foreløpig ikke uttelling.²⁷¹ Keilhau var begravd i doktorarbeidet som ble ferdig senere på året.

Organisasjon med blad

På tysk side ble det regnet som et etablert faktum at norsk presse var dominert av britiske interesser og som en talende papegøye viderebragte deres propaganda og undertrykte nyheter av tysk opphav. Uenigheten gjaldt i hvilken grad pressen var bestukket eller ikke. Av denne følelsen av avvisning fødtes et forsett om å kunne etablere en tyskorientert norsk avis.

Pastor Günther var overbevist om at offentligheten mest effektivt lot seg påvirke gjennom pressen.²⁷² Han så i januar 1916 for seg at man kunne utarbeide et norsk bilag til *Kriegschronik* eller et selvstendig hefte for utsendelse annenhver uke med tyske telegrammer som ikke var kommet på trykk i norske aviser, sammen med artikler som var tatt inn, av fremstående tyskvennlige personer. En slik individualisering fra land til land ville øke slagkraften av propagandaen. I den forbindelse var det innledet samtaler med et norsk

konsortium med selvstendig finansieringsevne. Dette var folk som støttet Tyskland på nasjonalt norsk grunnlag. En egnet og villig nordmann som allerede hadde «brutt noen lanser» for Tyskland, sto klar til å påta seg redaktørstillingen. Kandidaten, dr. Aall, forutsatte bare at han fikk oppdraget av sine landsmenn.²⁷³ (Man fornemmer en symbiotisk arbeidsdeling mellom Aall og Günther: Aall uttenkte; Günther fremførte.) Én uke senere måtte Günther rapporterte til Berlin at forsøket hadde slått feil, først og fremst fordi det ikke hadde vært mulig å finne en egnet ledelse.²⁷⁴ Aall var åpenbart ikke konsortiets førstevalg.

I april 1916 gikk man i stedet inn på et tidligere forslag fra dr. Aall om å etablere kontakt med den tyskvennlige redaktør Victor Mogens i tidsskriftet *Ukens Revy*.²⁷⁵ Å kjøpe seg inn i et operativt blad syntes enklere enn å skape et *ex nihilo*. Legasjonen overtok saken fra pastor Günther, med Aall som pådriver. Interessentene i *Ukens Revy* var imidlertid ikke innstilt på å slippe fremmede inn på seg, men myknet under trykket av sine økonomiske problemer. Aalls interessenter sank på sin side hen i betenkeligheter. Sommeren 1916 sto det klart for Günther at det først og fremst var forholdet til Norge som holdt Sverige tilbake fra å gå inn i krigen på tysk side.²⁷⁶ Alle krefter burde derfor settes inn på å forfekte et nærmere norsk-svensk samarbeid. Nordmenn som var for et nordisk forbund, var også nesten alltid for nordisk tilslutning til sentralmaktene. Et blad måtte derfor ha et germansk forbund som hovedprogram, med nordisk og germansk sammenslutning som samtidige mål.

Langvarige og vanskelige forhandlinger om etablering av et tyskorientert tidsskrift og aller helst en avis med norske interessenter fortsatte utover høsten i samarbeid med legasjonen.²⁷⁷ Aall, Günther og hans informant Arnemann holdt diskusjonen varm, og den politiske krisen satte fart i saken. I november mente Aall igjen å ha tilgang til tilstrekkelige midler fra norsk hold til å komme i gang uten tysk finansiering. Bladet skulle være organ for en forening av nordmenn som så Norges underkastelse under England som en nasjonal fare. Foreningen ville derfor drive utenrikspolitisk opplysning. Norske utenrikspolitiske interesser måtte realiseres i en større nordisk sammenslutning, og foreningen som tok navnet Norsk forening for utenrikspolitisk opplysning, ville arbeide for et nordisk forbund til vern av Skandinavias selvstendighet. Aall hadde alene allerede trommet sammen 100 interesserte i Kristiania. Initiativet var nasjonalt norsk i den grad den merkelappen på dette tidspunkt kunne settes på Aall. Etter tysklandsvennens syn eksisterte det jo et norsk, skandinavisk og pangermanske interessefelleskap, der det nasjonale falt sammen med det overnasjonale. Faller Tyskland, faller Skandinavia, faller Norge, var tanken. Fra navnelisten trakk Günther særlig frem forfatterne Nils Kjær og Hjalmar Christensen, medisinsprofessor Axel Holst, overbibliotekar Drolsum på Universitetsbiblioteket og dr. Reinhardt Natvig. Günther

konstaterte med glede at foreningen fanget opp brede kretser av norsk intelligentsia og blant sine medlemmer hadde de beste norske forfattere. I de trykte statuttene som Günther sendte den tyske minister med ønske om at alt enn så lenge ble holdt strengt fortrolig, hadde man med hensikt unnlatt å nevne tiltakets tyskvennlige tendens. Foreningen skulle fremstå som objektiv og skulle etter statuttens § 2 fremme sitt formål gjennom foredrag, utgivelse av småskrifter, påvirkning av pressen og om mulig utgivelse av et eget organ.²⁷⁸ Den antibritiske tendensen i det trykte oppropet var likevel ikke til å misforstå: «Nogle mindre kredse med sympati for en bestemt magtgruppe har raadet store dele av vor presse og synes at ha fundet den rette holdning i at være nøitral i egne anliggender og partisk i andres.»²⁷⁹ Planen var nå å etablere lokalforeninger og samle inn penger. På foreningens vegne ba pastor Günther Zentralstelle sende to eksemplarer av alle tyske propagandaskrifter, også større verker, i diplomatposten til den tyske legasjon, merket med enten Günthers eller formannen dr. Reinhardt Natvigs navn, slik at foreningen kunne etablere et bibliotek til støtte for sitt offentlighetsarbeid med foredrag og brosjyrer.²⁸⁰ Foreningen virket krigen igjennom, men i det stille ved lukkede foredrag. Inn i foreningen slapp man etter statuttens § 3 bare med en fadder.²⁸¹ Ifølge Erik Lie, som anga dr. Aall, redaktør Victor Mogens i *Ukens Revy* og seg selv som grunnleggerne, hadde foreningen i september 1918 omtrent 300 medlemmer. Flertallet våget ikke å stå frem offentlig som tyskvennlige, og dermed var man nesten like langt. Lektor Jens Raabe ved Fagerborg skole var formann i 1918.²⁸²

Professor Neckels fredstilbud i aulaen

På et møte i universitetets nye aula om kvelden 12. desember 1916 sto tyskerne og tysklandsvennene første gang frem sammen med et budskap til offentligheten. Professor Gustav Neckel fra Heidelberg, spesialist på eddadiktningen, var innkalt av Norsk forening for utenrikspolitisk opplysning for å tale om «Tysklands oppgave i verden».²⁸³ Planen lot til å ha kommet i stand i en viss fart, og invitasjonen var sendt ut gjennom NTB av redaktør Victor Mogens i *Ukens Revy*. I avisredaksjonene kjente ingen til foreningen som inviterte til foredrag. Den var jo etablert i hemmelighet og hadde ikke gitt seg offentlig til kjenne. Mogens fikk derfor inn et lite innlegg i *Aftenpostens* morgenutgave samme dag som Neckel skulle tale, der han freidig uttrykte overraskelse over redaksjonens uvitenhet. Ifølge Mogens besto foreningens styre av dr. Reinhardt Natvig, botanikkprofessor og høyrepolitiker Nordal Wille, landsmålsprofessor og venstrepolitiker Marius Hægstad, teaterkritiker Sigurd Bødtker, dr. Aall, frøken E. Heber og *Syn og segn*-redaktør Olav Midttun. Mogens opplyste at han selv hadde medvirket ved stiftelsen. *Aftenposten* ironiserte dannet over det klønete forsøket på å

seile under nøytralt flagg ved å henvise til senere franske, engelske, russiske og skandinaviske foredragsholdere som nok ville komme. *Morgenbladet* konstaterte at første foredragsholder var tysk og at flere av styremedlemmene var kjent for sine svært varme tyske sympatier.

I alt var mer enn 1.000 tilhørere i salen, blant dem den tyske minister og legasjonens øvrige medlemmer.²⁸⁴ Etter foredraget leste Neckel opp den nettopp innløpte nyheten om den tyske regjeringens invitasjon til fredsforhandlinger. Applaus! På legasjonen roste man etterpå den «overordentlig hengivne og nyttige» dr. Aall, og det ble foreslått at hans tale ved middagen etter foredraget burde trykkes i Tyskland – et ikke helt heldig forslag for en sak som pretenderte nøytralitet og en mann som ikke tålte altfor inngående gransking.²⁸⁵ De som måtte ha tingene forklart med store bokstaver, fikk noen dager etter foredraget hjelp av aftenpostenartikkelen «Udenrigspolitisk opplysning», med ironisk referanse til den nye foreningens navn, om de krigførendes propagandaskrifter.²⁸⁶ Her ledet Tyskland an i mengde og variasjon, med blant annet aviser på fransk, aviser utsendt fra Sveits på flere språk og sirkulærer. Storbritannia foretrakk opptrykk av sine statsmenns taler og skrifter av ledende forfattere. I avisene, i hvert fall i *Aftenposten*, gikk alt sammen i papirkurven. Man kunne like gjerne spare seg bryet: Propagandaen virket ikke. Den nye tyskorienterte foreningen ble ikke nevnt, men *Aftenposten* tok *Alliance française* i forsvar. De opptrådte i det minste åpent.

Ukens Revy

Ukens Revy ble etablert av det nystiftede forlaget Helge Erichsen & Co. og kom med første nummer i september 1914 med dr. Hjalmar Christensen som redaktør. Utgiveren ville se om det ikke fantes et kvalitetsbevisst publikum som var villig til å betale noe mer enn prisen på de billige danske ukebladene med to markeder å fordele kostnadene på.²⁸⁷ Selv om *Ukens Revy* med en løssalgpris på 25 øre la seg 150 prosent over *Allers'* 10 øre, skulle det vise seg vanskelig å få endene til å møtes for et norsk ett-markedsblad.²⁸⁸ Bladet skulle være et allmennkulturelt tidsskrift og imponerte på alle måter, med artikler av de største navnene i norsk kultur, store illustrasjoner og vakkert, moderne utstyr. Her skulle kulturmennesket finne artikler og anmeldelser, den politisk interesserte kommentarer og analyser og fruen moter og oppskrifter. Den utfordrende kombinasjonen av nytt tidsskrift og høye kostnader skulle i lengden vise seg ikke bærekraftig. Bladet var jevngammelt med krigen, og de første årene dekket redaksjonen konflikten med kommenterende reportasjer som ikke tok side. Blant medarbeiderne var det likevel klar overvekt av folk som støttet sentralmaktene, for eksempel redaktør Christensen selv, Nils Kjær, Sigurd Bødtker. Et par, som Jacob S. Worm-Müller og Carl Nærup, skulle markere seg som ententevenner. Helge Erichsen & Co. kastet kortene

allerede i årsskiftet 1915-16 da *Ukens Revy* ble overtatt av et aksjeselskap med bladets navn og nye eiere.²⁸⁹ Bare trykkingen skulle Helge Erichsen fortsatt ta seg av. Den unge Victor Mogens hadde erstattet Hjalmar Christensen som redaktør etter et par måneder.

Victor Mogens sto ufrivillig modell for rollefiguren redaksjonssekretær Arnesen i avisen *Dagen* i Helge Krogs komedie *Det store Vi* fra 1919.²⁹⁰ Krog kjente Mogens fra redaksjonen i *Verdens Gang*, der Mogens ble ansatt i 1911 og raskt avanserte til redaksjonssekretær. Mogens/Arnesen var, ifølge skuespillet, først og fremst pragmatiker, men grep til høystemte vendinger når det falt seg slik.²⁹¹ I avisens konflikt mellom ideal og forretning er Arnesens hjerte hos annonsene. Avisen skulle ikke oppdra eller refse, men tjene som møteplass for leserne og gi uttrykk for majoritetens syn, *Det store Vi*. Ved å senke seg ned til folkets nivå fikk avisen makt. I den grad redaktøren hadde sterke sympatier eller antipatier, gjorde han klokt i å tie med dem. Victor Mogens spilte for galleriet og interesserte seg mer for penger og fremgang enn prinsipper, synes Helge Krog å ha ment, og det stemmer ikke så verst med inntrykket man får av Mogens i brevene til redaksjonssekretær Ronald Fangen i *Ukens Revy*: redaktør på sin hals, ustoppelig arbeidende og organiserende, triksende og fiksende, men med tid til og sans for selskapelighet og festing, interessert i penger, en kulturell entreprenør på jakt etter utløpte opphavsrettigheter og gode tilbud.²⁹²

Ukens Revy lot uttalt tyske sympatier komme til uttrykk, men de var ikke enerådende. Eksempelvis lot man på Bastilledagen 14. juli 1916 den franske professor Paul Verrier slippe til med en politisk-historisk artikkel, «To krigsprinsipper», om Tysklands kroniske erobringstrang.²⁹³ Den nøytrale profilen var som forventet i et nøytralt land i et blad som ikke hadde råd til å støtte store lesergrupper fra seg. Det er likevel ikke grunn til å tro at balansen i spaltene reflekterte redaksjonens politiske syn. Da Erik Lie i mars 1916 startet sin foredragsturné med *Ukens Revys* krigslysbilder, var det ikke for å gi nøytral informasjon, selv om markedsføringen i *Ukens Revy* fremhevet at bildene var fra alle de krigførende land.²⁹⁴ Lie hadde jo nylig vervet seg for den tyske krigspropagandaen.²⁹⁵ Til sine tyske overordnede fremhevet Lie senere sin innsats for Tysklands sak ved å henvise til de over 30 foredragene i Kristiania, Trondheim og resten av Sør-Norge.²⁹⁶

I november 1916 var samarbeidet med tyskerne kommet så langt at legasjonen i Kristiania tilskrev legasjonen i København om de tyske krigsbildene *Ukens Revy* mottok fra firmaet Aksel Faber og klisjéene fra Dietrich & Faber i København.²⁹⁷ Legasjonen hadde merket seg at det var de samme bildene som Zentralstelle og Transocean i Berlin tilbød. Etter at Mogens hadde stått frem som medstifter av Norsk forening for utenrikspolitisk opplysning, var det ikke tvil om hvor bladet sto. I første nummer i 1917 meddelte redaksjonen at bladet

heretter ville konsentrere seg om utenrikspolitikk.²⁹⁸ Bladets profil ble lagt hardt om i tysk retning, ytelse mot ytelse. Redaksjonen tok fra nå eksplisitt stilling for Tyskland, selv om man bedyret bare å være «norskvenlig». Tysk støtte tok form av helsides annonser fra den tyske fiskeoppkjøpsorganisasjonen i Norge og kjøp av store partier blader, for eksempel 700 eksemplarer av nummeret om Neckels foredrag pluss 1.000 eksemplarer av et særtrykk med en fullstendig oversettelse av foredraget.²⁹⁹ Den østerrikske dramatiker Hugo von Hofmannsthal som talte om «Freiheit und Gesetz» i Studentersamfundet i november 1916, var til sammenligning blitt avspist med én side, og selve talen ble ikke referert.³⁰⁰ Selv *Tidens Tegn* viste større interesse.³⁰¹ Dersom det ble noe av Aalls langvarige forsøk på å reise norsk egenkapital på politisk grunnlag, ble den skutt inn parallelt med at tyskerne stivet opp resultatregnskapet med annonseinntekter og støttekjøp.

Omlægningen i tysk retning førte til at en rekke abonnenter takket for seg, og dermed satte også tyskerne seg på gjerdet.³⁰² Våren 1917 skjøt de til noen tusen kroner når det knep.³⁰³ Direktør Bintz, den nye propagandasjefen i Stockholm, hadde tegnet seg for aksjer for 2.000 kroner. Den utrettelige Aall som nå hadde en høy stjerne i legasjonen, oppsøkte i juni 1917 Bintz i Stockholm og overbeviste ham om at det enten måtte satses for alvor i størrelsesorden 40-50.000 kroner, eller man fikk la bladet gå over ende. Aall anbefalte at støtten tok form av annonsekjøp, innbetalt fra mange kilder; Bintz foretrakk aksjer, parkert hos tredjemann.³⁰⁴ Tysk støtte løste også en ubehagelig situasjon for Aall privat. Mogens hadde nemlig i et brev bebreidet ham at han hadde forledet ham til å gi bladet en tyskvennlig tendens. Tyskerne holdt *Ukens Revy* flytende med emisjoner gjennom stråmenn og beveget seg tilbake mot pastor Günthers utgangspunkt, et menighetsblad, riktignok sekulært. *Ukens Revy* ble aldri mer enn en nødløsning for avisen man ikke fikk.

Aall hevdet at hans landsmenn ikke forsto sitt eget beste.³⁰⁵ De var villedet av pressen. Sammenhengen var klar: Storbritannia styrte norske kapitalinteresser gjennom fraktene; kapitalinteressene styrte avisene gjennom annonsene; avisene styrte opinionen i britisk retning. Sirkelen måtte brytes ved at kapitalinteressene fant det lønnsomt å støtte Tyskland, og man trengte en *avis* som medium mellom kapitalen og opinionen, dessuten gjerne en skandinavisk-tysk bank og et handelskammer. Det var umulig å vinne opinionen uten å ha kapitalinteressene i ryggen. Aall minnet om at Norges handel med Tyskland hadde vært betydelig i 1913.

Ukens Revy maktet ikke å oppfylle de tyske opplagsforventningene.³⁰⁶ Selv en angivelig 70 prosents opplagsøkning fra 3.000 til 5.000 eksemplarer var ikke nok til å imponere den nye eieren, til tross for at legasjonen ikke hadde noen andre å føre opp på den

komiske ett-punktslisten i nummerrekkefølge over tyskvennlige blader i Norge: «1.) Ukens Revy».³⁰⁷ Økningen var i og for seg imponerende, men nivået var og ble feil. Etter lang tids forsuring av det norsk-tyske forholdet burde man kanskje vært glad til. Redaksjonen hadde etter Auswärtiges Amts mening ikke klart å utnytte stoffet, men hadde svekket budskapet ved å la utstyr, bilder, omslag og papir forfalle. Likevel sto redaksjonen på, selv om leiekontrakten var oppsagt og trykkeriet sa stopp.³⁰⁸ Når Mogens i tillegg tillot seg å opptre selvstendig, måtte det få konsekvenser. Han burde selvsagt gitt Ivar Fliflets tyskutgitte *Frasernes Front* sin beste anbefaling uten om og men, men rotet anmeldelsen til med å bebreide ham for vitsemakeri om et alvorlig emne og sjuuskete språk.³⁰⁹ Sommeren 1918 var tyskerne lei av sin norske gjøkunge og så for seg at *Ukens Revy* etter hvert like gjerne kunne slås sammen med et eventuelt skandinavisk tidsskrift.

Ukens Revys norske støttespillere forsøkte å løse seg fra den forbeholdne tyske støtten ved å invitere til tegning av preferanseaksjer for 100.000-150.000 kroner eller kjøp av årsannonser i bladet.³¹⁰ Tegningsinnbydelsen ble i mai 1918 sendt utvalgte forretningsmenn med påskrift «Privat og konfidentielt». Sirkulæret fant også veien til *Norges Handels og Sjøfartstidende* som besørget det trykket i sin helhet under den ironiske overskriften «Vore fællesgermaner». De ni innbyderne, dr. Aall, dr. phil. Rolf Bye, teaterkritiker Sigurd Bødtker, overbibliotekar C.A. Drolsum, Knut Hamsun, ingeniør Paul Egede-Nissen, forfatter og UR-teateranmelder Rolf Hiorth-Schøyen, komponist Christian Sinding og professor Nordal Wille, ba interessentene returnere tegningsskjemaet til forfatter Nils Kjær, c/o *Ukens Revy*. Den eneste åpenbart bemidlede på listen var Hamsun. Oppfordringen argumenterte for frie menns rett til fri tale om egne interesser og til å stå imot den rådende ententedyrkelse og utenrikspolitiske underkastelse under Storbritannia og holde fast ved de kulturelle, vitenskapelige, kunstneriske og økonomiske bånd til det stammebeslektede Tyskland. *Sjøfarten* angrep innbyderne kraftig og beskyldte dem for unasjonal opptreden, delaktighet i Tysklands mord på norske sjømenn og utbredelse av prøyssiske frihetsbegreper. Avisen tok inn dr. Aalls tilsvarende, utstyrt med en redaksjonell kommentar om hans «forvirrede produkt» og oppfordring til at innbyderne ble satt «under tilsyn av læger».³¹¹ Aall opplyste at sirkulæret var skrevet i begynnelsen av februar og at henvisningen til utviklingen refererte til at England og USA da hadde utvidet sin utsultingskrig til også å omfatte Norge, slik at Norge var henvist til å hente sine tilførsler fra østersjølandene. Aall henviste igjen til forslaget fra sin bok *Nordens skjæbne* om et væpnet nøytralitetsforbund for å hevde de nøytrale staters folkerettslige rett til fortsatt handel på det frie hav. Ved å innrette norsk utenrikshandel etter hans retningslinjer ville sjøfolkenes liv ikke gått tapt. Aalls svar var i og for seg behendig,

men politisk håpløst. Den retoriske utfordringen med å vri seg ut av ubåtenes senkning av norske skip var uløselig. Aall sto fast, uten tvil eller realitetstilpasning.

Også en diplomat som kom til legasjonen i august 1918, sannsynligvis dr. von Hoesch, sluttet seg til *Ukens Revy*-skeptikerne.³¹² Riktignok var damene i *Ukens Revy* mange, pene og lettkledde, men som «tumleplass for vår politiske propaganda synes organet meg egnet bare i begrenset grad».³¹³ Mens redaksjonen i *Ukens Revy* tenkte fremover, så tyskerne etter exitstrategier. Enn så lenge, i hvert fall ut mai 1919, opprettholdt *Ukens Revy* sitt pjuskete liv med tysk likviditet.³¹⁴ Da første utgave i 1920 omsider kom ut etter fem ukers avbrudd, var det i lite format, uten illustrasjoner, uten motespalten bakerst, men med norske eiere.³¹⁵ Den nye styreformannen, *Morgenbladets* tidligere redaktør C.J. Hambro, sørget for den prekært nødvendige refinansieringen.³¹⁶ Fra 1921 overtok Hambro redaksjonen.

Prosjektmakeren Walther Adolf Bintz

Idet man skulle til å innrette seg etter von Rheinbabens plan, ble han i januar 1917 plutselig forflyttet til en stilling i Auswärtiges Amts nyhetsavdeling i Berlin.³¹⁷ Propagandaarbeidet ble satt ytterligere tilbake da også hans etterfølger i stillingen, Bock, kort tid etter ble forflyttet fra Kristiania.³¹⁸ Av legasjonens propagandafolk var bare Georg Merleker tilbake på post.

Walther Adolf Bintz fra Berlin, direktør i det store næringsmiddelforetaket Kathreiners Malzkaffee GmbH med hovedkontor i München, hadde gått seirende ut av en intern uoverensstemmelse om propagandaarbeidet i Sverige. Auswärtiges Amts nådde ikke frem med sine innvendinger mot å frita Bintz fra å møte på sesjon på grunn av krigsviktig arbeid.³¹⁹ Bintz sto militært langt nede på rangstigen som *ungedienter Landsturm*. Etter møter med tysk krigsindustri, Hugo Stinnes og Krupps Alfred Hugenberg, hadde Bintz i oktober 1916 fått propagandamyndighetene i Berlin med seg på et privat initiativ for å styrke propagandaen i Sverige.³²⁰ Uenigheten plasserte seg på konfliktlinjen mellom «politikere» og «militære». Krupp og Stinnes, som sto Ludendorff nær, hadde stilt 200.000 svenske kroner til disposisjon med utsikt til ytterligere 300.000. Selv om pressepropagandaen i Sverige allerede sto sterkt, hilste departementets nyhetsavdeling et velfinansiert privat initiativ velkommen, likevel ikke så sterkt at Bintz' antydning om en orden eller tittel før noe var prestert vant gehør. Bintz ville drive sitt arbeid under dekke av reklame for tyske selskaper.

Bintz' penger og energi bragte ham langt i det mottakelige Sverige. Allerede i januar 1917, etter kort tid i Stockholm, var han i ferd med å utvide sitt ansvar til all kulturpropaganda i Skandinavia.³²¹ Bintz stilte seg til disposisjon for de propagandaansvarlige i København og Kristiania, ikke som statsansatt, men som selger. Etter planen kunne propagandaen i Danmark

og Norge innrettes etter svensk mønster, bare i mindre omfang. Bintz' imperiebygging og mangel på lokalkunnskap skulle vise seg å utløse frustrasjon og konflikter. Energien ble trukket bort fra arbeidet. Hos Bintz fant man ikke det gamle elitepreget. Han involverte seg gjerne i tysk (høy)kulturpropaganda, men sørget for å føre svenske kinoer med tysk film og orienterte seg om mulighetene for tyske artister i kabaretlivet i Stockholm.

I Stockholm kunne Bintz raskt notere seg for en seier. Alt i begynnelsen av mars 1917 sto nemlig et elegant leserom for svenske og tyske aviser etter kontinentalt mønster med navnet *Jorden Rundt* klart i sentrum av Stockholm. De solgte i tillegg til aviser også papirvarer og ville etter hvert tilby billetter til reiser og forlystelser. De tyskvennlige svenske hovedstadsavisene var fulle av lovord. Allerede i april skulle leserommet flytte til enda staseligere lokaler i Birger Jarlsgatan, med egen kinosal med visning av en «storartad världsrevy».³²² Leserommet holdt seg også med sin egen illustrerte journal, *Jorden Rundt*, til bare 15 øre i stort format på fint papir med flotte bilder, med stoff mest fra krigen, men dessuten fra sport og teater. Ingen kunne vise til noe lignende i Kristiania.

Bintz var av den oppfatning at ministrene i Kristiania og København allerede i januar 1917 hadde sagt seg villig til å samarbeide med hans organisasjon.³²³ Rikskansleren (ved von Buri i Zentralstelle) grep imidlertid inn overfor Bintz' forsøk på å ta seg til rette og ga i februar i fortrolighet ministeren i Stockholm (med kopi til legasjonene i Kristiania og København) kontraordre: Selv om Bintz hadde bedt om at alt propagandamateriell ble sendt ham for godkjenning, kunne kansleren ikke se behov for at haste- eller småsaker trengte å ta veien om Bintz, og forbindelsen med Bintz måtte gå via legasjonene. Det var Bintz som måtte innhente ministerens godkjenning, ikke motsatt. Ikke alle Bintz' synspunkter og planer hadde kanslerens godkjenning, og delvis var de av eksperimentell karakter. Spesielt kunne det ikke være riktig å igangsette Bintz' storslagne planer om gratisutsendelser. Erfaringene med salg av propagandaskrifter gjennom bokhandlere var så gode at man måtte holde fast ved denne formen. Gratisutsendelsene skulle begrense seg til *Kriegschronik* og handelsnyheter til de godkjente adressene. Legasjonene ble instruert om å holde Bintz under oppsikt.³²⁴

I mars 1917 la Bintz ut om sine mangfoldige svenske forretninger for den nye tyske minister i Kristiania og ba ham instruere konsulatene i Norge om å samarbeide med Büro Bintz.³²⁵ I Kristiania sto propagandalederstillingen fortsatt tom etter at Rheinbaben og Bock var trukket ut, og arbeidet stanset opp, uten ledelse.³²⁶ Etter Rheinbabens omorganisering av propagandaen hadde pastor Günther ikke oversikt over helheten og konstaterte at nye saker ikke lenger ble forelagt ham.³²⁷ Bintz dukket langt om lenge opp i Kristiania i april for å iverksette nyordningen av propagandaarbeidet.³²⁸ Samtidig var imidlertid arbeidet kommet

helt på defensiven som følge av tyskernes ubegrensede ubåtkrig. Pastor Günther måtte konsentrere seg om å holde allerede tyskorienterte kretser varme for saken. Denne sommeren – til slutten av november! – nådde samarbeidet med Bintzorganisasjonen og den nye propagandaansvarlige på legasjonen, kaptein Witt-Hoë, og hans våpendrager pastor Günther et bunnpunkt, der styringskonflikten materialiserte seg i forbindelse med forviklinger i forbindelse med bestilling av et kartotekskap som Bintzorganisasjonen etter planen skulle bruke til billed- og filmpropaganda, som den hadde overtatt ansvaret for.³²⁹ Bintz utkjempet parallelt et oppgjør med legasjonen i København, som ministeren avsluttet ved å kalle ham inn på teppet og forklare for ham «på en måte som ikke lot seg misforstå» at ministeren fastsatte omfanget av propagandaen og forbeholdt seg retten til å godkjenne eventuelle utvidelser.³³⁰ Ministeren ville i den forbindelse bare legge vekt på politiske hensyn; penger var saken uvedkommende. Av ministerens syv-punkts prioriteringsinstruks var det åpenbart at han ville forsikre seg mot at Bintz brukte sin kapital på å bygge opp et medieforetak under dekke av krigsinnsats. Ministeren motsatte seg blant annet utgivelse av *Jorden Rundt*.

I november 1917 kunne Zentralstelle likevel informere Bintz om at ministrene i Kristiania og København «gjerne» samarbeidet med hans organisasjon, åpenbart etter press fra hans høytstående beskyttere, under forutsetning av at de beholdt absolutt veto i politiske saker og gjorde det klart for Bintz at propagandaen på grunn av lokale stemninger ikke kunne få samme utbredelse hos dem som i Sverige.³³¹ Særlig lå det dårlig an i Kristiania. Der var forholdene så håpløse at bare norske statsborgere kunne ansettes, og også hotellpropagandaen, utdeling av tyske aviser og propagandaskrifter på hotellene, måtte nordmenn ta seg av.

Det måtte et krigsnederlag til for å løse konflikten med Bintz. Forsoningen høsten 1917 viste seg å være skinnenighet. Våren 1918 var det igjen fullt opprør i Kristiania, etter at Bintz hadde tatt initiativ til at all utsendelse av propagandaskrifter skulle gå via Stockholm. I Kristiania var dette fortsatt pastor Günthers ansvar, og han motsatte seg med alle argumenter Bintz' fremstøt.³³² Antipatien mot Sverige fra 1905 var, ifølge Günther, fortsatt levende i Norge. Post fra Sverige ville i mange kretser, særlig blant landsmålfolk, bli forbundet med noe fiendtlig og fordekt. I Norge ville det bli sett på som en krenkelse å bli behandlet som et vedheng til Sverige. Dessuten var det avgjørende at propagandaen ble tilpasset norske forhold, og adresseregisteret måtte uansett oppdateres lokalt. Etter Günthers mening hadde Bintz behandlet den norske virksomheten stemoderlig ved å bruke uforholdsmessig mye penger i Sverige. Igjen toppet konflikten seg i en komisk-praktisk detalj: Bintz' kontor på Terrasse Hotel i Drammensveien 2 var, ifølge Günther, sagt opp av hotellet på grunn av et generelt forbud mot å benytte hotellrom som kontor; det var slett ikke et tiltak iverksatt av

Bintz' motstandere. Günther fortsatte å fortvile over Bintz' propagandamonopol, men Bintz later til å ha holdt seg unna Kristiania og overlatt butikken til sine ansatte.³³³

Film II

Så lenge pastor Günther ledet propagandaarbeidet i Kristiania, begrenset det seg stort sett til distribusjon av trykksaker, påvirkning av pressen og utvikling av personlige relasjoner. Den urolige høsten 1916 kunne han rapportere at en trykt invitasjon fra et av byens kinoselskaper til en spesialvisning av en film om Sommeslaget, åpenbart satt i scene av fienden, var kommet ham i hende gjennom den tyske trykkeren.³³⁴ Invitasjonene var sendt avisredaksjonene, regjeringsmedlemmene og enkelte høyere offiserer. Berlin ønsket å møte det fiendtlige filmfremstøtet i Kristiania og ba om at det i hvert av de skandinaviske land ble opprettet et aksjeselskap for visning av militærfilmer og innbyrdes sirkulasjon av filmer. Ved siden av kunne man vise spillefilmer.

Før Bintz etablerte sin organisasjon i Stockholm i begynnelsen av januar 1917 hadde han sikret seg enerett på visning av tyske militærfilmer i Skandinavia.³³⁵ Propagandafolkene på legasjonen i Kristiania innrettet seg også etter instruksene fra den nye hærledelsen og Zentralstelle om å satse på film. Bock satte seg derfor i forbindelse med en tysk-norsk forretningsmann som kontaktet byens filmleieselskaper, som ikke hadde prinsipielle innvendinger mot tysk film, og forklarte dem at han var blitt kontaktet av *Deutsche Natur-Film-Gesellschaft*.³³⁶ Det ble imidlertid ikke plass til noen selvstendig Kristianialøsning fordi Bintz alt før han satte seg på toget til Stockholm gjorde det klart at han ville satse i stor stil på distribusjon av film og bilder i Skandinavia.³³⁷ Til det første møtet ville Bintz til og med ha klar to kopier av filmen *Mackensens Siegeszug durch die Dobrudscha* med norsk tekst. Bock satte ikke spørsmålsteget ved Bintz' propagandamonopol for Skandinavia.³³⁸ I begynnelsen av februar 1917 var visning av tysk film i Kristiania angivelig «umiddelbart forestående». Så enkelt var det imidlertid ikke. Bintz skyldte på få spilledager og problemer med å få organisasjonen på plass.³³⁹ I Sverige gikk det derimot glatt. Hans Film-Aktiebolaget Polstjärnan hadde i januar tilbudt Mackensenfilmen og sto klar med syv filmer til.

I Kristiania var det blitt etablert et selskap for blant annet filmsalg, Aktieselskapet Polarstjernen, med Gustav Höhnke (kassereren i menighetsrådet) som daglig leder og journalist Karl Behrens som kontorsjef.³⁴⁰ Av mangel på film skulle Polarstjernen komme til å konsentrere seg om utsendelse av trykksaker ved hjelp av sitt kartotek som etter hvert var i stand til å finsikte utsendelsene etter yrker og virksomheter. Høsten 1917 fikk for eksempel alle stortingsrepresentanter og aktive hæroffiserer tilsendt *Die Schwarze Hand*.³⁴¹

Legasjonen bragte til slutt den betente filmsaken helt til topps, i et brev til rikskansler Michaelis, der det ble rapportert at propagandafilmvirksomheten i Kristiania nå var «illusorisk»: Det fantes intet tilbud av tyske filmer i Kristiania, verken spille- eller militærfilmer.³⁴² Büro Bintz følte seg på sin side latt i stikken av *Bild- und Filmamt* i Berlin fordi deres tilbud var helt utilstrekkelig. Etter Bintz' mening var det tyske forbudet mot import av skandinaviske filmer til vedvarende hinder for en bedring av situasjonen. Legasjonen hadde likevel tro på at dette først og fremst handlet om kvalitet. Tyske spillefilmer, ikke militærfilmer alene, ville bli etterspurt bare de var gode nok. For slike «Glanznummer-Filme» med tyske stjerner som (danske) Asta Nielsen, Henny Porten, Albert Bassermann, (norske) Aud Egede-Nissen og regissøren Richard Oswald hadde seks kjøpere i Kristiania uttrykt sin interesse. Büro Bintz hadde åpenbart ikke lyktes. De hadde i løpet av det siste halve året tilbudt én film som ingen hadde tatt inn.

Bintz red stormen av og ble informert om at ministrene i Kristiania og København var innstilt på samarbeid, gitt at de kunne motsette seg hans forslag av politiske grunner. Zentralstelle fremhevet særlig det lokale ønske om å få tyske filmer til Kristiania gjennom en utvalgt innkjøper med kunnskap om norske forhold.³⁴³ Legasjonen så for seg at minst ti tyske spillefilmer per måned ville være passende – fra utgangspunktet nær null. Muligens kunne man også få til et samarbeid med lokale private industrikrefter. Etersom Kristiania ikke var mottakelig for propagandafilm, måtte det satses på spillefilm. Det måtte skje nå, innen de varslede amerikanske filmene ankom. Bintz mente endelig å ha løst både kontor- og personalspørsmålet og forsikret Zentralstelle at hans folk i Kristiania hadde full handlefrihet.³⁴⁴ Han hadde nylig sendt spillefilmer til Kristiania og ville sende alt han fikk hånd på. Leveransene av krigsfilmer fra Berlin hadde tatt seg noe opp, men de kunne ikke selges separat, bare sammen med spillefilmer.³⁴⁵ For spillefilmene sto de økonomiske problemene i kø: De tyske produsentene leverte helst til sine faste forbindelser; kjøper påtok seg risikoen med både sensur og publikums smak; sensuren, spesielt i Sverige, var vilkårlig og streng, slik at bare fem av ti filmer gikk igjennom. Risikoen var med andre ord overveldende, særlig tatt i betraktning at hver film kostet 10.000 mark i anskaffelse. Han gjorde likevel hva han kunne for å få tysk film til Skandinavia, til tross for de betydelige tapene han derved pådro seg. Bintz' forhold til den nye propagandaansvarlige på legasjonen i Kristiania, kaptein Witt-Hoë, var anstrengt, og Bintz kunne ikke finne seg i at filmene ble adressert til Witt-Hoë i stedet for Polarstjernen.³⁴⁶ Virksomheten lot seg ikke drive hvis ikke filmene sto til Polarstjernens frie disposisjon. Bintz antydte til og med at kapteinen eller legasjonen leide ut hans filmer. Witt-Hoë beveget seg i august 1918 igjen inn på Bintz'

ansvarsområde ved å ta initiativ til en konferanse med Ufas filmekspert S. Popert fra Stockholm og kinoeier Paul Kräusslich fra Trondheim som skulle påta seg filmsalg i Nord-Norge.³⁴⁷ Kräusslichs rolle hadde Witt-Hoë allerede diskutert med det statlige propagandafilmselskapet Ufas representant i København.

Kulturpropaganda

I den tyske propagandaens terminologi falt det naturlig å kategorisere for eksempel en planlagt (men ikke gjennomført) tysk motevisning i Stockholm som «motepropaganda» fordi det var etablert en bred forståelse av propaganda som noe man kunne utøve i all offentlig omgang, også når propagandaen ikke direkte formidlet Tysklands krigslykke, styrke eller politikk, slik som ved visning av krigsfilmopptak.³⁴⁸ Etablering av sympati eller beundring eller rett og slett tysk hygge var et tilstrekkelig mål. Med et sterkt kollektivt selvbilde kunne man by på seg selv i de fleste sammenhenger, særlig innen vitenskap og kunst, der Tyskland hadde en ledende rolle. Både Werner von Rheinbaben og pastor Günther fremhevet behovet for regelmessig, organisert fremvisning av tysk kultur, kulturpropaganda.

Da Günther gikk inn i kirkens utenlandstjeneste, hadde han også hatt i tankene å kunne fordype seg i et fremmed lands kultur, men kontakten med det fremmede hadde virket motsatt på ham: Han ville utelukkende befatte seg med sitt eget lands kultur.³⁴⁹ Det skyldtes at han erfarte at utenlandstyskerne manglet en dypere forståelse for sitt lands vesen og kultur mens nordmennene viste seg ukjent med og uforstående til tyske forhold og derfor henfalt til stereotype «slagord»: militarisme, byråkrati, junkerdømme, politistat, slavesinn og lignende. Derved hadde han sett det som sitt kall å stimulere både religiøse og nasjonal-kulturelle følelser. De samme slagordene hadde han sett dukke opp hos fienden. Han hadde derfor innledet sin private kulturoffensiv, til motvirkning av fiendens løgner og oppdragelse av sine landsmenn gjennom familieaftenene han hadde tatt initiativ til i september 1914. Pastor Günthers rolle som propagandist var således idémessig forankret i en dyp tro på tyskheten. Han kjempet for kultur med kultur mot ukultur. Fra dette opphøyde utsiktspunktet betraktet han hvordan særlig *Alliance française* og i den senere tid også engelske interesser arbeidet for å skape sympati og beundring for sine folk. Günther så for seg at Tyskland måtte etablere noe tilsvarende i form av en tysk kulturrepresentasjon med armer inn i presse, foredragsvesen, litteratur, kunst og sosialt og vitenskapelig liv, og båndene til tyskvennlige kretser kunne best knyttes i en tysk-norsk forening. Det var ingen grunn til at initiativet fortsatt skulle ligge hos nordmennene. Foredragene til teologen Adolf von Harnack, den klassiske filologen Ulrich von Wilamowitz-Möllendorff og teologen Hermann Gunkel var kommet i stand på norsk

initiativ. De lærde hadde trukket fulle hus, fått bred omtale og høstet lovord i pressen.³⁵⁰ Tyskland burde selvsagt gripe initiativet. Günther beklaget at teologen Johannes Müller som Günther hadde invitert etter avtale med Rheinbaben, hadde meldt plutselig forfall fra foredraget han skulle ha holdt i april 1917.³⁵¹ Günther hadde ordnet med invitasjon fra Norges Kristelige Studenterbevegelse, der Günthers protesjé Arne Fjellbu var sekretær. Etersom tysk ble undervist i på skolene og lest på universitetet, startet Tyskland med et bedre utgangspunkt enn både Storbritannia og særlig Frankrike. Røttene til den bredt anlagte tyske kulturoffensiven under krigen og dr. Aalls Norsk forening for utenrikspolitisk opplysning som ble etablert samme høst, var trygt plantet i pastor Günthers tyskhet, selv om det, etter hans mening, var umulig å etablere en slik organisasjon i krigstid.

Günther fortsatte å forsøke å etablere kontakt med norske kulturpersonligheter, for eksempel med dr. Hjalmar Christensen i august og Knut Hamsun og Nils Kjær i september 1916.³⁵² De hadde for lengst gitt offentlig uttrykk for sine tyske sympatier, men Günther ville gjøre dem til aktive medhjelpere. Hamsun fikk tilsendt boken *Deutschland und der Weltkrieg*, men leste ikke tysk og ønsket ikke å opptre i tysk presse mens krigen raste.³⁵³

Da Werner von Rheinbaben kom til Kristiania for å omorganisere og lede propagandaarbeidet i oktober 1916 og lette etter dører å sette foten i, fant også han frem til kulturlivet.³⁵⁴ Storbritannia trakk publikum blant dem som levde av handel og skipsfart, Frankrike hadde også sine, ofte motivert av sympati med Belgia, mens Tysklands mulighet lå blant utdannede mennesker som næret sympati for tysk kultur, men ikke nødvendigvis politikk. Etter Rheinbabens mening hadde man forsømt å appellere til denne gruppen gjennom den åpenbare kanalen: tysk kultur. Nordmennene følte germansk samhørighet heller på kulturelt enn politisk grunnlag. Teateroppføringene til (tysk-jødiske) Max Reinhardts ensemble på Nationaltheatret i Kristiania høsten 1915 hadde jo vært en stor suksess. Det var bare om å gjøre å få på plass et program og arbeide systematisk. Man burde gjøre det til regel at tyske kunstnere som gjestet Stockholm eller København, også burde legge veien om Kristiania og gi tre-fire forestillinger. I sine papirer hadde han sett at Studentersamfundet i desember 1915 hadde henvendt seg til *Berliner Tageblatt* og forhørt seg om ikke avisens korrespondent forfatteren Bernhard Kellermann kunne være villig til å holde foredrag i Kristiania. Rheinbaben anbefalte at Kellermann, en bekjent av ham og i Auswärtiges Amts tjeneste, med det samme skulle sette seg i forbindelse med Studentersamfundet. Senere kunne man kanskje tenke på «halvveis politiske større foredrag». Gjennom denne bearbeidingen kunne man etter hvert – ikke nå – legge grunnlaget for en norsk-tysk forening. Kulturpropagandaen kunne derimot settes i gang straks, til avledning av den politiske krisen

og fokuset på senkning av skip. Walther Adolf Bintz fant frem til kjernen i argumentet i favør av kulturpropaganda, det intuitive: Vi føler uten å resonnere over verken kulturell eller politisk samhørighet. Under omtale av konserter som virkemiddel slo han fast at å «virke på mennesker gjennom musikalske foredrag, har ofte vist seg som et anbefalelsesverdig propagandamiddel.»³⁵⁵ Bedre enn Richard Strauss kunne det ikke bli. Han akkompagnerte egne *Lieder* fremført av Franz Steiner i to konserter i universitets aula i februar 1917.³⁵⁶ Pressen var full av ros, til tross for at den skjerpede torpedokrigen var innledet tre uker tidligere. De tyske resonnementene falt helt sammen med synspunktene til deres norske hjelpere. Erik Lie konstaterte mot slutten av krigen at selv om det foreløpig ikke kunne utrettes noe særlig politisk, fantes det muligheter kulturelt. Etter hans mening fantes det i Norge en latent tyskvennlig stemning. De mest fremragende nordmenn – han trakk frem leger, offiserer, akademikere, kunstnere, næringsdrivende og ingeniører – var i hjertet tyskvennlige. De elsket tysk kultur og var oppdratt under tysk påvirkning. Kort sagt: «Tyskland må igjen fremstå som det naturlige, store morkulturland for det germanske Norge.»³⁵⁷ Hans konkrete råd ble derfor at Wolff og andre tyske telegrambyråer måtte formidle kulturstoff i sine telegrammer, at det måtte igangsettes utveksling av tyske og norske kunstnere mellom landene, at det måtte arbeides for å etablere en tysk-norsk forening med klubblokaler og at det måtte sendes ut en månedlig publikasjon om tyske kulturbegivenheter.

Morgenbladet

I januar 1917 var advokat Richard Otto Frankfurter på oppdrag for Auswärtiges Amt i konferanse i *Morgenbladet* i Kristiania og ble enig om betingelsene for to betalte berlinerbrev per måned.³⁵⁸ Brevene skulle dekke tysk politikk, økonomi og kunst. Bock på legasjonen, Rheinbabens etterfølger, påtok seg å informere Frankfurter om hvilke saker som kunne være av interesse i Norge, og Frankfurter ville innrette seg etter legasjonens ønsker. Det ble også avtalt at Frankfurter skulle sende telegrammer. (Telegrammene ble utarbeidet av Auswärtiges Amt, men sendt i Frankfurters navn.) Bock hadde bedt Frankfurter sende avskrifter av telegrammene, slik at han kunne sammenholde med artiklene og forsikre seg om at alt ble riktig gjengitt. Tidligere hadde Frankfurter bare skrevet leserinnlegg. Sommeren 1915 hadde han polemisert for Tysklands rettslig uangripelige opptreden i ubåtkrigen og minnet om at Tyskland var helt på linje med de nøytrale når det gjaldt retten til fortsatt fri handel på havet i krigstid, som jo ville gjort den britiske blokaden ulovlig.³⁵⁹ Zentralstelle kom derved i den situasjon at en av deres folk ble betalt av *Morgenbladet* for å skrive propaganda. Frankfurter arbeidet nemlig i perioden 1915-18 som avdelingsleder for Kommandantur Berlin med

rettsspørsmål i forbindelse med tilgang på utenlandsk arbeidskraft til industrien og i 1917-18 også som rådgiver for nyhetsavdelingen i Auswärtiges Amt (der Zentralstelle ble integrert i februar 1917) med utenlandspresse og kulturpropaganda.³⁶⁰ Selv om *Morgenbladet* noen uker etter ansettelsen av dr. Frankfurter tok kraftig avstand fra Tysklands ubåtpolitikk, fortsatte han med sine berlinerbrev og ble senere forfremmet til korrespondent i Berlin.³⁶¹

Den tilsynelatende allvitende Hambro har trolig vært kjent med sin medarbeiders andre arbeidsgiver. Frankfurter oppfattet det i hvert fall slik da Norges marineattasjé i Berlin, kapteinløytnant Christopher Meyer, oppsøkte ham under Rautenfelskrisen i mai-juni og igjen over sommerferien 1917 med introduksjonsbrev – «åpenbart et påskudd» – fra Hambro og fornemmet at den norske diplomaten oppfattet ham som en uoffisiell kanal til den tyske regjering.³⁶² Kontakt nummer to i Meyers diplomati – på regjeringens, utenriksminister Ihlen eller Hambros vegne – hadde til formål å sondere om Tyskland kunne forsyne Norge med kull og korn (fra de erobrede områdene i Russland, med transport over Østersjøen og Sverige) mot levering av fisk og metaller fra Norge, om mulig som del av en større fredsløsning, der Tyskland måtte avstå Elsass-Lothringen. Meyer mente at Tysklands ubåtkrig mot Storbritannia «automatisk som matematisk» måtte lykkes, med mindre Tyskland ikke først gikk i oppløsning innenfra. Frankfurter oppfattet det slik at regjeringen og det konservative «oversjikt» mente at det ville vært bedre om unionen med Sverige ikke var blitt oppløst. Oppdragsgiveren må ha funnet tiden inne til å se hva *Morgenbladlinjen* kunne utrette – Norge i fredelig samarbeid med Sverige og Tyskland. Meyer hadde vært medarbeider i *Ukens Revy* ved etableringen og var privat bekjent av tysklandsvennen Sven Hedin.³⁶³ Noens stille diplomati illustrerer at det fantes en *entente cordiale* mellom Hambro og Ihlen, slik det ble visket om i politiske kretser i 1917 og Hambro bekreftet i 1958.³⁶⁴ Den offentlige debatt kriseåret 1917 om innretning av importen sto mellom dem som satte sin lit til vestmaktene og dem som ønsket en nordisk løsning.³⁶⁵ De tvetydige og tysklandsvennene var nordister. Det var blant dem man også utforsket alternative tyske løsninger.

Dessuten må det ha slått Hambro at Frankfurter hadde fullkommen og ensidig oversikt over tyske forsynings- og rasjoneringsproblemer i artikkelen «Det tyske ernæringsproblemaal: Brødkortets erobringstog» som ble tatt inn i februar 1917.³⁶⁶ Frankfurter markerte toårsjubileet for brødrasjoneringen i Tyskland. «[S]tatssocialismens seier paa ernæringens omraade» ville utvilsomt få virke også i fredstid. Rasjoneringskortet, «den nye frihets magna carta», var kommet for å bli. Blokaden hadde først og fremst demonstrert statenes gjensidige avhengighet. Tysklands fiender hadde triumferet da Tyskland innførte rasjonering, men hadde nå selv gjort likedan. Dr. Frankfurter kunne forsikre at situasjonen var under kontroll og at

alle problemer lot seg løse og ville bli løst. Til tema for sitt neste berlinerbrev hadde Frankfurter valgt seg den eksplosive ubåtsaken.³⁶⁷ Innlegget var av en slik karakter at *Morgenbladet* hadde forberedt advokat Johan Bredals norske syn på saken dagen etter.³⁶⁸

Da Walter Schmidt, korrespondent for *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* og *Kölnische Zeitung* og medarbeider i legasjonens presseavdeling, oppsøkte *Morgenbladets* utenriksredaktør Per Wendelbo i april 1917 for å forhøre seg om hvorfor avisen ikke hadde tatt inn et av hans telegrammer slik han var lovet, utartet samtalen straks til krangel.³⁶⁹ Etersom de norske skipstapene i Nordsjøen nådde toppen i april, var munnhuggeriet kanskje ikke så overraskende. Schmidt opplyste at han kom som representant for den tyske minister mens Wendelbo sa at han hadde «bøyd seg» for at dr. Frankfurter daglig sendte *Morgenbladet* lange, kostbare telegrammer. Det var åpenbart Hambro som holdt sin hånd over Frankfurter, mot Wendelbos vilje. At Schmidt presenterte seg som ministerens mann, skulle nærmest tyde på at *Morgenbladet* på en eller annen måte følte seg forpliktet overfor legasjonen. Wendelbo hadde, sa han, ikke til hensikt å ta inn tyske artikler så lenge tyske aviser skrev som de gjorde, med henvisning til en av Schmidts artikler. Schmidt avbrøt Wendelbos skjennepreken og oppsøkte senere *Norges Handels og Sjøfartstidende*. Der fikk han ikke levert fra seg en artikkel til avisens militærmedarbeider fra legasjonens militærattasjé Witt-Hoë før redaktøren sendte ham på dør. Schmidt forsvant med en beklagelse, nemlig at Tyskland hadde ventet så lenge med å trappe opp ubåtkrigen. Nå fikk sultende tyske kvinner og barn unngjelde.

Morgenbladet innledet i februar 1918 samarbeid med andre konservative skandinaviske aviser om et syndikat med felles korrespondenter for å heve kvaliteten på utenriksstoffet til en overkommelig pris. Syndikatavisene var *Morgenbladet* i Kristiania, *Nationaltidende* i København, *Göteborgs Morgonpost* og *Aftonbladet* i Stockholm.³⁷⁰ Flere aviser skulle komme til etter hvert. I dette samarbeidet var dr. Frankfurter, den eneste ikke-skandinaven, etter forslag fra Hambro utsett som berlinkorrespondent med ansvar for Tyskland. Frankfurter oppfattet det slik at de nordiske land planla å knytte seg nærmere til hverandre og at også de konservative partier derfor ville samarbeide tettere. Deltakernes tyske sympatier dekket hele skalaen, fra full avvisning på dansk side, først og fremst på grunn av Sønderjylland, til full støtte i de to svenske avisene. De konservative i Norge var nøytrale, men sympatiserte stort sett med ententen. Frankfurter hadde fått det svenske konservative parti beskrevet som aktivistisk tyskvennlig og redaktør Gustaf E. Ericson i *Göteborgs Morgonpost* som en av lederne av tysklandsvennene, for svensk intervensjon i Finland. Koordineringen avisene imellom skulle *Morgenbladet* ta seg av. Frankfurter så selvfølgelig en førsteklasses mulighet for innflytelse og påvirkning og hadde erklært sin interesse, med

forbehold om at han ikke ville skrive alle artiklene selv, men finne frem til egnede spesialister og selv konsentrere seg om politiske, rettslige, litterære og allmenne temaer. Etter avtalen ville Frankfurter motta et anselig honorar og etter eget ønske retten til å la «sine» artikler trykke i andre blader. Han hadde da «det tyskvennlige» *Bergens Tidende* som han allerede sto i forbindelse med, i tankene og dessuten sveitsiske, østerrikske, nederlandske og tyske aviser. Ettersom det måtte være et blad med samme politiske orientering som de skandinaviske syndikatavisene, tenkte han for Tysklands del på *National-Zeitung*. Det var ikke nei i redaktørenes munn. Mer kunne en propagandist ikke ønske seg. Tyske regjeringsinteresser ville få direkte tilgang til en viktig del av skandinavisk presse. Han så for seg at samarbeidet kunne integreres nærmere med Zentralstelles aktivitet, dessuten at medarbeiderne i Korrespondenz Norden kunne forestå syndikatets telegramtjeneste.³⁷¹

På møtet i København, der pressesyndikatet ble forberedt, hadde Frankfurter og Hambro flere samtaler med hverandre. Frankfurter oppsummerte Hambros utenrikspolitiske sympatier og løsmunnet illojale betroelser i et 15 siders notat til sine overordnede. Hambro ideal var et sterkt Skandinavia med Finland og et tett samarbeid mellom landenes konservative partier. Hambro holdt strengt på nøytraliteten og ble derfor, mente han selv, holdt for tysk i det britiske Norge. Frankfurter oppfattet ham likevel som «minst nøytral, kanskje med en overvekt for Tyskland». Den norske regjering var svak og ytet bare tilsynelatende motstand i forsyningsforhandlingene med USA. Den største trusselen kom fra kommunismen. Et tysk sammenbrudd var nær forestående, men forholdet til Tyskland ville komme i det gode gamle gjenge igjen så snart forholdene normaliserte seg.³⁷²

De andre avisene

På lang sikt var Rheinbabens mål å skaffe seg en dagsavis.³⁷³ *Ukens Revy* alene var ikke tilfredsstillende. Inntil videre satset han på å arbeide gjennom regulære kanaler – med regulære og irregulære midler. Som et eksempel på det siste informerte han om hvordan han hadde omarbeidet meldingen han hadde mottatt fra Berlin på nyttårsaften 1916, til begripelig tysk, latt presseavdelingen oversette den til norsk og sendt den ut som et politisk spesialtelegram gjennom NTB og i tillegg distribuert avskrifter til de store kristianiaavisene. Derved hadde han strukket definisjonen av spesialtelegram et stykke utenfor grensene, men det virket nå. Så å si hele pressen hadde tatt inn hans telegram som imøtegikk et ententesynspunkt. Et spesialtelegram fikk man, ifølge Rheinbaben, ved å innlede et ordinært telegram med en imponerende formulering: «Det forlyder i velunderrettede kretser». Militærsammenfatningene og stoff om tysk økonomi fra Wolff tok avisene fortsatt inn. Virket

ikke det, kunne man avvekslende gi *Aftenpostens* eller *Tidens Tegns* korrespondenter i Berlin eksklusiv tilgang til nyheter. Slike telegrammer kom gjerne med uforkortet og ubearbeidet. Ellers hadde eksklusive intervjuer med øvrighetspersoner i Berlin stor gjennomslagskraft.

Avisene kunne ikke dekke verdenskrigen uten å skrive om Tyskland, og tyske nyheter kunne ikke komme fra London. Selv om Bock på legasjonen i Kristiania i januar 1917 anså det umulig å få inn tyske artikler (i motsetning til kortere telegrammer) i norsk presse, tilfløt nyheter avisene gjennom så mange kanaler at noen påvirkningsmuligheter alltid sto åpne. Riktignok hadde for eksempel *Dagbladets* tyskfiendtlige korrespondent i London, Ella Anker, daglig sine lange telegrammer på trykk, men etter det man på legasjonen kjente til, ble *Dagbladets* telegrammer fra London subsidiert helt eller delvis.³⁷⁴ Etter Hartherns mening ville *Vossische Zeitungs* svenske medarbeider dr. Marcus nok være villig til å betjene *Dagbladet* vederlagsfritt. Bock så ingen grunn til at redaktør Skavlan skulle nekte og motta gratistelegrammer fra Berlin. På legasjonen hadde man merket seg at *Verdens Gangs* korrespondent i Berlin hadde skrevet flere vennlige telegrammer. Han måtte kontaktes. *Tidens Tegns* korrespondent som tegnet seg «A.F.», måtte være pastor Arne Fjellbu, hjulpet av gårde til Tyskland av pastor Günther. *Ukens Revy* hadde nylig åpnet seg, og *Social-Demokraten* hadde nylig tatt inn en viktig artikkel. Bildet var snarere mørkt grått enn svart. Fra Zentralstelle, Auswärtiges Amt og til og med fra politisk avdeling hos generalguvernøren i Belgia kom det stadig ferdige avisartikler med anmodning om plassering i norsk presse.³⁷⁵ Selv artikler fra *Dagens Nyheter* i Stockholm kunne ta veien om Berlin. 25 aviser utenfor hovedstaden ble betjent gjennom en forenklet nyhetsservice kalt *Udenlandske pressetelegrammer* fra Myres Pressebyraa, der de telegrafisk, telefonisk eller brevlig mottok en blanding av presseklipp fra tyske og utenlandske aviser og ren propaganda som ikke var sendt telegrafisk av Wolff til Kristiania.³⁷⁶ 100 eksemplarer av denne cocktailen ble også sendt de tyske konsulatene med anmodning om videre forsendelse til lokalpressen.

I januar 1917, rett før den uinnskrenkede ubåtkrigen ble innledet, lyktes visekonsul Fritz Schmidts så som så med å få innarbeidet tyske nyhetskilder i Bergenspressen.³⁷⁷ De tidvis høyrøstede kommentarene om tyske senkninger lot seg ikke bringe til taushet, men han oppfattet alt i alt avisenes nyhetsformidling som nøytral. Han fornemmet en stemme bak alt sammen, et «Leitwort», som instruerte pressen om ikke å sette noe på spissen. Om han sto overfor store og usynlige krefter, kunne ingen beskyldte ham for å sove på jobben. *Morgenavisen* bygget for eksempel de fleste nyhetene på tyske kilder, enten på *Udenlandske pressetelegrammer* fra Myre, oversatte artikler fra konsulatet eller wolfftelegrammer. Den tyske strategien overfor provinspressen var fortsatt så ny at Schmidt ikke kunne si hvor

effektivt den virket. Myres nyhetstjeneste ble fortsatt lite brukt. I de andre avisene var gjennomslaget mindre. Der måtte Schmidt registrere seirene på artikkelnivå: *Bergens Annonce-Tidende* hadde tatt inn en artikkel fra *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, *Bergens Aftenblad* en som konsulatet hadde oversatt fra *Leipziger Illustrierte Zeitung*. Han hadde dessuten merket seg at *Aftenbladet* leste de engelske avisene med større kritikk og hadde gjengitt en lederartikkel fra *Daily News* som avvek fra engelske synsmåter ellers.

Én måned etter skjerpingen av ubåtkrigen var bildet langt på vei det samme.³⁷⁸ Satsingen på å kle opp telegrammer som spesialtelegrammer fra Wolff hadde etter Schmidts mening ført til økt innslag av tysk stoff i Bergenspressen. *Morgenavisen* tok inn alle, den sosialdemokratiske *Arbeidet* noen, resten av avisene bare sjelden. Myretelegrammene ble tatt inn bare unntaksvis. De ble oppfattet som informasjon (ikke nyheter), og selve tjenesten var ufullstendig, uregelmessig og uteble noen ganger helt. Konsulatets oversatte artikler ble tatt inn av både *Morgenavisen*, *Bergens Aftenblad*, *Bergens Tidende* og *Arbeidet*. *Bergens Annonce-Tidende* hadde derimot beveget seg ut av konsulatets sfære på grunn av ubåtkrigen, men selv de tok inn en konsulatartikkel i ny og ne. Selve ubåterklæringen betraktet Schmidt enn så lenge som episodisk, uten dypere betydning.

Utover våren 1917 lyktes det gang på gang Schmidt å få artikler inn i *Morgenavisen*. Selv om tyskerne visste at så å si alle nordmenn tok avstand fra torpederingene av norske skip, fikk konsul Schmidt for eksempel i mai inn artikkelen «Englands synkende Handelsimperium» i *Morgenavisen* og «Statssekretær Helfferich om u-baatkrigen» i *Bergens Tidende* med redegjørelser om hvordan tyskerne overgikk sine måltall for senket tonnasje, britiske myndigheter stanset offentliggjøring av skipstap og feilinformerte om antall senkede ubåter, Storbritannias import ble rammet av den tyske blokaden og dets alliertes næringsliv var i krise fordi eksporten stanset.³⁷⁹ *Morgenavisen* reserverte seg med en kort redaksjonell kommentar om at innholdet neppe kunne stemme helt, men at det var interessant å se hvordan *Stockholms Dagblad* vurderte situasjonen. (Så slapp de selv.) For det sultende og kjempende Tyskland var ubåtenes fremgang godt nytt, men at man kunne finne på å triumfere over torpederingene i norske aviser, er vanskelig å forstå, i hvert fall i denne formen. Torpedotriumfene må ha forsterket motviljen i Norge. Propagandaen virket polariserende og undergravde Tysklands posisjon. Redaktørene Johan Halfdan Lyshoel i *Morgenavisen* og Olav Scheflo i *Arbeidet* (fra 1918 redaktør i Arbeiderpartiets hovedorgan, *Social-Demokraten* i Kristiania) viste seg etter hvert så mottakelige at de ble fulgt opp spesielt med presseklipp, oversendt fra legasjonen i Kristiania til konsulatet i Bergen.³⁸⁰

I april 1918 rapporterte man fra *Auslandshilfsstelle* ved legasjonen i Kristiania til Berlin at norsk presse «fortsatt ikke eller nesten ikke [var] tilgjengelig for propaganda».³⁸¹ Mens man i Berlin ønsket å nedprioritere salg av tyske skrifter i nøytrale land gjennom bokhandelen og i stedet satse på pressen, anbefalte legasjonen motsatt prioritering. Etter Berlins mening hadde man overbelastet bokhandelen i de nøytrale land i en slik grad at interessen var ødelagt. Legasjonen i Kristiania forsto at pressen i det mottakelige Sverige var et bedre medium enn bokhandelen, men i det utilgjengelige Norge nyttet det ikke. *Auslandshilfsstelle* anbefalte salg av sine egne godt oversatte skrifter i bokhandelen og sjenerøse kommisjoner til forlag og bokhandlere. De trakk frem ententens samarbeid med Pios Forlag i København som et eksempel til etterfølgelse. Legasjonens løpende rapportering av antall offisielle tyske telegrammer, taler og den slags som var trykket i norsk presse fra midten av mai til midten av juni 1918, lå på syv eller åtte i uken.³⁸² Pressearbeidet var i ferd med å bli meningsløst, og militærattasjé Witt-Hoë reagerte på byråkratisk vis med i stedet å skape seg en sisyfosoppgave, oppbygging av et presse- og propagandaarkiv.³⁸³ Minister von Hintze så i og for seg at arkivet kunne være nyttig, særlig etter krigen, men Witt-Hoës arkivinnstilling ble sendt Berlin til beslutning med Hintzes skriftlige fraråding. Ett og et halvt årsverk skulle arbeide med arkivet som skulle registrere og skrive sammendrag av samtlige artikler i norsk presse innen 42 hovedområder og ta utgangspunkt i de 11.000 personene som allerede var registrert i *Auslandshilfsstelles* kartotek. Alle ansatte i norsk presse ville bli kartlagt. Om man skal tro von Hoesch som kom til legasjonen i august 1918, var pressearbeidet da gått helt i stå, legasjonen sto knapt i forbindelse med pressen og øvde ingen innflytelse.³⁸⁴ Han ville derfor se nærmere på det mer eller mindre oppgitte *Ukens Revy* og få i gang en motaksjon mot det nye tidsskriftet *Atlantis*, et tidsskrift startet av den anglofile litteraturprofessor Christen Collin i 1918, av tyskerne ansett som et britisk propagandaforemstøt. En strøtanke om å etablere et like flott utstyrt blad som *Atlantis* ble ikke fulgt opp.³⁸⁵ Da Tyskland kapitulerte i november 1918, var kampen om norsk presse tapt for langt, og utfallet hadde aldri vært tvilsomt.

Tyskerkull med oppgjør i arbeiderstøtte

I jakt på politisk støtte og pressedekning reiste den svensk-tyske fagforeningsmannen Wilhelm Jansson som hadde flyttet til Berlin som 20-åring i 1897 og redigerte den tyske landsorganisasjonens tidsskrift, tidlig på våren 1917 til Kristiania og foreslo for norske kamerater en avtale om salg av billig kull og koks til norske fagforeninger.³⁸⁶ På et senere møte på Stortinget var Tyskland representert ved den statlige innkjøpsorganisasjonen *Zentral-*

Einkaufsgesellschaft og en redaktør Baake fra et sosialdemokratisk pressebyrå i Berlin. Tyskland kunne tilby 40.000 tonn kull og koks til lav pris mot at arbeiderpressen støttet Tyskland og Arbeiderpartiets stortingsrepresentanter arbeidet for å oppheve eller modifisere fiskeavtalen med Storbritannia. Forslaget ble avvist fra norsk side, men ikke mer bestemt enn at forhandlingene fortsatte i Folkets hus om hvilke endringer i norske handelsforhold som måtte presteres for å komme til enighet. Fra tysk side ble det gjort et nytt fremstøt utpå sommeren, og alle «egentlige betingelser» ble frafalt. Forsyningssituasjonen våren og sommeren 1917 var svært vanskelig, og nordmennene hadde ikke noe prinsipielt imot å kjøpe tysk kull. Både svenske og danske sosialdemokrater hadde gjort avtaler om kjøp av billig tysk kull, angivelig uten politiske bibetingelser.³⁸⁷

Sett fra tysk synsvinkel fremsto initiativet som attraktivt: Sosialdemokratene var først og fremst generelt mot krig og var mindre bundet av nasjonale synspunkter enn andre, og det kapitalistiske og imperialistiske Storbritannia likte de i hvert fall ikke. Sosialdemokratenes partidisciplin kunne gi stor gjennomslagskraft med lite arbeid hvis man hadde fått i stand en avtale sentralt. Etter å ha inngått avtaler både i det vennligstemte Sverige og det stort sett uvennlige Danmark forsøkte man seg til slutt i det fiendtlige Norge, etter å ha sett hvor lite års arbeid i Norge hadde utrettet. Her var oppslutningen sommeren 1917 på sitt laveste, til tross for at man arbeidet bredere og mer systematisk med propagandaen enn noen gang.

Folket hadde tatt steget inn i politikken før krigsutbruddet både i Tyskland og Norge. Ved valget i 1912 hadde de tyske sosialdemokratene vunnet 1/3 av stemmene til Riksdagen; Arbeiderpartiet hadde fått 1/4 av stemmene ved stortingsvalget samme år. I Tyskland forsterket krigsopplevelsen kreftene som allerede hadde vunnet fofeste: Offiserene kunne nok holde på sine aristokratiske tradisjoner, men døden og skyttergravene rotet til følelsen av høy og lav, og i sivilsamfunnet lærte kvinner, mange som ufrivillig familieoverhode, å løse oppgaver som menn tidligere hadde tatt seg av. Tysklands tyske og norske talsmenn i Norge tilhørte elitekretser som sto fremmed for tanken på å fortelle sin historie for folk flest. Om direktør Bintz, en viktig person etter bruddet høsten 1916, ikke akkurat var noen dørselger, var han vant til tanken på at alle penger er like gode, uavhengig av hvilken hånd de kommer fra. Både Walther Schmidt, pastor Günther, Werner von Rheinbaben og Erik Lie hadde betont at den tyske propagandaen måtte rette seg mot velutdannede mennesker i samfunnets øvre lag som «følte tysk» kulturelt. Vant man bare eliten, ville folket henge seg på. Neste fase i propagandakrigen skulle satse på å vinne massen gjennom folkelige medier som film og talepropaganda. Da Ludendorff oppsummerte krigen i 1919, mente han at det ikke var blitt satset tilstrekkelig på propaganda, typisk nok med ett unntak, «Kunstpropagandaen».³⁸⁸

Skulle man peke på én stor samfunnsgruppe den tyske propagandaen burde appellert sterkere til, måtte det være Arbeiderpartiets sympatisører. Partiet var oppbygd etter tysk forbilde og hadde alltid orientert seg mot Tyskland. Til britisk og fransk arbeiderbevegelse fantes ikke slike bånd. Partilinjen var et akrobatisk nei til regimet og ja til tyskerne.³⁸⁹ Da keiseren falt og SPD vant makten og nederlaget i 1918, sluttet Arbeiderpartiet og sosialistene i Studentersamfundet massivt opp om Tyskland. Tyske sosialdemokraters bønn om forståelse i *Social-Demokraten* var riktignok blitt avvist i 1914-15, men en tilsvarende insisterende holdning som legasjonen og pastor Günther ellers viste norsk opinion, ble ikke sosialdemokratene til del.³⁹⁰ I stedet fikk elitesynspunktet dominere. Det tyske *ancien régime* betraktet engstelig de revolusjonære som et våpen de kunne mobilisere *mot* fienden, ikke *for* seg, slik de ekspederte Lenin fra Sveits i plombert jernbanevogn for å slippe ham løs i Russland som en ond ånd til regimets nedbrytelse. Da man først overvant sin egen angst, forsøkte man seg på en ren bestikkelse på et i og for seg velvalgt tidspunkt. Vestmaktene hadde satt Norge på rasjon for å tvinge igjennom norsk deltakelse i utsultingen av Tyskland. Det måtte påkalle sinne i arbeiderbefolkningen og solidaritet med likestilte tyskere. Det er nærmest gåtefullt at de elleville krigsspekulasjonene ikke ble gjort til selvstendig tema i propagandaen. Aall raste mot fenomenet, men bare som et bitema. Hvor nasjonalt høyverdig var det egentlig å berike seg på sjøfolkene som satte livet inn? Norske redere ble jo ikke rike på å forsyne Norge, men på generelt å utnytte rekordratene i krigssonene. Kanskje nølte tyske elitekretser med å alliere seg med kapitalistspøkelset. Mens *Social-Demokraten* sto opp mot krigsjobbingen og de nasjonale frasene, forsømte Tyskland muligheten til å utnytte konflikten mellom de eiende og arbeidende i norsk sjøfart.³⁹¹ Propagandaen glemte derimot aldri *Tysklands interesse* av fritt hav mot Storbritannias herredømme og utsulting.

Ludendorfftidens orientering mot folket kom til uttrykk da pastor Günther sommeren 1917 fra Gustav Höhnke, kassereren i menighetsrådet, fikk tak i en liste med navnene på medlemmene av den jødiske menighet, de aller fleste med tyske navn og stort sett bosatt i Kristiania.³⁹² Man hadde i Berlin merket seg at ententepropagandaen hadde lagt seg etter jødene i nøytrale land og ville møte initiativet. Til dette formål var tidsskriftet *Neue jüdische Nachrichten* etablert i Berlin med hemmelig støtte fra Auswärtiges Amts propagandafond.³⁹³ Höhnkes liste skulle sørge for at jødene i Norge fikk hvert sitt eksemplar.

Bilder og klisjéer II

Høsten 1916 innså pastor Günther at hans forsøk på å føre pressen med tyske bilder var kommet til kort, og i Zentralstelles billedsentral forsto man at innsatsen måtte bygges opp fra

grunnen. De tilskrev derfor Bock ved legasjonen i Kristiania og ba ham sende dem et forslag til organisering av film- og billedtjenesten i Norge.³⁹⁴ De ønsket at virksomheten i Skandinavia, særlig filmaktiviteten, ble organisert i et forretningsmessig drevet aksjeselskap i hvert land med tett samarbeid mellom landene. I planen Rheinbaben hadde klar på nyåret 1917, var billedtjenesten én av 11 hovedaktiviteter. Områdeansvaret skulle ligge hos Georg Merleker på legasjonens presseavdeling.³⁹⁵ Rheinbabenplanen fastsatte at Merleker skulle drive billedtjenesten på selvstendig basis, men etter generell anvisning fra legasjonen.

1. nyttårsdag 1917 informerte Bintz legasjonen i Kristiania om at *Militärische Stelle des Auswärtigen Amtes* (MAA) hadde overdratt ham ansvaret for distribusjon av militærbilder i Skandinavia.³⁹⁶ Fra MAA hadde Bintz fått tilsagn om 1.500 bilder innen 20 emner, men de lot vente på seg.³⁹⁷ Inntil videre fikk han løpende bare et mindre antall fra Zentralstelle. Bintz satte seg i sving for å få legasjonen i Kristiania til å instruere konsulatene i Norge om å samarbeide med hans organisasjon.³⁹⁸ Han unnlot ikke å nevne hvor utmerket virksomheten utviklet seg i Sverige: De forsynte samtlige svenske aviser med bilder, i tillegg til abonnerende sigarbutikker, frisørsalonger og andre forretninger. Man måtte ikke tro at det skyldtes hans organisasjon at leveransene til Norge ikke var kommet i gang.³⁹⁹ Problemet lå i Berlin, og bildene kunne ventes hvilken dag som helst. I Stockholm blomstret billedtjenesten, der det nye Aktiebolaget Bild-Centralen i april 1917 kunne tilby billige abonnementer på krigsbilder, tre-fem bilder i uken for tre kroner halvåret.⁴⁰⁰

Svakheten ved den tyske modellen med konkurrerende virksomheter kom i mai 1917 til uttrykk da Transocean GmbH gikk til det skritt å sende Auswärtiges Amt en fem siders tilbakevisning av Bintz' synspunkter, etter at han i brev til MAA hadde hevdet at Transoceans billedtjeneste i Skandinavia ikke hadde noen registrerbar virkning og i møte med Transocean hadde hevdet at de tyske krigsbildene i skandinavisk presse stammet fra hans AB Bild-Centralen.⁴⁰¹ Transocean gjorde oppmerksom på at de hadde forsynt skandinavisk presse med bilder siden november 1914. De sto nå i forbindelse med 20 publikasjoner, herav 180 dagsaviser og 20 illustrerte blad. Det siste året var omtrent 10.000 av deres bilder kommet på trykk i Skandinavia. Bintz' feilslutning skyldtes at Transocean og Bild-Centralen for en stor del sendte ut de samme bildene. Ettersom så å si alle skandinaviske aviser benyttet seg av tilsendte klisjéer og bare Transocean produserte slike, stammet ingen av bildene som kom på trykk, fra Bild-Centralen. Det betydde at Bild-Centralens bilder bare ble benyttet til opphenging. Transocean tok også avstand fra Bild-Centralens fordekte måte å opptre på. Før eller siden ville det komme for dagen at det bare dreide seg om et maskert tysk propagandatiltak. Transoceans kunder visste derimot at deres leverandør beskjefteget seg med

tyske bilder. Problemet var altså ikke bare at Bintz løy, men at han i samtaler med folk som visste bedre, viste at han ikke skjønnte hva han drev med.

Ikke noe tyder på at den skarpe reaksjonen la noen demper på Bintz. Samme sommer stiftet han A/S Polarstjernen for distribusjon av blant annet bilder i abonnement eller gratis til aviser, bokhandlere, sigarbutikker og frisører.⁴⁰² Målet var ifølge Polarstjernens program å få ut minst 6.000 bilder i måneden. Ifølge deres egen rapport for tredje kvartal 1917 lå de like oppunder, med 1.400 utsendte bilder i uken fra slutten av juli, til aviser, offisersmesser, venteværelser og private interesserte.⁴⁰³ Etter tilbakemeldinger fantes bildene utstilt i nesten alle provinsbyer, særlig i Bergen og Trondheim. Enkelte aviser, som *Dagsposten* i Trondheim, *Social-Demokraten* i Kristiania og *Stavanger Aftenblad*, hadde selv tatt kontakt og bedt om bilder. For Bintz var høy aktivitet og store planer i seg selv en halv seier.

Forlag, bokhandel og trykkeri

I København hadde den tyske legasjon i november 1916 påtatt seg forpliktelser i dansk forleggeri ved en avtale med forlaget Peter Hansen (Nordiske Forfatteres Forlag).⁴⁰⁴ Forlaget påtok seg å trykke én tysk tittel i måneden etter legasjonens ønske, mot at legasjonen dekket 2/3 av kostnadene og forlaget mottok 2/3 av eventuelt overskudd. Peter Hansen i København og Alb. Cammermeyers Forlag i Kristiania skulle gjensidig selge hverandres tyske propagandautgivelser i kommisjon. Den danske avtalen endte i 1919 med at legasjonen i København måtte foreta en sluttinnbetaling på 94.842 danske kroner for å kunne avvikle Peter Hansen uten konkurs.⁴⁰⁵ Selv om fondet som skulle tatt slike regninger, var tomt, besluttet utenriksministeren at oppgjør måtte finne sted for å hindre at avtalen fant veien til pressen.

Behovet for en tyskorientert norsk forlegger kom opp i dagen da Herman Harris Aall og pastor Günther våren 1917 ikke klarte å finne forlegger til Aalls skuespill *Gesandten* og i stedet måtte la førsteutgaven trykke som manuskript.⁴⁰⁶ Problemet ble løst ved at dr. Aall, Ivar Fliflet og bokhandler Johannes Parmann i juni 1917 sammen stiftet J. Parmanns Forlag A/S.⁴⁰⁷ Kapitalen på 1.250 kroner skaffet Günther fra annet privat, norsk hold. Dermed lot det seg gjøre å få utgitt Aalls nye bok *Nordens skjæbne* på et *single purpose*-forlag for dette formål. Johannes Parmann som lånte navn til og drev det nye forlaget, hadde bodd to år i Leipzig etter Krigsskolen og juridisk eksamen, hadde arbeidet i farens P.T. Mallings bokhandel inntil den gikk konkurs i 1899 og deretter noen år i Det norske aktieforlag, inntil han startet A/S Norsk Blækfabrik i 1905.⁴⁰⁸

Den private anonyme giveren kan ha vært Carl Dietrich Hildisch. Han var født i Norge av tyske foreldre og norsk statsborger, rik og gavmild. Hildisch betalte det høyeste årsbidraget

til den tyske menighet og garanterte etter krigen for én million kroner til bygging av kirke.⁴⁰⁹ (Planen falt fordi etterkrigs-krisen tok Hildisch og hyperinflasjonen menighetens fond.⁴¹⁰) Tidlig i 1915 hadde et menighetslem stilt 5.000 kroner til rådighet for pastor Günther til imøtegåelse av ententepropagandaen.⁴¹¹ Donatoren var, ifølge Günther, norskfødt sønn av avdøde tyske foreldre. Penger fra dette propagandafondet ble anvendt i forbindelse med Eivind Berggravs tysklandsreise sommeren 1915 og kan ha blitt brukt i 1917 ved etableringen av J. Parmanns Forlag for å få utgitt *Nordens skjæbne*. Høsten 1917 sa Hildisch seg villig til å betale lønnen for en tysk hjelpegeistlig i et halvt år for at pastor Günther skulle kunne bruke mer tid på propogandaarbeidet.⁴¹² (Myndighetene ombestemte seg, så dr. Rudolf Muuß fra Flensburg kom ikke av gårde.) Da banken skulle ha sitt tilgodehavende fra *Ukens Revy* i desember 1918, stilte Hildisch opp med 10.000 kroner.⁴¹³ Samtidig ville han forære Aall 1.000 kroner til trykking av en bok, helst anonymt gjennom Günther. Hildisch var direktør og 30 prosents aksjonær i matfettfabrikken De-No-Fa i Fredrikstad, klarte med «ualmindelige midler» å omgå de britiske handelshindringene for matolje og tjente privat godt på krigen.⁴¹⁴

Bokhandlerne reserverte gjerne et hjørne på sine utstillingsbord til ny krigslitteratur.⁴¹⁵ Pastor Günther anbefalte høsten 1916 at man utnyttet muligheten til eksponering av propagandaskrifter for folk som frivillig søkte til den. Tap på usolgte bøker, som han ikke trodde ville bli særlig stort, måtte man kunne kompensere for. I de små forholdene i Norge rådet verken aviser eller bokhandlere over ressurser nok til å holde seg fullt orientert, så det var nødvendig å gjøre oppmerksom på nytt tysk stoff. For Zentralstelle fremholdt Günther sommeren 1917 to åpenbare og påvirkbare forklaringer på det lave og sviktende salget av tyske bøker: prisen og språket.⁴¹⁶ Den norske uviljen var nå massiv og hadde aldri vært sterkere. Bokhandlerne måtte stimuleres med bedre betingelser, i tillegg til at den lave kursen på riksmark allerede gjorde sitt. Dessuten måtte det være riktig å tilby flere bøker i norsk oversettelse. Tysklands krig kunne ikke prisgis publikums litterære og politiske innfall. Dr. Ernst Wolgast på legasjonen påpekte dessuten at bokhandlerne måtte stimuleres med gratiseksemplarer og forlagsbetalte annonsekostnader i norske aviser, og det måtte sendes anmeldereksemplarer til aviser og tidsskrifter.⁴¹⁷ Noen eksemplarer av spesielt viktige bøker kunne dessuten sendes legasjonen som kunne bevege vennligstilte redaktører til å anmelde dem. De håpløse markedsvilkårene krigen skapte, tvang frem salgstiltak som siden ble alminnelige. Dr. Wolgast vurderte bøkens politiske og litterære kvaliteter og fikk råd fra og diskuterte med Lars Swanström hvordan de best skulle presenteres i Norge.⁴¹⁸ Swanström, en av landets fremste forleggere, gikk inn i rollen som legasjonens forlagskonsulent, mot at han *de facto* hadde full oversikt over legasjonens litterære prosjekter og førsterett på utgivelsene.

Ettersom Swanström hadde økonomisk interesse av sitt engasjement, utga han Bjørn Bjørnsons krigsbok, som gikk på egne ben, men ikke Herman Harris Aalls bøker, som ikke var attraktive. Cammermeyers bokhandel på Karl Johan solgte propagandalitteratur av alle politiske orienteringer, alt som solgte.⁴¹⁹ Det er påfallende hvor ulike kriterier som ble stilt til kulturpropagandaen og propagandalitteraturen. Ingen krevde at kulturpropagandaen skulle ha agitativ kraft; bøkene skulle derimot argumentere politisk for Tysklands rett og kraft for å oppnå støtte. Propagandaen kunne sørge for at 100 berlinfilharmonikere spilte i Kristiania, men støttet ikke utgivelsen av bøker om tysk kultur.

J. Parmanns Forlag fremsto som et bekvemmelighetsselskap for utgivelse av tyske propagandaskrifter, tynt kapitalisert og med dr. Ernst Wolgast på legasjonen som litterær avdeling. Witt-Hoë, propagandalederen i Kristiania, hadde i henhold til arbeidsinstruksen fra 1918 selv ansvar for kontakt med forlaget og Kirste & Sieberth Bog- og Kunsttrykkeri, eid av de tyskfødte boktrykkerne Max Kirste og Hermann Sieberth.⁴²⁰ Det var på den annen side greit at forlaget fremsto utad da den tyske legasjon sendte *Nordens skjæbne* til de nordiske konger, stortings- og amtmennene og de danske og svenske ministre.⁴²¹ Sannsynligvis var ikke løsningen med Parmann helt hva legasjonen ønsket seg, for i september 1917 arbeidet legasjonen med planer om kjøp av et stort forlag og trykkeri – Helge Erichsen & Co. som trykket *Ukens Revy?* – som skulle ledes av Victor Mogens og stå under tysk innflytelse.⁴²² For Mogens' del var dette trolig fortsettelsen på en plan fra årsskiftet 1914-15 om kjøp av Alb. Cammermeyers Forlag fra danske Gyldendal sammen med Helge Erichsen, Dietrich Hildisch og Chr. Knudsen (antakelig skipsreder Christen Knudsen).⁴²³ Den gang hadde Lars Swanström fått tilslaget og i årsskiftet 1915-16 kjøpt tilbake Cammermeyer som han hadde solgt til Gyldendal i 1906, med finansiering fra norske skipsredere.⁴²⁴ Fordi Mogens' forlagsdrømmer havarerte igjen, fortsatte Parmann å utgi legasjonens propagandaskrifter.

I mars 1918 var Parmann såpass innarbeidet at de overtok kommisjonsavtalen for danske bøker med Peter Hansens Nordiske Forfatteres Forlag fra Cammermeyer.⁴²⁵ Legasjonen i Kristiania bekreftet til legasjonen i København, de reelle partene imellom, men oppfordret Nordiske og eventuelle andre forlag til å kontakte Parmann direkte. Skalkeskjulet ble etter hvert såpass gjennomskiktig at da dr. Wolgast skrev sin interne vurdering av den siste krigsboken til Aall, *Undervandskrigen og verdensdespotiet*, i mai 1918 var det ingen grunn til å forsøke å lure seg selv: «Forlaget (så vel som forfatteren) er «kompromittert» som tyskvennlig.»⁴²⁶ Fra J. Parmanns Forlag kom det da heller ingen bøker etter Tysklands kapitulasjon. Legasjonen sørget bare stille og rolig for at den siste regningen, for trykkingen av nyopplaget av *Elsass-Lothringen: Tysk eller fransk?*, ble gjort opp.⁴²⁷ Tysklands norske

forlegger Johannes Parmann døde – nærmest demonstrativt – 6. mai 1919, dagen før de drepende fredsbetingelsene ble forelagt den tyske delegasjon i Versailles.

Trykksaker på alle bord

Når pastor Günther mottok illustrerte tidsskrifter og vitseblader fra legasjonen, pleide han å stikke dem til folk som hadde fått tørt, politisk stoff, til munter avveksling.⁴²⁸ Enten, mente han, måtte man satse på å sende slike blader til hoteller, leseværelser, biblioteker og sanatorier regelmessig og i et visst omfang, eller man kunne like gjerne spare seg. Et blad nå og da her og der hadde ingen virkning. Av hensyn til den politiske motviljen mot Tysklands sak syntes det ham i september 1916 best å la være. Hvis man likevel ville gå den veien, burde utsendelsen etter hans syn skje som reklame direkte fra forleggerne. Oppfattet adressatene materialet som propaganda, ville det trolig ikke bli lagt frem.

Rheinbabens plan for propagandaarbeidet fra januar 1917 ga ingen klare anvisninger for gratisutsendelse av propagandaskrifter.⁴²⁹ Beslutningstakerne i Berlin var mer offensive enn Schmidt, Lutz og Günther som kjente forholdene lokalt og helst ville stanse utsendelsene i blinde. Hotellpropagandaen i Norge fikk derfor et omfang som oversteg pastor Günthers ønsker. Det som allerede i pastor Günthers tid, i hvert fall på Vestlandet, der språkskoleeier Bauermeister forsynte lokaler, foreninger og hoteller med propagandaskrifter, hadde fått et visst omfang, ble satt mer systematisk i system etter at von Rheinbaben hadde reorganisert arbeidet. På legasjonen fikk Georg Merleker ansvaret for hotellpropagandaen.⁴³⁰ Man forsøkte seg også på et velprøvd markedsføringsknep, kampanjetilbud. Hoteller fikk ett kvartals gratisabonnement på aviser og tidsskrifter, i håp om at de ved periodens utløp selv ville videreføre abonnementet mot betaling.⁴³¹ Det ble trolig ingen suksess, så sommeren 1917 bidro A/S Polarstjernen med en oversikt til bruk i hotellpropagandaen over hoteller, sanatorier og biblioteker.⁴³² Den sikreste eksponeringen fikk man ved å la nettet av tyske og norske hjelpere legge ut tyske tidsskrifter hos folk de kjente. I mars 1918 ble denne metoden benyttet ved utlegging av tidsskrifter på pensjonater i Kristiania.⁴³³ Det var den eneste måten å sikre seg at irritasjonen over tysk propaganda ikke skulle stanse aktiviteten helt.

I det vennligsinnede Sverige hadde Bintz i Stockholm, i tillegg til en omfattende hotellpropaganda, benyttet seg av den sikre måten, å la de interesserte oppsøke trykksakene i stedet for å sende trykksakene til dem. Et leseværelse av Jorden Rundt-typen som Bintz hadde innrettet i Stockholm, var imidlertid ikke aktuelt i det fiendtlige Kristiania. Bare for de tyskorienterte i Norsk forening for utenrikspolitisk opplysning ble det arbeidet med en plan for et leseværelse, utstyrt med politisk litteratur. På tysk side hadde man merket seg at Frankrike

etablert bokhandlere og leseværelser i nøytrale land for å løfte interesserte inn i sin tryllekrets.⁴³⁴ Anvisningen fra Berlin på innretning av konkurrerende tyske leseværelser, foreskrev ikke å fylle rommet med politiske skrifter, men å skape et utstillingsvindu for tysk kultur. Ettersom utgangspunktet var det tysktalende Sveits, kunne noe slikt ikke uten videre omplantes til Norge. Tilnærmingen måtte her bli den langsomme veien gjennom kulturpropagandaen til sympati og – kanskje en dag – politisk støtte.

Munn til munn

Ved å organisere enkeltmenneskers tale ville propagandamyndighetene formidle sitt budskap til mottakelige tilhørere i nøytrale land. Talepropagandaen skulle komme i stand ved

at man benytter enhver mulighet som byr seg – på kontorer, i klubblokaler, på reise – til å oppmuntre til debatt på hensiktsmessig måte ved hjelp av innsiktene man har fått i *Orientierungen* og med fakta og tall tilbakeviser den fiendtlige presses løgnaktige nyheter.⁴³⁵

Tanken om at man kunne vinne opinionen ved at en hær av tyske stemmer snakket som én, var formulert i en plan datert 18. desember 1916.⁴³⁶ Talepropagandaen befant seg i utkant av massekommunikasjonsbegrepet ved at fellesbudskapet gikk gjennom individuelle avsendere. Rekkevidden måtte derfor bli begrenset, men kvaliteten potensielt høyere. Budskapet skulle rettes mot mottakelige personer, for eksempel mennesker som var rammet av de britiske handelsrestriksjonene eller sto på svartelisten eller hadde støttet Tyskland offentlig. Den totale krig ga seg retten til å ensrette både tanker og handlinger. Denne tanke- og talekrigen var tema for en konferanse som ble avholdt i Auswärtiges Amts militærkontor (MAA) i februar 1917. Individualiserte taleforelegg for hvert land ble utarbeidet av MAA og spredt til legasjonene i de nøytrale land etter sensur i Auswärtiges Amt. Erfaringen tilsa allerede da at kretsen av mottakere måtte begrenses i en strammere organisasjon av helt lojale personer. Det var den kvalifiserte tale som skulle organiseres, ikke hvermanns prat. I stedet for at alle Tysklands representanter i Norge utarbeidet sine personlige strategier for å forklare og forsvare for eksempel Tysklands ubegrensede ubåtkrig, ble det gitt detaljerte instruksjoner for hvordan svaret skulle falle og hvilke momenter som skulle betones, for eksempel at ruten over Færøyene fortsatt var åpen for handel med Nederland.⁴³⁷

Fra desember 1917 ble det ukentlige taleforelegget publisert i Kristiania under navnet *Orientierungen*.⁴³⁸ Tiltaket bygget på en ordre om utvidelse av talepropagandaen, utgått fra Ludendorff. Innholdet var den første tiden militært, men etter hvert ble det i tillegg tatt inn politiske og økonomiske saker. Da MAA i mars 1918 besluttet å formidle Tysklands økonomiske styrke og fiendens økonomiske problemer, ble de ansatte i *Zentral-*

Einkaufsgesellschaft og personalet ved konsulatene mobilisert som talekor.⁴³⁹ Det var behov for å formidle et lysere bilde enn det egentlige. I realiteten hadde tysk produksjon vært under press i årevis, og sivilbefolkningens rasjoner var helt utilstrekkelige og forsøkt erstattet av uattraktive alternativer – poteter for korn, kålrabi for poteter – og kunstige erstatningsprodukter. Witt-Hoë på legasjonen måtte bare konstatere at de økonomiske fagtidsskriftene *Norsk Næringsliv* og *Farmand* var utilgjengelige for Tysklands budskap. *Ukens Revy* ble instruert om å skrive om Tysklands økonomiske styrke, og tysk økonomisk informasjon og statistikk som forelå i norsk oversettelse, skulle sendes universitetsøkonomer, regjerings- og stortingsmedlemmer og landbruksdepartementet. Da tysk politikk i norsk opinion mot slutten av krigen kom sterkt i miskreditt og den politiske pamflettlitteraturen måtte innskrenkes, ble talepropagandaen fremholdt som et alternativ, med fokus på økonomiske, sosialpolitiske og kulturelle saker.⁴⁴⁰ Kunne man ikke spille det politiske kortet, trakk Auswärtiges Amt frem alternative temaer som tyske kanalprosjekter, industri, rasjoner, pengevesen, sosiale forsikringsordninger, skole- og oppdragelsesvesen.

Mot slutten av krigen ble *Orientierungen* fra Kristiania etterspurt av legasjonene i København og Stockholm til bruk i deres propagandaarbeid.⁴⁴¹ Oppmuntret av interessen besluttet derfor propagandakontoret i Kristiania, *Auslandshilfsstelle Kristiania*, i august 1918 å gjøre publikasjonen mer tiltalende for leseren. Man så dessuten verdien av å kunne gjenta temaer og slagord gjennom flere hefter – til de satt. *Orientierungen* hadde til da særlig vært rettet mot tyskere bosatt i Norge. Legasjonen så imidlertid at det også forelå et behov fra tyskvennlige norske kretser for et slikt opplysningsblad at det ble besluttet å oversette det til norsk og utgi det som uketidsskrift under navnet *Krigens Nyt* med Karl Behrens som redaktør. Formatet skulle være som for *Orientierungen*, 16 sider i kvartformat med enkelte illustrasjoner og kart fra krigsskueplassene. Opplaget skulle være 1.900-2.000 eksemplarer. Bladet skulle distribueres gratis til offiserer, journalister, provinsavisenes redaksjoner og til tyskvennlige nordmenn som man var sikre på ville bidra til talepropagandaen. Ettersom det i Kristiania, i motsetning til i Stockholm og København, bare fantes én tysksinnet publikasjon, *Ukens Revy*, fantes det her et spesielt udekket behov. *Orientierungen* ble av legasjonene i Kristiania vurdert som så vellykket, blant annet ved å legge de fastboende tyskerne i Norge argumenter i munnen, at minister von Hintze i september 1918 sto imot et sentralt innsparingspålegg og besluttet at legasjonen selv ville bære utgivelseskostnadene.⁴⁴² Direktivet fra Zentralstelle var mottatt et par dager før man i Kristiania i stedet besluttet å utvide virksomheten ved utgivelse av *Krigens Nyt*. Det later imidlertid ikke til at planene om utgivelse av *Krigens Nyt* ble iverksatt.

Til å bygge opp under det mer varige argumentrepertoaret i talepropagandaen utarbeidet MAA også et propagandaleksikon om fiendens «virksomste løgner om Tyskland» og hans brudd på folkeretten, ordnet i stikkords form i alfabetisk rekkefølge.⁴⁴³ Legasjonen i Kristiania fikk i januar 1918 to uker på å imøtegå en tilsendt løgnliste. Argumentene skulle bygge på fakta og ordnes i artikler på inntil 60 linjer.

Bak Verdenskrigens Kulisser

Trolig ble planen om *Krigens Nyt* lagt bort fordi det tyskspråklige *Orientierungen* allerede hadde en norsk søsterpublikasjon, *Bak Verdenskrigens Kulisser*. Dette bladet utkom annenhver uke fra januar 1918, rett etter at utgivelsen av *Orientierungen* startet. I det første nummeret var man tilbake til det tidligere forkastede prinsippet om anonymitet. Utgiveren ga seg bare til kjenne som det, «utgiveren», men allerede i annet nummer var redaktøren navngitt som Karl Behrens, kontorsjefen i A/S Polarstjernen. Bladet skulle hjelpe leseren å holde seg orientert i vrimmelen av krigsrelaterte nyheter fra og bak fronten, med vekt på ikke offentliggjorte telegrammer.⁴⁴⁴ I første nummer ble årsakene til verdenskrigen gjennomgått på grunnlag av opplysningene som var fremkommet under rettssaken mot general Vladimir Sukomlinov, den russiske krigsminister som ble avsatt i 1915 og dømt for forræderi i september 1917. Den russiske bolsjevikregjeringens offentliggjøring av de hemmelige traktater hadde dokumentert at den underliggende årsak til krigsutbruddet var ententens erobningsplaner overfor sentralmaktene, Tyrkia, Persia og Afghanistan.⁴⁴⁵ Bladet gir et primitivt og uetterrettelig inntrykk, med avsløringer av fiendens løgner, hemmeligheter og konspirasjoner. *Bak Verdenskrigens Kulisser* utkom til krigens slutt på J. Parmanns Forlag.

Foredrag II

Bjørn Bjørnson og Heinz Clarenz Bauermeister hadde utprøvd grensen for hvor langt en tyskorientert taler kunne gå. Fra 1917 burde taleren – av hensyn til seg selv og saken – helst tale til sine egne eller etter invitasjon. I desember 1916 hadde professor Neckel talt for 1.000 tilhørere i universitetets aula med fri adgang, men etter invitasjon fra Norsk forening for utenrikspolitisk opplysning. Samme måned holdt kvinnesakspioneren og barnebokforfatteren Marie Michelet, gift med teologiprofessor Simon Michelet, foredrag med lysbilder for noen hundre handelsansatte om krigsarbeidet til tyske kvinneforeninger og veldedige organisasjoner.⁴⁴⁶ Marie Michelet la ned et omfattende arbeid med redigering av tidsskrifter, kurs og foredrag, opplysnings- og veldedighetsarbeid, under krigen altså også for Tysklands sak. Hennes tyskkunnskaper og kontakter var ervervet fra utdanning og opphold i Tyskland.

Jusprofessor Nikolaus Gjelsvik talte sommeren 1917 på Noregs Ungdomslags årsstevne på Voss om Tysklands rett til å svare med ubåtkrig på Storbritannias folkerettsbrudd på sjøkrigens område, men måtte – til legasjonens indignasjon i november – tåle at pressen tiet ham i hjel.⁴⁴⁷ Legasjonen rapporterte at foredraget hadde gjort mektig inntrykk på de 3.000 tilhørerne. På legasjonen var man ikke i tvil om at engelskvendte kretser med presseinteresser ville motvirke Gjelsviks sterke innflytelse over landsmåls- og avholdsbevegelsen ved å tie ham ihjel. Han hadde flere år samlet motkulturmakten i sine hender som formann i både Noregs Mållag, Det Norske Samlaget og Noregs Ungdomslag. Gjelsvik fikk foredraget inn i *Syn og segns* septemberutgave som «Ymist fraa folkesjælelæra, folkeretten og utanrikspolitikken».⁴⁴⁸ Gjelsvik argumenterte for at Tysklands ubåtkrig ikke kunne ses isolert, men var et folkerettslig lovlig svar på Storbritannias ulovlige sperring av det frie hav, ulovlige bruk av nøytralt flagg på egne skip og ulovlige forbud mot all handel på Tyskland over havet. Legasjonen satte særlig pris på at Gjelsviks glassklare argumenter fra norsk nøytralt synspunkt var i fullstendig samsvar med Tysklands syn og anbefalte derfor at artikkelen fikk maksimal utbredelse, men at tyske aviser holdt seg tilbake for ikke å gi fiendens propaganda påskudd til å stemple ham som betalt tysklandsvenn. Leseren av *Syn og segn* hadde nok fått med seg at Gjelsvik også tidligere hadde levert tyskvennlige artikler.⁴⁴⁹ Hans tyske kone, studier i Heidelberg og Berlin og utgivelse av en tysk bok i 1912 om unionsoppløsningen i 1905 sammen med filosofiprofessor Anathon Aall, Herman Aalls bror, fylte ut bildet av en overbevist tysklandsvenn. Gjelsvik hadde ikke innvendinger mot oversettelse av artikkelen til nederlandsk og svensk, men på riksmål ville han helst ikke utgis. Det fikk være grenser. Han må imidlertid ha ombestemt seg, for *Ukens Revy* tok inn midtdelen av artikkelen i november.⁴⁵⁰ Den tyske minister i Stockholm forhindret at artikkelen ble oversatt til svensk fordi den svenske konservative presse allerede hadde stilt seg bak Tysklands argumentasjon i ubåtsaken.⁴⁵¹ Det var derfor ingen grunn til å rippe opp i at støtten i Norge var et minoritetssynspunkt, med en innbitt motkulturmann og motstander av storsvenske synsmåter som forkjemper. Gjennom sitt store presseapparat i Sverige sørget minister Hellmuth Lucius von Stoedten i stedet for at det ble sendt ut en melding om at en vitenskapelig, norsk undersøkelse var kommet til at ubåtkrigen var et rettmessig våpen. I Nederland var det ingen slike politiske sidehensyn til hinder for oversettelse. Foredraget fra sommerstevnet på Voss ble trykket i 10.000 eksemplarer på nederlandsk våren 1918.⁴⁵²

I desember 1917 var formann Erling Winsnes i Studentersamfundet i konferanse med den tyske minister i Kristiania, von Hintze, og ba om hjelp til å skaffe en tysk taler som kunne snakke om Tysklands syn på krigs- og fredsproblemer.⁴⁵³ Winsnes foreslo Bernhard

Kellermann eller dr. Richard Otto Frankfurter som mulige talere, helst Kellermann som studentene hadde forsøkt å få tak i i to år. Frankfurter hadde jo dessuten pådratt seg harde angrep i pressen for sine artikler i *Morgenbladet*. Aller helst ville Winsnes hatt en tysk riksdagsmann til taler, om mulig sosialdemokratene Friedrich Ebert eller Philipp Scheidemann, men von Hintze regnet som Winsnes med at de nok var for travelt opptatt. Minister von Hintze ga gjerne sin støtte til muligheten for å fremme Tysklands sak på tysk fra landets viktigste talerstol til en lydhør forsamling. Valget falt på Albert Südekum, riksdagsrepresentant for sosialdemokratene, som talte for Studentersamfundets fullsatte sal til studenter, universitetslærere og journalister og høstet livlig bifall til slutt. Hintze gledet seg over at Südekum, ifølge *Verdens Gang* med Jernkorset på slaget, muligens med en viss forstillelse, hadde forfektet de offisielle tyske standpunkter uten å nevne sosialistiske særposisjoner. Pressen hadde stort sett gitt saklige referater, men bare én journalist hadde bedt om intervju.⁴⁵⁴

Ny begynnelse med nye folk

Fra dr. Julius Sandmeier kom til legasjonen i Kristiania i september 1918 hadde han arbeidet med planer om etablering av en norsk-tysk forening.⁴⁵⁵ Norsk forening for utenrikspolitisk opplysning lot til å ha utspilt sin rolle. I komitéen som Sandmeier hadde tatt initiativ til for dette formål, satt Aall, Mogens, Ivar Fliflet, Sigurd Hoel, forfatterne Finn Halvorsen og Johan Frederik Winsnes, pianist Edvard Sylou-Creutz, arkitekt Eystein Michalsen (tidligere sekretær i Norsk forening for utenrikspolitisk opplysning) og sekretær Christian Erlandsen i Arbeidsgiverforeningen. På legasjonen hadde man rett etter krigsnederlaget allerede notert et positivt skifte i holdningen til Tyskland, selv om man fortsatt oppfattet Norge som det tyskfiendtligste av de nøytrale landene. Nå gjaldt det å gi opinionen ro til å reorientere seg.⁴⁵⁶ Komitéen løp imidlertid fra sin herre og konstituerte seg som forening i desember 1918. Sandmeier konstaterte at han ikke hadde kunnet hindre det uten å fornærme anførerne, men holdt tilbake sin støtte. Strategien lyktes, og Sandmeiers bearbeiding ga organiseringen den fasong legasjonen ønsket seg. I stedet for én komité fikk man to: én for interskandinavisk sammenslutning og én for etablering av en norsk-tysk forening à la *Alliance française*. Fra den norsk-tyske komité hadde Sandmeier også sørget for å få sjaltet ut de mest kompromitterte tysklandsvennene. Den nye komitéen besto derfor av pastor Günther og syv lavere profilerte kvinner og menn, blant andre Vernhardur Thorsteinsson fra *Ukens Revy* og Jonas Lie. Aall, Mogens og Fliflet var ute. Initiativene frem og tilbake fant til sist i stedet sin form i *Norwegische Gesellschaft zur Pflege kultureller Beziehungen zu Deutschland und*

Österreich med Østerrikes generalkonsul Ellef Ringnes som formann.⁴⁵⁷ Foreningen skulle, ifølge Günther, ikke drive kulturpropaganda, men – smakeligere – formidle kulturelle impulser og bedre den gjensidige kunnskap. På kort tid snudde opinionen seg til støtte for den sosialdemokratiske republikken og mot den fortsatte blokaden av Tyskland til 12. juli 1919, etter at fredsavtalen var tvunget igjennom. Norsk-Tysk-Østerriksk Forening besto til det nazistiske Norsk-Tysk Selskap skjøv den til side i 1934.

Propagandabudskapet

Høye idéer og lave interesser

Herman Harris Aall tok i sin filosofiske doktorgrad fra 1913 utgangspunkt i en av innskriftene over inngangen til oraklet i Delfi, «Kjend dig selv!»⁴⁵⁸ Bare den som kjenner sin interesse, kan velge rett. Hadde Aall rett i at hans landsmenn ikke skjønnte sitt eget beste? Oppfylte det tyske propagandabudskapet norske behov eller aspirasjoner? Utgangspunktet var jo ikke det aller beste. Tyskerne i Norge og de norske tysklandsvennene resonnererte over hvorfor stemningen i Norge fra første stund var Tyskland imot.⁴⁵⁹ De pekte særlig på økonomisk avhengighet av britisk skipsfart og nordmenns demokratisk livsoppfatning og beundring for engelske idealer innen sport og omgangsformer. Var det som fantes av tysk-norsk kulturelt felleseie, likevel nok å bygge et politisk fellesskap på?

Havets frihet

18. januar 1917 rapporterte legasjonen i Kristiania til Berlin at kontreadmiral Carl Hollwegs 23-siders brosjyre *Den tyske flaaets opgave i verdenskrigen* var trykt på norsk i 3.000 eksemplarer, hvorav 2.000 skulle selges av Cammermeyers bokhandel på Karl Johan for 30 øre stykket og resten gjennom det samarbeidende Peter Hansen i København.⁴⁶⁰ Oversettelsen hadde Rheinbaben bestilt.⁴⁶¹

Tysklands marineflåte var, ifølge brosjyren, et defensivt politisk virkemiddel som baserte sin moralske berettigelse på risikoprinsippet. Flåten måtte være så sterk at den avholdt alle stater som så med misunnelse på Tysklands oppsving, fra å angripe. Ble Tyskland likevel angrepet, satte angriperen sin status som overlegen sjømakt i fare. Tysk uavhengighetstrang nektet å akseptere at England bare ved henvisning til sin brutale utsultingsblokade truet friheten. Tyskland hevdet retten fremfor makten. Derved påtok Tyskland seg en universell kamp for havets frihet, også for de nøytrale nordiske land, til tross for at Norden ikke som tidligere hadde forent seg i et sterkt, væpnet forbund. Likevel var den tyske flåte en taus forbundsfelle av de nordiske nøytrale, en beskytter selv av deres profittjegere. (Forfatteren

dvelte ikke ved det faktum at minst 273 norske skip hadde krigsforlist ved utgangen av 1916, hvorav 195 i 1916, de fleste som offer for tyske torpedoer.)⁴⁶² I sine nærområder hadde den tyske flåte lyktes godt: I Østersjøen gikk den tysk-skandinaviske handel nesten uforstyrret, og i Nordsjøen hersket England ikke ubestridt. Tyskland hadde senket ¼ av den engelske marine og tvunget den til kostbar årvåkenhet, til en pris av «milliarder». Mens Englands sterkeste våpen lå uvirksomt, hadde de måttet innføre verneplikt.

Bokens tema grep inn i den betente situasjonen i Norge. Storbritannias stansing av kulleveransene fra nyttår hadde demonstrert at de hadde til hensikt å tvinge det nøytrale Norge til samarbeid med de midler de fant nødvendig. Imidlertid punkterte Tysklands ubegrensede ubåtkrig fra 1. februar 1917 i sperresonen rundt De britiske øyer og klappjakt på norske handelsskip i Nordsjøen Hollwegs argumenter helt. Det var fåfengt å hevde at den tyske marine beskyttet norske interesser mens norske sjømenn druknet som resultat av tyske torpederinger, særlig når man opphevet skillet mellom fiendtlige og nøytrale fartøyer. Brosjyren var trolig politisk umulig før den nådde Cammermeyer. Senere forfattere grep i det minste til nødvergeargumentet: Tyskland var tvunget til å ta ubåtvåpenet i bruk i full utstrekning for å motvirke Storbritannias ihjelsulting av uskyldige tyske sivilister. Hollweg nevnte «utsultingsblokade» bare som et politisk virkemiddel overfor Hellas og det nøytrale Norden, til tross for at Tyskland selv var rammet og hadde måttet rasjonere brød allerede fra februar 1915 og hadde opplevd matopptøyer samme høst.⁴⁶³

En underholdende krig

Forlaget Friedrich Andreas Perthes A.-G. sikret seg rettighetene og samarbeidet med *Die militärische Stelle des Auswärtigen Amtes* om de internasjonale utgavene av det døde flyveresset kaptein Oswald Bölckes *Mine luftkampe*, som i Norge og Sverige ble utgitt på anerkjente forlag, Aschehoug i Kristiania og Bonniers i Stockholm.⁴⁶⁴ Legasjonen ble informert om rettighetssalget som Zentralstelle hadde store forventninger til.⁴⁶⁵ Legasjonen i København som fra november 1916 hadde forlagsinteresser i Peter Hansen, ventet at den lille flyverboken ville slå an og mislikte at det var inngått avtale med Aschehoug.⁴⁶⁶ Man måtte vurdere om legasjonen i Kristiania eller Perthes skulle henvende seg til Aschehoug for å få avtalen annullert, men gikk ut fra at Aschehoug da ville lukte forlagssuksess og insistere på sin rett. Det ville nok være bedre å tilby Aschehoug en annen vinnertittel. Københavnlegasjonen holdt seg orientert om kommende utgivelser og gjorde Zentralstelle som var på utkikk etter andre flyverbøker, oppmerksom på *Die Abenteuer des Fliegers von Tsingtau* av kapteinløytnant Gunther Plüschow. Samtidig med *Mine luftkampe* hadde

Aschehoug også annen tysk krigslitteratur ute, både *Kaptajn Paul Königs Atlanterhavsfart* om den ubevæpnede handelsubåten Deutschlands blokadebrudd og reise til USA og «U 202»: *Krigsdagbok*, trykt i henholdsvis 17.000 og 5.000 eksemplarer, begge skrevet av tyske marineoffiserer.⁴⁶⁷ Kaptein Königs manuskript var bearbeidet av den danske forfatter Karl Larsen som arbeidet for den tyske propagandaen.⁴⁶⁸ I «U 202» lå den tyske ubåten skuffet helt unna nøytrale skip, og når fiendtlige skip skulle senkes, fikk mannskapet tid til å gå i livbåtene først, og ubåten avga proviant og slepte dem mot land hvis det kunne gjøres uten fare og hinder for tjenesten.

Oswald Bölcke levde og døde utvilsomt, men *Mine luftkampe* var neppe biografisk i streng forstand, men historie og historier i ett. De 95 små sidene med hans etterlatte dagbok og brev hjem gir, enten de nå ble skrevet eller bare ordnet i ettertid, referat fra hans eventyrlige militære karriere fra han avla siste eksamen på flyverskolen på mobiliseringsdagen sommeren 1914 til han ble drept ved et uhell på vestfronten i oktober 1916, etter 40 fiendtlige nedskytinger. Leseren følger også sin helt på en inspeksjonsreise med uklart formål til Det osmanske rike og møter på odysseen keiseren, Det osmanske rikets sterke mann Enver Pasha og et knippe av Tysklands beste generaler. Et lite forord introduserer helten som helt – sunn, initiativrik, uredd, moralsk og fedrelandskjær. Den tyske propagandaen i Norge kunne her by på noe annet enn politiske argumenter: fart, en fri mann i luften, ridderlige krigsflyveridealer, bokstavelig talt halsbrekkende moderne krigsteknologi. Det var et annet tysk krigerideal enn det ententen terpet på, ridderen fremfor lanseknekten.

Boken kom i salg et par dager etter at Tyskland startet sin ubegrensede ubåtkrig, men var likevel utstilt i alle bokhandlervinduer, og på legasjonen var man ikke kjent med at noen hadde hatt noe ufordelaktig å si om den.⁴⁶⁹ *Morgenbladets* anmelder syntes dette var en spennende, fargesterk beretning som ga innblikk i hvordan det nye luftvåpenet virket. *Dagbladets* anmelder trakk litt på det og syntes det var påfallende at Bölcke i løpet av to år ikke hadde fått med seg at ett tysk fly ble skutt ned. Det ville hjulpet boken om bare et par kuler hadde gått gjennom vingen på et tysk fly. Dette luktet redaksjon. De tyske ubåtenes torpederinger av norske handelsskip den politisk spente høsten 1916 later til å ha stimulert interessen for tyske krigsbedrifter og moderne militærteknologi. Sommeren 1917 var likevel interessen historie og boksalg i «forskrekkelig nedgang», ødelagt av tysk politikk.⁴⁷⁰

Det angrepne Tyskland

Aall skrev sannsynligvis dramaet *Gesandten* (sendemannen) ferdig da han vikarierte hos «onkel Stockfleth», byfogden i Fredrikshald, og fikk det ferdig i mai 1916. Pastor Günthers

Vertrauensmann Arnemann likte stykket så godt at han sa seg villig til å dekke halvparten av anslåtte trykkekostnader på 400 kroner dersom Zentralstelle dekket resten.⁴⁷¹ Günther ba Zentralstelle sette seg i kontakt med den norskgifte kunsthistorikeren Albert Dresdner som interesserte seg for en tysk oversettelse, dersom de ønsket opplysninger om stykket. Aall hadde da allerede reist til dr. Dresdner for å få bistand med å finne en tysk forlegger og et tysk teater. Zentralstelle fant stykket «overordentlig virkningsfullt».⁴⁷² Lessingteatret i Berlin takket imidlertid høflig nei med henvisning til stykkets innhold og de rådende forhold, og sensuren beseglet stykkets fremtid: Offentliggjøring var «overordentlig uønsket, om ikke direkte skadelig».⁴⁷³ Stykket ble nektet offentliggjort så lenge krigen varte. Før sensuren satte foten ned var det allerede gjort avtale om utgivelse i Norge. Det hadde vært Aalls tanke at overskuddet skulle gått til det tyske Røde kors.⁴⁷⁴ Det plaget ham at han kunne tjene den tyske sak verken med penger – han hadde ingen – eller som kriger – han hadde antydning til lungeblødning. Ville stykket fremstå som mindre provoserende om man strøk de geografiske henvisningene til Serbia eller understreket at det dreide seg om en utlendings syn på saken? For å fremstille ham som tysk sensasjonsmaker måtte man jo bevise at han var bestukket. Hvorfor skulle ententepropagandaen ha enerett på sensasjonsvirkemidler? Aall ba Zentralstelle bekrefte at han hadde frie hender i Norge og fikk positivt svar og 200 kroner i honorar.⁴⁷⁵ I Norge viste det seg umulig å finne forlegger til *Gesandten*, og trykkeriet våget ikke å sette sitt navn på tittelbladet fordi det ikke fantes noen forlegger.⁴⁷⁶ 1916-utgaven ble derfor trykt i 1.000 eksemplarer som manuskript til privat utdeling, med finansiering fra tre kilder: pastor Günthers fond og legasjonens fond med 200 kroner hver og 300 kroner fra privat hold, sannsynligvis fra Arnemann, til sammen 800 kroner. Skuespillet kom i 1917 ut på regulær måte hos legasjonens egen forlegger, Parmann. Günther bisto etter instruks fra Rheinbaben Aall i skrivearbeidet og forsøkte å løse de praktiske problemene han støtte på, særlig med å skaffe forlegger, som ble løst ved etableringen av J. Parmanns Forlag.⁴⁷⁷ Günthers oppfølging innebar at han overtok ansvaret for å forsyne Aall med faglitteratur. Samarbeidet ble trolig enda tettere etter at familien Aall 1. mai 1917 flyttet fra Nordstrand til Anton Schjøths gate 11. Günther og Aall ble nærmest naboer i hver sin ende av den lille stikkveien på St. Hanshaugen.

Stykkets handling var lagt til Serbia i dagene rundt mordet på erkehertug Franz Ferdinand. Stormaktene Russland, Storbritannia, Frankrike, Østerrike-Ungarn og Det osmanske rike opptrer i skikkelse av hver sin minister til Serbia, sammen med de sentrale personene i attentatet. Den russiske minister har den fremste skurkerollen og trekker i trådene for å realisere Russlands gamle drøm om å komme frem til havet i sør og vinne

Konstantinopel. Hans diplomatiske renker er mangfoldige og har til mål å lure alle: Serbia, Østerrike-Ungarn, Russlands vestlige allierte og Det osmanske rike. Russland må fremfor alt hindre Tysklands planer for Bagdadbanen og Østerrike-Ungarns planer om å opprette en slavisk stat. Russland oppmuntrer derfor attentatplanene mot Franz Ferdinand. Da dramaets kaptein Vangosic, virkelighetens oberst Dragutin Dimitrevič, alias Apis, instruerte attentatmennene, var han sammen med den russiske minister, dokumenterer den østerriksk-ungarske minister til slutt. Aall nevnte *Gesandten* i sin dagbok i september 1915 i forbindelse med betraktninger over hvordan tilfellet kan virkeliggjøre ens ønsker, uten at man selv foretar seg noe.⁴⁷⁸ Det har til denne dag ikke lyktes å trenge til bunns i intrigene som ledet til mordet på Franz Ferdinand, og det er fortsatt ikke kjent om den russiske minister var implisert.⁴⁷⁹ Aall var klar over at hans synspunkt baserte seg på sannsynlighet og gjettverk: «Det foreligger sannsynligvis fortsatt ikke noe om Russlands delaktighet i Sarajevomordene? Jeg har søkt forgjeves etter en monografi om rettsforhandlingene i anledning mordet, bortsett fra beretningen i den østerrikske rødbok,» skrev han til generalkonsul Thiel i Zentralstelle.⁴⁸⁰ Pastor Günthers *Vertrauensmann* professor Lutz slo fast at krigen begynte med Tysklands nøytralitetsbrudd overfor Belgia, uten å nevne attentatet i Sarajevo med et ord.⁴⁸¹ Balkan var så urolig (1. og 2. Balkankrig 1912-13), komplisert og langt unna at norsk presse på samme måte konsentrerte seg om Belgia, der Tysklands ansvar var ubestridelig, og skjøv Balkan, der Tyskland bare var implisert gjennom sitt *carte blanche* til Østerrike, i bakgrunnen.

Aall følte seg hjemme i metafysiske spekulasjoner og hadde ikke noe imot å betjene seg av et kollektivt symbol, Russlands hypnotiske dragingen mot det nye Roma ved Bosphoros. Som tidligere sakfører var han dessuten vant til å arbeide med subjektivitetsplikt, særlig for en sak som for ham må ha fremstått som utvilsomt sann. Den tyske sensuren tvang Aall til å lete etter ytterligere støtte. Hans påstand var jo verken sann eller usann, bare umulig å påvise ved annet enn historiske analogier i russisk utenrikspolitikk. Olaf Wilhelm Erichsen lot seg heller ikke stenge inne av akademisk skikkelighet. Propagandaens primære oppgave er ikke å lyve, men å skape virkelighet ved hjelp av kollektive følelser. En stor del av den tyske propagandaen klarte ikke å frigjøre seg fra den politiske pamflettsjangeren og ble sittende fast i realitetenes millimetertyranni, og når man kom til kjernen, fant man et tysk bilde, aldri et norsk.

Rasekrig

I september 1915 fikk dr. Jon Alfred Mjøen foretrede for generalkonsul Thiel i Zentralstelle, utstyrt med et introduksjonsbrev fra Berlins borgermester.⁴⁸² Mjøen meddelte at han som

tysklandsvenn hadde besluttet å engasjere seg i konflikten som skribent og benytte seg av sine kontakter i Venstre og Venstrepressen. Hans svoger Hans Volckmar var redaktør i *Dagbladet*. Etter hans mening burde den russiske fare betones sterkere ettersom det ikke var mulig å utrette noe i Belgia- og ubåtsaken. Mjøen hadde doktorgrad i organisk kjemi fra Leipzig, var tysk gift og fikk i 1916 apotekerbevilling for Majorstuen apotek. På sitt Laboratorium for kemi og racehygiene på Vinderen drev han eugenisk forskning, og resultatene derfra hadde han fremlagt i 1914 i boken *Racehygiene*. Da Mjøens møte med Thiel fant sted, var Tyskland – seirende og utmattet – i ferd med å avslutte sin fem måneders offensiv på østfronten. Hvordan ville Norge, spurte Thiel, stille seg når Tyskland i løpet av kort tid hadde besatt de baltiske provinser og Sverige intervenerte på Tysklands side, slik det ble tatt til orde for i den anonymt utgitte boken om Sveriges utenrikspolitikk som var utkommet noen måneder tidligere i Stockholm? Thiel må ha siktet til *Sveriges utrikespolitikk i världskrigets belysning*, den anonymt utgitte «aktivistboken» av de konservative Adrian Molin og Rudolf Kjellén og sosialdemokratene Otto Järte og Yngve Larsson.⁴⁸³ Mjøens svar var ikke til særlig hjelp for Thiels neste sjakktrekk: Norske politikere erkjente ikke at Russland etter krigens slutt strebet etter tilgang til Atlanterhavet på Norges bekostning. Dessuten var det vanskelig å si hvilke stemninger et slikt svensk initiativ ville utløse. Thiel lovet å sende Mjøen studiemateriale og introdusere ham for ledende politiske strateger. Mens Mjøen ventet forgjeves i Berlin på tillatelse til å reise østover, skrev han ved hjelp av materialet han mottok fra Thiel, artikkelen «Østersjøen som germansk territorium».⁴⁸⁴ Mjøen mente han ville bli lyttet til når han benyttet argumenter fra sitt spesialfelt, rasehygiene. Mjøen forsikret i fortrolighet Thiel at Mjøens venn utenriksminister Ihlen støttet hans politiske idéer. Artikkelen ble ganske riktig trykt i venstreavisene *Dagbladet* og *Bergens Tidende*, dessuten i den intensivt tyskorienterte stockholmsavisen *Nya Dagligt Allehanda*.⁴⁸⁵

I april 1916 var Mjøen tilbake i Kristiania etter sitt frontbesøk i Ostmark, den tyske betegnelsen på de erobrede områdene i øst.⁴⁸⁶ Dit fikk nå bare utlendinger av «helt spesiell betydning» adgang.⁴⁸⁷ Mjøen var over seg over å ha blitt tatt imot av selveste Hindenburg. Basert på reisen og informasjonsmaterialet skrev Mjøen den lille boken *Germanen oder Slaven? Die mongolisierung Europas* som ble utgitt av forlaget Karl Curtius i Berlin i 1917.

Den ferdigtrykte boken nådde legasjonen i juni 1917.⁴⁸⁸ Dr. Wolgast som var kommet til Kristiania fra Zentralstelle i Berlin, avga sin positive vurdering av boken før den ble levert til distribusjon, med bare én innsigelse: Etter hans mening fantaserte forfatteren vel fritt om skillet mellom germanere og slaver, men det mente han kynisk den kritikkløse hopen knapt ville merke seg med. Boken var med andre ord egnet til utbredelse i Norge, særlig fordi

forfatteren var norsk. 50 eksemplarer ble sendt Jacob Dybwads forlag i Kristiania, 50 pastor Günther og 100 dr. Mjøen på Vinderen.⁴⁸⁹ I tillegg ble en del bøker sendt fremskutte tyskere, svensker og nordmenn, blant annet statsminister Sigurd Ibsen på Hotel Cumberland i Berlin.

Boken besto av to hoveddeler, først en beskrivelse av Mjøens reise gjennom det besatte området, besøket ved fronten og ved hovedkvarteret og deretter en vitenskapelig del om uløste problemer i eugenikken, om befolkningen i øst og tiltak for germanisering av et belte mellom Russland og Østersjøen, fra Nord-Finland til Litauen. Den vitenskapelige delen var en utvidet versjon av artikkelen fra *Dagbladet*. Første del underbygget annen ved påvisning av sivilisasjonen i vest og barbariet i øst. Det biologisk mindreverdige påviste Mjøen gjennom det kulturelt mindreverdige – grusomhet, løgnaktighet, jødeforfølgelse, ødeleggelseslyst, drukkenskap, initiativløshet, likegyldighet overfor sykdom, sult og død – fordi eugenikken foreløpig ikke rådet over sikre vitenskapelige metoder. Mjøen ventet at biologiske forskjeller etter hvert ville la seg måle i blodet i stedet for ved anatomiske ulikheter.⁴⁹⁰ Mjøen tok til orde for å gjøre Østersjøen til germansk område ved hjelp av indre kolonisasjon (jordreform og subsidiert salg av land til mennesker av germansk blod i Russland, særlig til barerike familier), segregasjon og tiltak mot blodblanding med mindreverdige mongolske raser.⁴⁹¹ Norge og Sverige hadde etter Mjøens syn interesse av et sterkt Tyskland som bolverk mot russisk ekspansjon av politiske og biologiske grunner.

Begynnelsen på Mjøens studier i Leipzig fra 1892 falt sammen med organiseringen av *Alldeutscher Verband* fra 1891. Alltyskerne var forkjempere for tysk kolonisering østover etter forbilde av den tyske *Ostsiedlung* fra middelalderen, inspirert av blant andre Paul de Lagarde, og hevdet tysk språk, kultur og rase i alle sammenhenger ved å sette likhet mellom sivilisasjon og tyskhet.⁴⁹² Dette kulturelle utgangspunktet artet seg også som biologisk rasisme. *Germanen oder Slaven?* legitimerte og ga vitenskapelig tyngde til det alltyske programmet og Tysklands erobringer i øst med tidens vitenskapelige forklaringer.

Mens tysk rasisme hadde vunnet tilslutning som følge av innvandring av øst-europeiske jøder på slutten av 1800-tallet, var Norge uten kolonier og etnisk ensartet med små minoriteter som gjorde lite av seg. Likevel utviklet det seg i 1880- og 90-årene også i Norge et fysisk-antropologisk forskningsmiljø rundt Anatomisk institutt ved universitetet og militæregene.⁴⁹³ Særlig ble det arbeidet med kartlegging av befolkningens raseegenskaper og forholdet til ulike innvandringsteorier. Miljøet rommet sterke spenninger, og resultatene pekte i ulike retninger. Biologisk rasepreg viste seg vanskelig å identifisere, slik at fysisk antropologi aldri utviklet seg til en selvstendig vitenskap, men forble avhengig av kulturell fortolkning. Vitenskapens ledende representant, tyske Rudolf Martin, fremhevet spesielt at

fysisk antropologi var en deskriptiv vitenskap som ikke beskjeftiget seg med mentalitetsforskjeller mellom rasene.⁴⁹⁴ Den rasistiske frykten for de mindreverdige asiaterne lot seg når alt kom til alt ikke skille fra den politiske russofobien, som dr. Aall tematiserte i flere av sine skrifter, fremfor alt i *Nordens skjæbne*.

Til krig for freden

Herman Harris Aalls bok *Nordens skjæbne* var opprinnelig tenkt i brosjyreformat. Idéene hadde Aall utviklet under sin gang på legasjonen, og utgivelse og dekning av trykkekostnadene hadde von Rheinbaben sikret ved sitt kjøpstilsagn i oktober 1916.⁴⁹⁵ Så tok det ene ordet det andre, brosjyren ble til bok, og før den var ferdig hadde Rheinbaben forlatt Kristiania, og støtten var blitt fiksert til 150 eksemplarer à fem kroner. Pastor Günther lette forgjeves etter forlegger i Kristiania, Stockholm og København, men boken skulle ut, så man startet rett og slett sitt eget J. Parmanns Forlag i juni.⁴⁹⁶ De fleste eksemplarene fra støttekjøpet skulle gis til utvalgte personer; 50 skulle Parmann besørge sendt med amerikabåten til USA, som hadde erklært Tyskland krig i april.⁴⁹⁷ Boken ble utgitt sommeren 1917. Nordens konger, stortings- og amtmennene og bekjente av Aall fikk tilsendt et eksemplar hver.⁴⁹⁸ Boken ble oversatt til svensk, tysk og nederlandsk. For utenlandsrettighetene for *Nordens skjæbne* fikk Aall 4.000 kroner, delvis som påskjønnelse for sin faste holdning og mange tjenester for Tyskland.⁴⁹⁹ (En byråsjef hadde til sammenligning en årslønn på 4.800 kroner.) Fordi Aall ikke ønsket å motta oppgjør rett fra legasjonen, ble det avtalt at pengene skulle gå via en stråmann som kunne gjøre opp med Aall. Legasjonen bisto samtidig Aall med et annet mellomværende på 1.000 kroner fordi han ikke ønsket å bli satt i forbindelse med kjøp av tysk valuta. Hadde man lest *Nordens skjæbne*, trengte man strengt tatt ikke lese Aalls to senere bøker om samme tema, *Mot avgrunden* fra 1917 og *Undervandskrigen og Verdensdespotiet* fra 1918, der lange partier er gjenbruk av tekst og resten stort sett kjent stoff.⁵⁰⁰

I *Nordens skjæbne* tok Aall til orde for at de nordiske stater – utvidet med Nederland – måtte søke sammen i en allianse som ville representere en betydelig makt med store naturressurser. Denne blokken ville kunne hindre Russlands ellers ustoppelige forsett om å erobre Norge og helt eller delvis Sverige.⁵⁰¹ På grunn av det russisk-britiske økonomiske fellesskap hadde Storbritannia som var i ferd med å spise seg inn på det russiske marked, en selvstendig interesse av å la Russland slippe frem til sin naturlige grense i nord, til isfrie norske havner. Russland trengte desperat britiske lån for å avverge et militært nederlag, og Storbritannias appetitt på det russiske marked var – bokstavelig talt – grenseløs.⁵⁰² Det var

Nordens skjebne å bli knust av stormaktene, med mindre Norden søkte styrke i seg selv. Norden hadde også en moralsk forpliktelse til bringe krigen til avslutning. Norden måtte derfor innstille leveransene til de krigførende inntil de avsluttet krigen og kreve fulle folkerettslige rettigheter. Dersom en av de krigførende svarte på ultimatumet med angrep, måtte Norden slutte seg til fienden.⁵⁰³

I *Nordens skjæbne* tok Aall professor Pontus Fahlbeck og dr. juris Thorvald Boye på ordet.⁵⁰⁴ Fahlbeck hadde i *Svensk och Nordisk Utrikespolitik* fra 1912 tatt for gitt at Russland planla å tilegne seg Norges isfrie havner, minst ned til Bodø, kanskje helt til Trondheim.⁵⁰⁵ Veien til Norge ville gå over Sverige. Han anbefalte derfor at de skandinaviske stater dannet et forsvarsforbund for å motvirke faren og kollektivt, sammen med Nederland, sluttet seg til trippelalliansen.⁵⁰⁶ Thorvald Boyes doktoravhandling *De væbnede neutralitetsforbund* fra 1912 viste hvordan de nøytrale staters sammenslutninger helt fra slutten av 1600-tallet hadde bestykket sine skip for å hevde retten til å drive handel med de krigførende. Aall tok til seg Boyes avsluttende oppfordring til «alle de stater, som vil være neutrale, til at slutte sig sammen for med forenede kræfter at verne om sin neutralitet og for at begrænse krigens virkninger og formaa de kjæmpende til at slutte fred.»⁵⁰⁷

Tanken om en nøytral blokk med en aktiv, selvstendig politikk under svensk ledelse var Sveriges kongstanke gjennom hele krigen.⁵⁰⁸ Sveriges gjentatte fremstøt for å vinne støtte for idéen på de nordiske ministermøtene under krigen ble hver gang punktert av Norge og Danmark. Den norske regjering la tvert imot vekt på ikke å binde seg til eller sette seg i taknemlighetsgjeld til Sverige på en måte som kunne gi næring til svenske hegemoniambisjoner.⁵⁰⁹ Det nordiske samarbeidet kom derfor til å markere enhet uten forpliktelse. Til noe annet var landenes interesser for ulike og mistilliten, særlig mellom de nyskilte Sverige og Norge, for sterk. Danmark grenset mot Tyskland og var i utgangspunktet antitysk på grunn av konflikten om Sønderjylland, men produserte landbruksvarer av stor interesse for det blokkerte Tyskland.⁵¹⁰ Danmark lot seg ikke forsvare mot det sterkere Tyskland. Svensk politikk var preget av dyp mistillit til Russland etter tapet av Finland i 1808-09. I stedet hadde Sverige i løpet av 1800-tallet funnet ny styrke ved å orientere seg politisk, kulturelt og økonomisk mot Tyskland. De hemmelige militære samtaler under utenriksminister Arvid Taube (1909-11) strandet da det kom til stykket fordi Sverige ikke ville forplikte seg til å gå til krig hvis Tyskland skulle bli angrepet. Det var likevel ikke utelukket at Sverige kunne tre inn på tysk side da krigen var et faktum, men de hemmelige forsøkene de første krigsårene på å få Sverige med for å løsrive Finland og Åland fra Russland førte ikke frem.⁵¹¹ Den storsvenske tanke – «Sveriges ledande maktställning i ett

fritt och enigt Norden»⁵¹² – var til hinder for virkelig nærhet og tillit også mellom norske og svenske tysklandsvenner, for fra norsk side var restituering av unionen i noen form etter 1905 utenkelig. *Morgenbladet* ønsket et sterkt Norden, men var like avvisende til storsvenske aspirasjoner som *Tidens Tegn*.⁵¹³ Da *Nordens skjæbne* kom ut, var sentrale norske leveranser allerede bundet opp i britiske avtaler, slik at Aalls forslag uten videre ville representert et avtalebrudd fra regjeringens side. Valget Aall presenterte, var ikke lenger reelt.

Frykten for Russland ble et markant trekk i europeisk politikk etter Napoleonskrigene. Man tok for gitt at innlandsmakten trengte tilgang til hav og handel.⁵¹⁴ John Rice Crowe, en av de engelske smuglerne/kjøpmennene fra Bodøsaken fra 1818, er blitt utpekt som opphavsmann til den særnorske russofobivarianten, teorien om russiske aspirasjoner mot Nord-Norge.⁵¹⁵ Det norske offiserskorpset tok teorien til seg på 1820-, 30- og 40-tallet, angivelig for å begrunne behovet for et nasjonalt norsk forsvar.⁵¹⁶

Norsk utenrikspolitikk fra 1905 bygget på at et mulig russisk fremstøt vestover mot isfrie norske havner ville bli stanset av den britiske flåte, ikke av britisk omsorg for Norges frihet, men fordi Storbritannia hadde interesse av å holde Russland borte fra sin interessesfære.⁵¹⁷ Denne selvutløsende mekanismen, først beskrevet av den ufrivillig pensjonerte oberst Nicolai Tidemand i 1821, hadde man befestet ved å velge kong Edward 7.s svigersønn til norsk konge og etter anmodning fra kong Edward sende Fridtjof Nansen som norsk minister (1906-08) til London.⁵¹⁸ Den norske regjering ønsket fremfor alt å få en garanti fra stormaktene for den selvstendige statens eksistens. Da man fikk på plass Integritetstraktaten i 1907, formelt en erklæring fra alle stormaktene (Tyskland, Frankrike, Storbritannia og Russland) mot alle stormaktene, valgte man å forstå avtalen som en britisk garanti av norsk suverenitet.⁵¹⁹ Geografien var som den var, men garantien mot Russland ble ansett som en tilfredsstillende løsning, innenfor det mulige, og *Morgenbladet* hadde inntil videre avblåst russerfaren et halvt år før krigen startet fordi Russlands militære tiltak i Finland var av «rent defensiv Art».⁵²⁰

Høyest i kultur, best i rett

Den norske utgaven av Bjørn Bjørnsons *Oplevelser under krigen* ble utgitt av Lars Swanström på Cammermeyer uten tysk støtte. Bjørnsons navn og bok sto på egne ben. Oversettelsene trengte derimot Zentralstelles hjelp. I april 1917 var fru Bjørnson selv i møte med minister Paul von Buri i Zentralstelle og leverte den ferdigtrykte tyske utgaven, *Vom deutschen Wesen*, og maskinmanuskriptet til en nederlandsk oversettelse.⁵²¹ Zentralstelle avtalte med fru Bjørnson at de ville påta seg alle oversettelseskostnader til nederlandsk og eventuelt til

engelsk. Til Bjørnson stilte Zentralstelle for den nederlandske oversettelsen en garanti på 2.000 mark, slik at han overfor det tyske forlaget Oesterheld & Co. kunne ta regningen selv. Det ble avtalt at Cammermeyer skulle forsøke å få et amerikansk forlag til å ta boken, med løfte om at Cammermeyer bekostet oversettelsen, med et tilsvarende løfte om kompensasjon fra Zentralstelle gjennom Bjørnson. USA hadde erklært Tyskland krig én uke før fru Bjørnsons møte i Zentralstelle. I erkjennelse av Bjørnsons gjentatte tjenester ville de også støtte ham med en eventuell fransk utgave i Sveits innenfor en kostnadsramme på 3.000 mark, som gjorde oppgaven enklere for Oesterheld & Co. når de forhandlet med sine sveitsiske kontakter.⁵²² Noen engelsk utgave ble det aldri noe av.

I *Oplevelser under krigen* gjorde Bjørn Bjørnson sitt beste for å rydde av veien de misforståelsene, skapt av fiendens hat og bakvaskelser, som hindret nordmenn fra å vurdere det *egentlige* Tyskland korrekt. Gjennom en strøm av mange og springende inntrykk fra Berlin og som offisiell gjest ved Tysklands krigsteatre og i områder som krigen hadde bragt under tysk administrasjon, belyste Bjørnson forskjellen mellom tysk sivilisasjon og slavisk barbari – på renslighet, mentalitet, ordenssans, fysiognomi, krigføring, fangebehandling og alt annet som talte til Tysklands fordel. Bjørnson ga tyskerne det beste skussmål. De var omtrent som oss: Det tyske folk var jo noe helt annet enn prøyssisk politikk, og krigen virket jo dessuten utjevnende politisk og på kvinnenes stilling i samfunnet. Selv belgierne så at de hadde mye å lære av tyskerne.

Det er ikke tvil om at det fantes kultur og orden i Tyskland og krigsforbrytelser og voldsstyre blant kosakkene i Polen – blant annet. Selvfølgelig ville alle velge å være kulturmanneskje blant kulturmenneskjer i Tyskland fremfor å være jødisk offer for russiske overgrep i Russland. Spørsmålet er vel snarere hvorfor de utvalgte begivenhetene og bildene skulle settes opp mot hverandre på denne måten og hva man skulle utlede av collagen. Hvilken rett skulle det gi Tyskland dersom man kom til at livet i Polen var bedre under tysk enn under russisk styre? Var den høyest kultiverte berettiget til å utbre sitt styre, slik at flere fikk det bedre? Tanken ble fort trukket dit, selv om Bjørnson ikke forfulgte verken dette eller andre resonneringer. Han hadde det ikke med å resonnerer.

Norsk politisk tenkning, spesielt etter 1905, avviste all politisk og kulturell imperialisme på den europeiske småstats bekostning. Norsk politikk var innrettet mot ikke å bli trukket inn i stormaktenes allianser og kombinasjoner og å verne om den nyvunne friheten med folkerettslige midler. Norges utenrikspolitikk var ikke å ha noen utenrikspolitikk. Indignasjon over stormaktenes arroganse var en viktig drivkraft. Det folkerettslige engasjementet søkte å fremme bruk av voldgiftsavtaler og utvidelse av de nøytrales rettigheter

i krig.⁵²³ Det fikk Norge til å stemme *for* USAs forslag om obligatorisk voldgift i alle internasjonale tvister og *mot* stormaktenes rett til permanente medlemmer av en internasjonal voldgiftsdomstol under forhandlingene i Haag i 1907. Bjørn Bjørnsons underliggende aksept av Tysklands rett til å etablere orden i Polen og Belgia støtte an mot norsk småstatsideologi. Norsk idealisme og avmaktsfølelse var i utakt med hans velsignelse av tysk maktpolitikk. Tysk kultur var sikkert vel og bra, men naboene måtte kunne velge den selv.

En kapitalistisk konspirasjon

Ivar Fliflets anonymt utgitte 88-siders bok *Frasernes Front i Sandhetens Slaglys* var ferdigskrevet midt i desember 1917 og kom i handelen i april 1918, vel én måned etter at det revolusjonerte Russland hadde akseptert Tysklands harde fredsvilkår. «En Nordmand» sto selv som utgiver. Fliflet avviste i *Frasernes Front* at det fantes noen tysk propaganda i Norge, bortsett fra et fire-siders trykk som utkom hver 14. dag i brevarkformat fra *Kriegsausschuß der Deutschen Industrie*.⁵²⁴ Han moret seg kanskje over å avvise sin egen praksis. Vietinghoff ved legasjonen ventet at boken ville bli mye lest i Norge og kunne etter én uke i handelen rapportere at en stor del av opplaget allerede var solgt.⁵²⁵ Selv om Vietinghoff aksepterte at boken kunne kritiseres for overflatiskhet og gjenbruk av tyske slagord, hadde han tro på at nordmennene her ville finne underholdende, ikke påtrengende lesestoff som ville kalle på latteren, med norsk slang og uten tysk skolemestertone. Fra pressen kunne man likevel ikke vente annet enn at de enten ville tie boken i hjel eller avfeie den som «betydningsløst «tysk» makkverk» utgitt under norsk flagg. Boken var annonsert ved dyre notiser like under avishodet rett før utgivelsen. Antakelsen om at oversettelsesrettighetene nok kunne erverves uten problemer fra Fliflet som levde under meget beskjedne forhold og derfor sikkert ville ta til takke med et antall gratis eksemplarer, slo imidlertid ikke til. Først etter fire måneder erklærte Fliflet, som kjøper fant både sky og ubehjelpelig, seg prinsipielt enig i rettighetsoverdragelsen mot et honorar mellom 800 og 1.000 kroner.⁵²⁶ Fliflet var full av omsorg for sitt åndsverk og ga i forbindelse med en sveitsisk utgave på tysk klare instruksjoner om tekst, omslagsillustrasjonen, typografi, fotnoter og sidedisponering for å bevare teksten som et «norsk Tidsdokument».⁵²⁷ Han tok nå også risikoen på å tre frem under eget navn, innsatt i parentes under pseudonymet på tittelbladet. Dermed gikk det ytterligere et par måneder før Fliflet godkjente korrekturen til han fikk sitt honorar på 1.000 kroner fra propagandafondet – ti dager etter Tysklands kapitulasjon.⁵²⁸

Det samme velorganiserte sinnet som i *Frasernes Front* fant man igjen i Fliflets liv. For norsk politisk liv med dets «strebere og hyklere» nærhet han «motbydelighet».⁵²⁹ Selv later

han til å ha søkt til utkanten av samfunnet, ugift, med bøker som venner og med omorganisering av sin store boksamling som yndlingsbeskjeftigelse. Sitt bibliofile liv finansierte Fliflet som regnskapsfører. Allerede i 1900 hadde han satt inn et støt mot samfunnsstøttene ved å utgi en *Ibsen-Kalender* med – etter Fliflets mening – treffende sitater anbragt ved deres fødselsdager. Han skrev i vittighetsbladene frem til 1904, men deretter tapte både forleggere og redaktører interessen. Mer håndgripelig kunne åndens kamp med materien vel knapt bli hvis det ikke heller var et utilpass menneskes aggresjon som ytret seg i tordentale mot samfunnet – på trykk. Det var det vel.

Frasernes Front var et frustrert og ironisk oppgjør med vestmaktens propagandaorganisasjon, «Frasecentralen». Et nett av profesjonelle politikere og politiske blader manipulerte verden i strid med folkenes egentlige interesser. Fliflet ville ta hull på deres fraser én etter én: Vi kjemper for sivilisasjon og kultur, for demokrati, for fred, for frihet, for de små nasjoner. Fliflet gjennomskuet systemet: Mens tyske statsmenn fra Bismarck og fremover handlet til fellesskapets beste og viste opinionen liten respekt, anerkjente man i den anglosaksiske verden opinionen som en makt.⁵³⁰ Opinionen var uten idealitet og var preget av kort hukommelse og dyp uvitenhet, som skapt for manipulasjon. Engelsk politikk var derfor dominert av frasemakere og teatraliske faktorer. Hvordan kunne Frankrike, som satte inn fargede tropper mot sine hvite naboer, England, som drev utsultingskrig, og USA, hovedleverandøren av forgiftede granater, hevde at de sloss for sivilisasjon og kultur? Flertallsstyret ga politikken et ukultivert og barbarisk preg. Flertallsstyre var og ble partyranni. Bak alt sammen satt et kapitalistisk fåmannsvelde som styrte opinionen, politikken og pressen.⁵³¹ Bare britiske og amerikanske kapitalister ønsket og tjente på krigen. Friheten og demokratiet fant man derimot i Tyskland, sikret ved tysk ånd og idealitet. Kampen sto i virkeligheten mellom det kapitalistiske England–USA og det demokratiske Tyskland. Det var da virkelig ingen som helst grunn til at særinteressene skulle etterstrebe universalitet. Den tyske keiser var derimot en sann demokrat nettopp fordi han sto utenfor interessespillet.⁵³² Keiserstyret hadde gjort Tyskland til et sosialpolitisk foregangsland. Tyskland hadde verdens frieste forfatning, men selvsagt ikke parlamentarisme. Tysk militarisme sto som beskytter av denne friheten, som et nødvendig vern mot fransk revansjisme og aggresjonen som var bygget opp i Storbritannia fordi de kom til kort overfor tysk kommersiell konkurranse. Hvor frekt var det ikke at statene som hadde iverksatt innsirklingspolitikken mot Tyskland og startet krigen, nå hevdet at *de* kjempet for freden!

For Fliflet sto det klart at bare en universell autoritet var i stand til å fatte beslutninger på kollektivets vegne. Særinteressene var grunnleggende av materialistisk karakter og ville

arte seg som flertallstyranni og spill for galleriet. Hans demokratipessimisme var dypere enn tidens generelle antiparlamentarisme. Fliflet var på linje med Nikolaus Gjelsvik som satte likhet mellom folkestyre og massepsykose.⁵³³ Selv den ledende parlamentariker Matthias Erzberger frakjente opinionen i Tyskland, «gata», evne til rasjonell tenkning da den i februar 1916, ett år før beslutningen ble fattet, krevde full anvendelse av ubåtvåpenet.⁵³⁴ De meninger han ikke delte, var massesuggesjon og dårehuspolitikk.

Tysklandsvennene betonte sin idealistiske orientering, idéenes forrang for det materielle. Venstrestatens «venstrekapitalisme» inntok et mellomstandpunkt ved å ville balansere de økonomiske kravene til effektivitet med samfunnets krav til etisk-demokratisk rettferdighet.⁵³⁵ De økonomiske særinteressene, spesielt de utenlandske og sterke kapitalkreftene, skulle styres, men Fliflet representerte ikke synet i brede venstre- og høyrelag når han fremstilte kapitalkreftene som grunnleggende onde og markedet som en konspirasjon.

Ivar Fliflets hadde allerede i 1916 publisert den 23-siders pamfletten *Kristianiapressen og krigen: Et varsko* i eget navn. Legasjonen kjøpte 1.000 eksemplarer, sannsynligvis hele opplaget.⁵³⁶ Fliflet tok det for gitt at et nøytralt land måtte ha en nøytral presse. Likevel var det åpenbart for enhver at norsk presse opptrådte unøytralt, for ententen. Pressen lot til å være uvitende om at den «Kjæmpetrust, der gaar under Navnet *Ententen*» hadde bidratt til krigen.⁵³⁷ Ententeseier ville bety fortsatt undertrykking i Polen, Finland og Irland. Bare britiske pengearistokrater og imperialister og russisk absolutisme tjente på krigen. Tyskland kjempet derimot for demokrati, frihet og rettferdighet og for de små nasjoner. Alene Norges germanske røtter skulle tilsi støtte til Tyskland, verdens høyeste kultur, mot faren fra øst.

Det mette og motiverte Tyskland

Erik Lie hadde fulgt far, forfatteren Jonas Lie, den minste av «de fire store», og mor på deres omflakkende liv på leting etter gode arbeidsforhold og inspirasjon, med stadig kontakt med skandinaviske kunstnerverner. De var «[s]nart i Kristiania, Østre Slidre og på Tromøen, snart i Stuttgart og Dresden med enkelte sommeropphold i Berchtesgaden.»⁵³⁸ Erik bodde med foreldrene i Roma i tre år fra 1871, i Stuttgart og Dresden fra 1878 og fra 1882 i Paris. Erik ble norsk-tysk-fransk, og kanskje hadde han røtter et sted. I 90-årene holdt Erik Lie fast ved Paris, der han hadde en liten stilling ved et bibliotek, drev journalistikk og anmelderi og publiserte noen litterære arbeider som glemselen tidlig tok. Et engasjement i *Kristiania Dagsavis*, som Erik Lie redigerte fra 1898, endte med at avisen innstilte.⁵³⁹ Jonas Lie betalte til slutt gjelden Erik hadde tatt opp for å holde avisen i gang. Livslang avbetaling på konkursgjeld fra 1868 og billigsalg av utgiverrettigheter gjorde at Jonas Lie ikke ble

velstående som Ibsen og Bjørnson. Jonas Lie later til å ha vært tiltrukket av bonapartismen, for et autokratisk, sentralisert styre med en sterk militærmakt. Erik Lie refererer i *Erindringer fra et dikterhjem* en diskusjon om fransk politikk mellom Bjørnson, faren og Strindberg. Bjørnson støttet republikken, Strindberg helte mot anarkismen mens faren «fantaserte om Plon-Plons (Napoleon III's fetter, Joseph Napoleons) yndlingsidé: reisningen av et arbeidernes og et fjerdestandens keiserdømme».⁵⁴⁰ Erik Lie tok vinteren 1916 tjeneste i Erzbergerkontoret, og familien flyttet til Berlin over årsskiftet 1917.⁵⁴¹

Erik Lies bok *Indenfor fæstningens mure* ble antatt i juni 1918 på Aschehoug etter vanlige forlagskriterier.⁵⁴² William Nygaard hadde lest manuskriptet med stor interesse og ville utgi boken til tross for dens tyske sympatier, som han ikke delte. Kapitulasjonen og utgivelsen av Erik Lies bok falt omtrent sammen i tid.⁵⁴³ Dr. Wolgasts gjennomgang på legasjonen slo fast at boken i og for seg var meget tyskvennlig, men at den ikke var egnet til bred spredning ettersom den både var fraløpt av begivenhetene og Erik Lie var upopulær nettopp på grunn av sin tyskvennlighet.⁵⁴⁴ Legasjonen fortsatte sitt offentlighetsarbeid selv om krigen var tapt, men Erik Lies meninger var det ikke noen vits i å spre. Legasjonen kom derfor til at bare 50 eksemplarer skulle fordeles gjennom pastor Günther.

Erik Lie viste at det beleirede Tyskland fortsatt var ved godt mot etter fire års krig. Riktignok skapte blokaden praktiske problemer – køer, svartebørshandel, matauk, usmakelige *Ersatz*-produkter, men ikke verre enn at tysk organisasjonstalent løste dem. Arbeiderne Lie så, var som fattigfolk flest, bleke, men ikke uttærede. Medlidenhet kalte de ikke på. Moralen var usvekket. Riktignok mislikte den belgiske befolkning okkupasjonen, men flamlenderne, tyskernes germanske brødre, følte i hvert fall at de var nærmere en egen stat, fri for vallonernes undertrykkelse. Polen var befrikket fra Russlands despoti og den asiatiske folkevandringen mot Europa avverget. Jødeghettoen i Warszawa var et kapittel for seg, med folket som insisterte på å leve i sitt eget griseri, men selv her tvang tyskerne kulturen på dem. Underernærte barn *skulle* tas under behandling; moren fikk rase så mye hun ville. Etter de siste 40 års materielle anstrengelser og så krigens prøvelser sto Tyskland foran en fornyelse.

Det samme bildet hadde hans unge sønn Jonas allerede tegnet i sine artikler fra Tyskland i *Ukens Revy*. Leipzigermessene blomstret høsten 1917 som aldri før, med 17.000 utstillere mot 14.000 før krigen, 28 perronger på jernbanestasjonen, verdens største etter New York, kjøpmenn med fulle koffertene, messepalassene med kommende års varer, russiske krigsfanger med et lass grønnsaker på vognen, gemyttlig *Bierabend* og oppvartere med 20 fulle krus i hver hånd.⁵⁴⁵ De nyeste *Ersatz*-produktene viste rett nok at dette ikke var landet av melk og honning, men du verden for et liv! *Deutschland, Deutschland, über alles*, den

misforståtte nasjonalsangen, løftet taket! Det nye, realistiske Tyskland, Europas Amerika, sto klar til å overta etter et fredelig generasjonsskifte; alltyskernes annekasjonsplaner var snart fortid; nyorienteringen ville gi alminnelig stemmerett.⁵⁴⁶ Belgia ville få sin selvstendighet tilbake, mot politiske garantier. Jonas Lie ryddet anstøtsstenen unna etter norske preferanser.

Advokat Kristen Johanssen tegnet et helt annet bilde for statsministeren etter at han hadde vært i Tyskland sommeren 1917.⁵⁴⁷ Etter hans mening var det ikke lenger dekkende å snakke om mangel; dette var blank nød. Rasjonene var helt utilstrekkelige, salg av poteter utløste oppløp, og grønnsaker var så dyre at folk flest ikke kunne kjøpe dem. Hans oppsummering var også ellers en lidelseshistorie: Sko var ikke å få, statens enorme gjeld måtte føre til sammenbrudd, kjønnsykdommer florerte, jorden var utpint av rovdrift, fødselstallene hadde stupt. Kaos sto for døren. Lie og Johanssen beskrev forskjellige verdener. Norske aviser var på linje med Johanssen. *Tidens Tegn* refererte i januar 1917 for eksempel fra tyske aviser en tysk professor om fettforbruket som var redusert fra 50-60 gram før krigen til nå 10-20 gram daglig.⁵⁴⁸ *Morgenbladet* skrev sommeren 1918 om matmangelen som fremkalte sykdommer på barnehjemmene i Berlin, og tuberkulosen som spredte seg.⁵⁴⁹ Fru Aall så våren 1917 også behovet for å avhjelpe nøden og deltok i komitéarbeid for å få 100 tyske barn til Norge for å gi dem forpleining over sommeren.⁵⁵⁰ På grunn av tysk krav om garantier fra norske myndigheter om øyeblikkelig og sikker hjemsendelse av barna hvis krigstilstand skulle inntre, kom 3.000 underernærte tyske barn hit først sommeren 1919.⁵⁵¹

Propagandamottakeren

Nokså fritt ord

Ytringsfriheten ble satt under tilsyn kort tid etter at krigen hadde truffet Norge. Forsvarsdepartementet henstilte i sirkulære til alle landets aviser og tidsskrifter om ikke å ta stilling i konflikten eller ta inn leserinnlegg som kunne gi inntrykk av at den offentlige mening hadde tatt side.⁵⁵² Avisene ble anmodet om å rapportere navnene på sine militærmedarbeidere til den lokale brigadesjef, som var pålagt å veilede dem og sammen med amtmannen føre tilsyn med at avisene ikke trykket militærstoff som kunne sette nøytraliteten i fare. Utenriksdepartementet fulgte opp med en tilsvarende henstilling om upartisk og velvillig omtale av de krigførende staters militære og politiske operasjoner.⁵⁵³ Kristianiaredaktørene hadde allerede vært i møte med utenriksministeren og bekreftet at de lojalt ville følge regjeringens nøytralitetslinje. Norges tyskorienterte minister Thor von Ditten i Berlin hadde reagert kraftig på *Aftenpostens* antiøsterrikske agitasjon og oppfordret regjeringen til å sende

ut en henstilling til pressen om ikke å utfordre nøytraliteten.⁵⁵⁴ Sirkulærene kom noen dager etter. Da Ditten senere i august tok direkte kontakt med redaktør Hans Volckmar i *Dagbladet* for antitysk dekning, ble han imidlertid kraftig irettesatt av Ihlen.⁵⁵⁵ Han trakk i statsrådets bed. Den norske visekonsul i Köln anbefalte at norsk presse ble underlagt «en viss» sensur for å komme de antityske utfallene til livs.⁵⁵⁶

Rett etter krigsutbruddet utøvet avisene ikke særlig skjønn, men tok inn de krigførendes offisielle telegrammer med minimale kommentarer. Bjørnsontelegrammene kom innledningsvis med fordi man støttet seg på hans autoritet, men ble etter noen dager forkastet fordi de var unøytrale. Det bekymret ikke Utenriksdepartementet altfor sterkt at de hadde manglet hjemmel for sitt politiske raseri mot dr. Aalls innlegg i *Dagbladet*. Så foretok de seg da heller etter alt å dømme ingenting, vel av den grunn.

Pressen ble forventet å holde seg selv i skinnet. «Krigen og censuren» var tema for et møte som ble holdt i desember 1914 i Den Konservative Presses Forening mellom redaktørene, forsvarsministeren, kommanderende admiral, telegrafdirektøren og førstearkivar Karl Vilhelm Hammer fra Utenriksdepartementet.⁵⁵⁷ Bare for telegrammer og telefonsamtaler fantes det en ulovhjemlet sensurordning, formalisert i interne instruksjer. Systemet var etter *Aftenpostens* redaktør Ola Christofersens syn så fullstendig vilkårlig at han helst hadde sett det avvirket. Dersom redaksjonene var i tvil om noe kunne trykkes, henvendte de seg til utenriks- eller forsvarsdepartementet eller til militære myndigheter. Systemet var løst både på pressens side, der man bygget på enkeltpersoners skjønn, og på myndighetenes side, der det verken fantes noe sentralt kontor som behandlet henvendelser, eller trenet personell. Pressen vaklet selv mellom friheten dette ga dem og sikkerheten en statlig instans kunne gi, men flere av møtedeltakerne hadde gjerne sett at det fantes et sentralorgan hos motparten, i pressen og hos myndighetene, som kunne skapt klarhet i den alminnelige forvirring, der alle – med god grunn – pekte på hverandre. I juni 1915 kom til slutt en lov som legaliserte kontroll med post, telegraf og telefoni av hensyn til rikets sikkerhet.

De statlige pressedirektivene fastsatte at det redaksjonelle stoffet skulle være nøytralt, men var ikke til hinder for at leserinnlegg kunne være tungt unøytrale. Ganske snart tok likevel redaksjonene side, i så å si alle tilfeller mot Tyskland. *Tidens Tegn* og andre aviser tok etter hvert i det hele tatt ikke inn tyskorienterte synspunkter.⁵⁵⁸ *Morgenbladet* holdt fast ved nøytralitetslinjen etter at den var forlatt av de fleste andre, med likevekt mellom tysk- og ententeorientert stoff, slik at leserne kunne velge og dømme selv.⁵⁵⁹ På forespørsel fra den svenske legasjon utredet Justisdepartementet hvilke rettsbestemmelser man hadde for å hindre at enkeltpersoner opptrådte i strid med nøytralitetspolitikken eller beriket seg utilbørlig på

krigen.⁵⁶⁰ Paragrafene juristene fant frem til på den første delen av henvendelsen, var aktuelle bare dersom noen forhindret Norges oppfyllelse av traktater eller folkerettslig sedvane eller offentlig forhånet fremmed stats flagg eller riksvåpen. Mot propaganda var bestemmelsene ubrukelige. Flagg- og våpenbestemmelsen var kommet inn i straffeloven i 1909 da en videre bestemmelse fra 1902 som beskyttet «det fredelige forhold til annet land», ble endret.⁵⁶¹

Under den langvarige politiske krisen som ble innledet med inngåelsen av fiske- og kobberavtalene sommeren 1916, fant det sted en tilstramning av «sensuren». De skandinaviske telegrafstyrene inngikk i november 1916 en konfidensiell avtale som ga hjemmel for å stanse telegrammer og telefonsamtaler *til* utlandet om militære eller nøytralitetsskadelige forhold, rykter, fornærmelser mot de krigførende, opinionens stemning eller meldinger som kunne skape tvil om eller «anstiller selvstændige betragtninger over» landenes nøytralitet eller ikke anga en etterrettelig kilde til ytringer om landenes forhold.⁵⁶² *Ankomne* telegrammer skulle uklart behandles «efter bedste skjøn», som vel skulle gi adgang til stansing. Bestemmelsene rammet avisene i tilblivelsen, ikke det trykte bladet. På den annen side var listen for hva som kunne rammes, lagt ganske lavt.

Til håndhevelse av overenskomsten om telegraf- og telefonsensur ble det i februar 1917 nedsatt en komité med tre pressefolk, én offiser og én fra telegrafvesenet, med blant andre utenriksredaktør Per Wendelbo i *Morgenbladet* og redaktør Einar Skavlan i *Dagbladet* som medlemmer og S.C. Hammer som suppleant.⁵⁶³ Hammer hadde i 1915 utgitt den tysk- og keiserfiendtlige boken *Wilhelm II: Et Blad af Tysklands nyeste Historie*. Pressemennene ble foreslått av Norsk Presseforbund og komitéen godkjent av Utenriksdepartementet. Sensorkontoret, på brevpapiret kalt Det Norske Telegram-Censur-Byraa eller NTCB, var operativt døgnet rundt og ble installert i nabobygget til telegrafstasjonen. Motstridende oppfatning innad i Utenriksdepartementet og mellom departementet og Telegrafstyret om organisatorisk plassering ble ikke løst før i juni 1918, da departementet klarte å skyve ansvaret over på Telegrafstyret.⁵⁶⁴ NTCB overvåket også telegrammer fra russiske revolusjonære og personer Generalstaben mistenkte for spionasje.⁵⁶⁵

Mens tyskerne som ville verne om sin tilgang til norske råvarer, begrenset seg til å klage, fremsatte den britiske minister midt i desember 1916 en åpen trussel.⁵⁶⁶ Han viste til hvordan norsk presse lot seg misbruke til fiendtlig propaganda, særlig til *Morgenbladets* intervju med den tyske minister et par dager tidligere. Dette kunne ikke forventes å gå upåaktet hen. Et par uker etter stanset kulleveransene. Myndighetenes disiplinering av pressen hindret ikke at Storbritannia fant et påskudd for å øke presset på regjeringen og fordype den

politiske krisen. Utenriksministeren søkte under krisen å rettlede de 27 sjefredaktørene i Den Konservative Presses Forening ved å innkalle dem til møte i departementet i januar 1917.⁵⁶⁷

Samtidig som telegramkontrollen ble skjerpet, fremla regjeringen for Stortinget etter press fra den britiske regjering i mars 1917 den såkalte «Lex Urbye», forslag til en lov som skulle ramme aviser og redaktører som «offentlig søker at ophidse til hat mot et fremmed land» med bøter og fengsel, en rehabilitering av bestemmelsen man hadde strøket i 1909.⁵⁶⁸ Lovforslaget ble til etter at *Morgenbladet* hadde angrepet Storbritannia under stansingen av kulleveransene i januar 1917 – i en artikkel som utenriksminister Ihlen skulle ha «inspireret».⁵⁶⁹ Både det opprinnelige og et modifisert lovutkast falt, og justisminister Andreas Urbye måtte gå. Regjeringens oppmerksomhet var inntil videre rettet mot pressens omtale av fremmede makter, ikke mot maktenes propaganda eller påvirkning av pressen.

NTB uten filter

Norsk Telegrambureau var blitt etablert i 1867 som et datterselskap av Wolffs morselskap Continental-Telegraphen-Compagnie, men hadde fått privat, norsk eneksjonær i 1879.⁵⁷⁰ Likevel var NTB ved krigsutbruddet fortsatt bundet til Wolff gjennom en ti-årsavtale med løpetid til 1919.⁵⁷¹ Utenriksdepartementets nyansatte pressekonsulent Benjamin Nørregaard (tidligere krigsreporter for *Daily Mail*, senere militærmedarbeider i *Morgenbladet*) hadde i rapporter i 1910 og -11 påpekt det nasjonalt uheldige i at norsk nyhetsformidling var avhengig av det halvoffisielle tyske Wolff. Helst hadde han sett basis for den norske nyhetsformidlingen flyttet fra Berlin til London, verdens nyhetssentrum.⁵⁷² Også han visste imidlertid at kartell- og markedsdelingsavtalen mellom Reuters, Havas og Wolff var til hinder for noe slikt. Ved krigsutbruddet i 1914 foretok NTB ingen kvalitetsvurdering av propagandastoffet de ble overfløymet av, men ekspederte alt videre, med henvisning til at Ritzaus Bureau i København og Svenska Telegrambyrå gjorde det samme.⁵⁷³ Enkelte legasjoner i Kristiania kontaktet også NTB direkte og ba dem distribuere sitt stoff. NTB avslo i 1916 derimot et tilbud fra tysk side om delbetaling av personalkostnadene for å ekspedere flere wolfftelegrammer.⁵⁷⁴ Fordi pressen lot wolfftelegrammene gå i papirkurven, var heller ikke NTB interessert. Legasjonen hadde forsøkt å levere radiotelegrammene de mottok fra senderen i Nauen ferdig oversatt til norsk, men NTB hadde takket nei.

Norsk Presseforbund hadde på sitt annet årsmøte i 1912 vedtatt å arbeide for en bedre nyhetsformidling enn den NTB tilbød, underforstått i et aviseid byrå. Til slutt fikk norske myndigheter og pressen det som de ville. Norske aviser var avhengig av telegrambyråene i dekningen av utenriksnyhetene. I november 1915 var *Aftenposten* eneste avis med egne

telegrafkorrespondenter i både London, Paris og Berlin.⁵⁷⁵ Et initiativ som var blitt tatt sommeren 1916, førte til at et aviseid, oppkapitalisert NTB med avtale med Reuters–Havas-kartellet kom i virksomhet noen uker før Tysklands kapitulasjon i 1918.⁵⁷⁶ *Morgenbladets* utenriksredaktør Per Wendelbo var i egenskap av formann i Norsk Presseforbund sentral i forhandlingene. Under krigen hadde NTB ikke villet ta belastningen ved å filtrere bort propagandaen fra det ordinære stoffet, men tysk stoff var, i hvert fall etter legasjonens mening, ikke velkommen.

Tysk kultur? Nei, takk!

Utenriksdepartementets førstearkivar Karl Vilhelm Hammer forsto hvordan de krigførende utnyttet sitt kulturliv for propagandaformål. Professor Neckels aulaforedrag oppunder jul 1916 var for eksempel blitt politisk utnyttet både i Tyskland og Storbritannia. Etter å ha deltatt i Polyteknisk Forenings behandling i januar 1917 av et tilbud fremsatt av den tyske legasjon om å la professor Walther Nernst tale uten honorar og uten dekning av reisekostnader om «den tyske tekniske utvikling under krigen», fikk Hammer styret som var delt på midten, med på å forelegge Utenriksdepartementet tilbudet til avgjørelse. Det opprinnelige tema, «Tysklands stilling under verdenskrigen», var allerede forkastet av hensyn til foreningens upolitiske karakter. Nernsts meritter var utvilsomme: Han var blant tidens største fysikere og kjemikere og oppfinner av Nernstglødelampen som var i bruk over hele verden. Etter Hammers syn forelå det her «et forsøk paa i lokkende former men ad omveje at gjøre direkte propaganda for Tysklands sak».⁵⁷⁷ Den obligate applaus ble politisk forstått. Hammer så for seg at også Storbritannia ville sende sine vitenskapelige eller litterære misjonærer til Norge og kappes med Tyskland i ovasjonsdemonstrasjoner. I sin fortrolige henvendelse til departementets politiske kontor tok Hammer det for gitt at Polyteknisk Forening ville bli rådet til å avstå fra alle forbindelser med de krigførende.

Konflikten mellom det tyske ønsket om å legge tyske kulturarrangementer til Norge og norske myndigheters reservasjoner toppet seg da politimesteren i Kristiania nedla forbud mot Berlinfilharmonikernes konsert under sin kjente dirigent Arthur Nikisch i universitetets aula i mai 1917. Besøket skulle funnet sted mens Stortinget møte etter møte forhandlet bak lukkede dører om tonnasjeavtalen med Storbritannia.⁵⁷⁸ Enkelte tok hemmeligholdet som tegn på at det ble forhandlet om norsk krigsdeltakelse, og det var uro og oppløp i byen.⁵⁷⁹ Politiet syntes det fikk være nok. Det hjalp ikke at orkesteret hadde ufarliggjort konserten ved å sette blant annet *Symphonie Pathétique* på repertoaret, russisk musikk med fransk tittel. Besøket var planlagt med finansiell støtte fra Bintz' propagandafond, uten statlig tilskudd.⁵⁸⁰ *Norges*

Handels og Sjøfartstidende ledet an i en følelsesladet kampanje mot konserten «over vore sjømænds lik» og utmalte hvordan «trommehvirvlene besørgeres av torpedoernes og granaternes eksplosjoner mot vore skibe», «[c]hefen for den tyske spioncentral» ville sitte i salen og *Ja, vi elsker, Jeg vil verge mit land* og *Den norske sjømand* ville bli spilt.⁵⁸¹ Konsertplanen delte offentligheten i to: Én gruppe ville stille kunsten utenfor konflikten, den annen så konserten som en nasjonal skam.⁵⁸²

Filmsensur

Etter tre års moraldebatt ble det i 1913 innført forhåndssensur for offentlig filmvisning i Norge.⁵⁸³ Loven fastsatte at det skulle gripes inn overfor film som stred mot lov, ærbarhet eller virket forrående eller moralsk nedbrytende. Filmkontrollen la seg etter krigsutbruddet egenrådig utenfor loven og anla også utenrikspolitiske betraktninger i sitt arbeid, første gang i september 1914 da den tyske nyhetsfilmen *Krigen i Vesten* ble klippet ned med 20 prosent fordi den fremstilte den belgiske befolkning negativt. Bare den høsten ble over 30 nyhetsfilmer nøytralisert av filmsensorenes saks. I november ble den første filmen, *Gjennom ildlinjen*, forbudt på grunn av sin probritiske og antityske tendens. Det etablerte seg praksis for at Utenriksdepartementet kontaktet filmsensorene etter henvendelse fra legasjonene.

Auswärtiges Amt oppfattet det mot slutten av krigen slik at Tysklands filmpropaganda var utspilt av fiendens «hetsfilm».⁵⁸⁴ Det var en slik film, den amerikanske *Under nedgangens tegn* som gikk på Cirkus Verdensteater i Kristiania, den tyske legasjon forsøkte å slå ut i august 1917 da prinsen av Wied, tysk chargé d'affaires, protesterte til utenriksdepartementet, politiet og filmkontrollen.⁵⁸⁵ Departementets Jens Bull svarte prinsen at også norske myndigheter ville unngå agitasjon og kontaktet filmsensor Arne Halgjem. Filmen var forbudt i Sverige, men kunne etter Halgjems mening neppe forbys i Norge etter at den hadde passert sensuren. Den tyske henvendelsen resulterte i at tre tekstbiter og én filmsekvens ble klippet bort. Dessuten kunne om ønskelig alle forekomster av «keiseren» erstattes med «fyrsten».⁵⁸⁶

De skandinaviske regjeringer skjerper innsatsen mot propagandaen

I november 1917 tok det danske utenriksdepartement initiativ til at man i fellesskap grep inn mot de krigførendes propaganda i pressen.⁵⁸⁷ Danskene ville ikke lenger sitte og se på at stormaktene benyttet sine hemmelige fond mot de nordiske land som om de var «mindre Balkanstater». Det endte med at to konferanser ble avholdt, først i København i desember 1917 og så i Stockholm i september 1918. Norske myndigheter fulgte allerede såpass med at Oppdagelsespolitiet i november 1917 åpnet post til A/S Polarstjernen, selskapet som distribuerte tysk propagandamateriell, og tilsynelatende privat post hjem til Gustav Höhnke,

Polarstjernens sjef. Lange orienteringer fra direktør Bintz i Stockholm om den tyske propagandaen og et lite brev om finansieringen av *Ukens Revy* havnet dermed hos utenriksdepartementet, i tide til å gi de norske representantene førstehånds kunnskap om det tyske arbeidet før de reiste til København.⁵⁸⁸

Under forhandlingene kom man til enighet om å (1) effektivisere utlendingskontrollen, (2) skjerpe kontrollen med innholdet av telegrammer, (3) gripe inn overfor ureglementerte statstelegrammer og (4) innføre en lavere takst for lengre pressetelegrammer uten direkte nyhetspreg på nordisk språk mellom deltakerlandene.⁵⁸⁹ Det siste punktet innebar at man ville bruke prismekanismen for å øke trafikken av ønskede telegrammer ved å diskriminere korte, fremmedspråklige nyhets-/propagandatelegrammer. Avistelegrammer skulle heretter bare kunne innleveres av registrerte korrespondenter med et nytt kort som kunne tilbakekalles når som helst, uten begrunnelse og uten klageadgang.

Grunnlovens § 100 fastslo retten til trykkefrihet og frimodige ytringer for «Enhver», uten unntak for krig og nøytralitet eller utlendinger. Grunnloven viste seg som en effektiv forsvarer av propagandaen. Avtalen ville fort kommet i konflikt med grunnloven dersom den var blitt utformet etter danskenes opprinnelige ønske om vern av egen presse. Man endte i stedet opp med en avtale som først og fremst kunne hindre utenlandske korrespondenters mulighet til å sende *fra* Skandinavia. Hvis det var arrangementer som *Ukens Revy* man ville til livs, var avtalen et slag i luften. Antakelig mente ingen av juristene på konferansen at ulydighet mot regjeringens rundskriv til pressen høsten 1914 til vern om nøytraliteten var «Modstand mod [myndighetenes] Befalinger» i § 100s forstand. Pressen hadde på samme måte som regjeringen *valgt* nøytralitetslinjen. De krigførende opptrådte derimot som om regjeringen var øverste instans i pressen, med redaktørens rett til å bestemme innholdet. De tok for gitt at en nøytral stat hadde en nøytral presse. Mot slutten av 1917 hadde den tyske legasjon riktignok delvis resignert. Man kunne irttesette ett blad, ikke hele pressen.

Øyensynlig hadde ikke tiltakene særlig effekt, så departementene sendte sine sakkyndige til en forberedende konferanse i juli 1918 i København. De sakkyndige anbefalte at de tre regjeringene (1) reviderte telegrafkonvensjonen av november 1916 for å få en skjerpet behandling av propagandatelegrammer, (2) rettet enslydende henstillinger til pressen om å medvirke til å begrense propagandaen og (3) rettet underhåndshenvendelser til de krigførende om å begrense propagandaen.⁵⁹⁰ I et nytt forberedende møte i august gikk de samme tre embetsmennene, med henvisning til «Forholdene», tilbake på sitt eget forslag fra juli om å be de krigførende begrense seg.⁵⁹¹ Anbefalingene ble vedtatt da representanter for landenes telegrafstyre og utenriksmyndigheter møttes i Stockholm i september 1918.⁵⁹²

Utenrikspolitikk for utenrikspolitikere

Da Bjørn Bjørnson og Herman Harris Aall offentlig støttet Tyskland i henholdsvis *Korrespondenz Norden* og *Dagbladet*, satte de seg ut over den uskrevne regel om lojal opptreden overfor egen regjering. De fikk derfor sitt pass påskrevet, både av norske myndigheter og av pressen.⁵⁹³ Den norske koloni i Berlin bar i mindre grad enn Bjørnson og Aall preg av løs kanon. Ingen var i tvil hva de fastboende nordmenn mente om Tyskland. Selv for kolonien måtte Ditten legge inn et godt ord.⁵⁹⁴ Deres sympatiuttalelse til keiseren skyldtes nettopp at de ville markere en motvekt mot den unøytrale støtten ententen hadde høstet i Norge og dessuten gi sine følelser luft. *Berliner Lokalanzeiger* tolket som man måtte vente, i stedet koloniens støtte som «Freundliche Stimmung für Deutschland in Skandinavien».

Utenrikspolitikken var i det hele tatt regjeringens prerogativ. Stortingets utvidede utenrikskomité ble etablert i januar 1917. Regjeringen hadde tidligere rådført seg med Stortingets presidentskap, gjerne etter at beslutningene var tatt, men på grunn av de ekstraordinære forholdene var praksis blitt endret, slik at også lederne av de to opposisjonsgruppene på Stortinget ble innkalt.⁵⁹⁵ Da Storbritannia, det faste punkt i norsk utenrikspolitikk, fra årsskiftet 1916-17 innstilte kulleveransene, måtte regjeringen forsikre seg om parlamentarisk støtte for utenrikspolitikken. Også utenrikspolitikken ble noe man kunne ytre seg offentlig om, selv om man ikke var statsråd.

Utstøtelse

Senhøsten 1916 mottok pastor Günther brev fra norske forfattere om at de ikke kom til orde i pressen, og *Aftenposten* hadde høflig returnert et anmeldereksemplar av en bok han hadde sendt dem.⁵⁹⁶ En av avisens journalister beklaget seg til Günther over at han hadde prøvd å fremme tyske standpunkter, men fikk stoffet i retur. Sommeren 1917 var stemningen i Norge så opphisset at Günther måtte vise stor forsiktighet ved distribusjon av skrifter.⁵⁹⁷ Døren til norsk offentlighet lukket seg, og Tyskland sto igjen utenfor.

Mot slutten av krigen sto det klart for diplomatene på legasjonen i Kristiania at dr. Aall hadde satt sitt rykte over styr ved sin tyske agitasjon. I forbindelse med Aalls nye bok *Mot avgrunden* ba minister von Hintze i desember 1917 derfor om at man i anmeldelser i tysk presse ikke fokuserte på forfatteren.⁵⁹⁸ Latterliggjøringen de ivrigste tysklandsvennene ble utsatt for i forbindelse med emisjonen i *Ukens Revy* våren 1918 i *Norges Handels og Sjøfartstidende*, viste at krigen hadde polarisert holdningene kraftig. Effekten var – helt etter boken – kraftigst blant de gruppene som i utgangspunktet sto lengst fra hverandre,

skipsfartsinteressene og tysklandsvennene.⁵⁹⁹ Krigen gjorde fanatikerne enda sikrere i sin sak. Aall og likesinnede ble stående som landsforrædere i krigen Norge ikke hadde vært part i.

Konklusjon

Ved krigsutbruddet sommeren 1914 ble kartellavtalen som hadde gitt Wolffs telegrambyrå monopol på nyhetsformidling til norsk presse, hevet. Derved bortfalt formalitetene som hadde hindret et norsk initiativ for å orientere nyhetsformidlingen mot London. Monopoltapet var ødeleggende for Tysklands evne til å forsvare sin krigspolitikk i Norge. For å motvirke det internasjonale bruddet i Tysklands kommunikasjoner fikk tyske myndigheter og tysk næringsliv på kort tid i stand en pamflettlitteratur som strømmet ut til alle interesserte – og nokså mange uinteresserte.

På grunn av økonomisk og utenrikspolitisk avhengighet og ideologisk tradisjon opprettholdt norsk opinion og regjeringen sin tradisjonelle politiske orientering mot Storbritannia, det faste punkt og den antatte garantist mot Russland i norsk utenrikspolitikk. Båndene holdt selv om Storbritannia behandlet Norge som en hvilken som helst bananrepublikk for å tvinge igjennom deltakelse i blokaden av Tyskland. Den ideologiske forskjellen mellom norske og tyske forhold ble aksentuert av krigen. Norges tradisjonelle kulturelle bånd til Tyskland viste stor bestandighet, men kom mot slutten av krigen under kraftig press. Til tross for de mange båndene og likhetene mellom tyskere og nordmenn kom Tyskland til å fremstå som fremmed, noe norsk offentlighet vanskelig kunne identifisere seg med og feste tillit til. Tysklands stegvise opptrapping av ubåtkrigen punkterte argumentene om tysk-norsk interessefellesskap helt. Atferd og argumenter motsa hverandre i enda sterkere grad enn Storbritannias atferd og argumenter. Bare for tysklandsvennenes menighet fremsto Tyskland som troverdig.

Pastor Hermann Günther, tysk propagandaansvarlig i Norge frem til høsten 1916, satset bevisst på å knytte til seg norske tysklandsvenner som kunne bistå. Utbyttet av relasjonsbyggingen var bare så som så. To viktige tysklandsvenner, teaterinstruktøren Bjørn Bjørnson og rettsfilosofen Herman Harris Aall, gjorde sin første innsats fra Berlin. I Bjørnson hadde tyske myndigheter en disponibel person – den eneste? – med potensiale til å bli en viktig «multiplikator», en person som forsterket det tyske budskapet i kraft av den troverdighet han nøt i Norge. Muligheten ble forspilt ved å sette ham i spissen for et telegrambyrå som pumpet ut brautende, ukritisk krigspropaganda. Dr. Aall aspirerte etter en lederposisjon i propagandaarbeidet i Norge, men hans norske omgivelser fant ham ikke mer

attraktiv under enn før krigen. Han lyktes i liten grad med å gjøre geopolitiske spekulasjoner til praktisk politikk. Likevel ble Aall den mest iherdige agitatoren, organisatoren og rådgiveren for tyske interesser i Norge. Hans skarpe agitasjon kan ha skremt bort flere enn den inviterte inn, men forsterket trolig overbevisningen blant dem som allerede var overbevist om Tysklands gode sak. Propagandaarbeidet tiltrakk seg i det hele tatt påfallende mange *outsidere*, nordmenn som bare delvis hadde bena plantet i norsk praksis. Individualister som Knut Hamsun og Nils Kjær lot seg ikke fange i systematisk propagandaarbeid. Tysklandsvennenes organisasjon, Norsk forening for utenrikspolitisk opplysning, trakk seg tilbake i obskuritet etter offentliggjørelsen i desember 1916. Medlemmene fryktet for sitt omdømme dersom medlemskapet ble kjent. De mest aktive og overbeviste tysklandsvennene kom til å fremstå som landsforrædere fordi de ble forbundet med unorske verdier og Tysklands ubåtkrig mot norske handelsskip. Mot slutten av krigen innså selv legasjonen at *hardlinerne* Herman Harris Aall og Erik Lie hadde satt sin norske troverdighet over styr.

Venstrestatens demokratiske folkelighet hadde gitt norsk elitisme et grunnkudd. Den tradisjonelle eliten, der tysklandsvennene i hovedsak hørte hjemme, var svekket. Den mobiliserte sin desperasjon for en tapt sak. Mange geistlige støttet for eksempel Tyskland, men de geistlige hadde tapt innflytelse. Tyskland jaktet på en «avsatt» elite.

Den tyske krigspropagandaen i Norge bar innledningsvis preg av prøving og feiling. Propagandaen fokuserte på å nå ut. Frem til høsten 1916 var propagandaarbeidet preget av lite ressurser, lav kompetanse og uklar arbeidsdeling mellom pastor Günther og legasjonen. Günther påtok seg oppgaven med flid og interesse ved siden av sine geistlige plikter. Han snakket norsk og var godt innarbeidet i Norge fra 1909, men var uten spesielle forutsetninger og uten bekjentskaper som ga ham tilgang til pressen, og det var jo der man helst av alt ville ha en fot ordentlig innenfor. Noe av materialet, spesielt den månedlige massepublikasjonen *Krigskronik*, ble oversatt til dansk. Mye ble sendt på tysk, første ikke-skandinaviske fremmedspråk i Norge. Skriftlige medier var de foretrukne. De tyske diplomatene som stadig klaget på pressen til Utenriksdepartementet, opplevde i krigens første fase at departementet kunne instruere pressen. Det ga dem grunn til å tro at regjeringen hadde makt over pressen etter tysk mønster. Pressen hadde i virkeligheten *valgt* nøytraliteten, akkurat som regjeringen.

Det ble fokusert på å treffe opinionspåvirkere blant politikere, skribenter, redaktører og akademikere. Først etter et drøyt år etablerte det seg blant propagandafolkene i Norge forståelse for at masseforsendelser til «alle», uansett sympatier i konflikten, virket mot sin hensikt. Man sørget i hvert fall for å få kjente tysklandsfiender ut av adresselistene. Tyskland vant noen trefninger i propagandakrigen, men ingen slag. Teologen Eivind Berggravs bok

Krigerliv og religiøsitet var én av dem. Den gjorde det mulig å identifisere seg med menneskene som utkjempet generalenes krig.

Høsten 1916 markerte et brudd i propagandaarbeidet. Da falt to hovedbegivenheter sammen: I Norge utløste regjeringens fiske- og kobberavtaler med Storbritannia en langvarig norsk-tysk og norsk-britisk krise, og i Tyskland overtok Hindenburg–Ludendorff den militære og langt på vei sivile kommando. Det nye regimet satset på propaganda i et helt nytt omfang.

Det var først i årsskiftet 1916-17 at arbeidet i Norge kom inn i fastere former med flere involverte, organisert arbeidsdeling og systematisk bruk av flere medier. Samtidig ble det utviklet en propaganda tilpasset norske forhold. En rekke publikasjoner etter antatt norsk smak ble delt ut og solgt. Dr. Aall påpekte at norsk-tysk samarbeid var avhengig av at det fantes en økonomisk motor med verdi for norsk næringsliv. I dette systemet måtte det finnes en avis og en forening. Storbritannia knuste den tysk-norske honningkrukken ved å trekke Norge dypt inn i blokaden av Tyskland. Langvarige forhandlinger om etablering av en avis med norsk kapital i ryggen strandet, og i stedet ble det skutt inn tyske propagandamidler i tidsskriftet *Ukens Revy*. Prosjektet ble aldri vellykket: Både norske og tyske eiere ble skuffet over at mange abonnenter forsvant da bladet skiftet profil fra januar 1917. Underskuddene økte. Dermed ble bladet holdt på sparebluss, og tysk kapital bidro bare til å unngå full kollaps.

Et internoppgjør mellom legasjonens propagandafolk og Walther Adolf Bintz trakk oppmerksomhet og ressurser bort fra arbeidet. Bintz var det militærindustrielle kompleks' mann, utstyrt med finansiering fra tysk storindustri. Bintz konsentrerte seg om arbeidet i det reseptive Sverige. Konflikten hadde trolig ikke avgjørende effekt på propagandaarbeidet i Norge. Det fant sin form etter retningslinjene som ble fastlagt av Werner von Rheinbaben ved årsskiftet 1916-17. Rheinbaben innførte et skille mellom det mer eller mindre regulære arbeidet som ble gjort i legasjonens presseavdeling og annet propagandaarbeid. Hans ambisjon om å la det tyske pressearbeidet gi seg til kjenne som tysk var ikke til hinder for at arbeidet med plassering av propagandaartikler som skulle fremstå som redaksjonelle, fortsatte. Dette arbeidet lyktes delvis i det *soft-tyske Morgenbladet*, i enkelte provinsaviser, for eksempel *Morgenavisen* i Bergen, og i enkelte sosialdemokratiske blader.

Det politisk gammelmodige regimet tok gjerne nyvinninger i bruk; moderne teknikk var blitt et integrert attributt i den umoderne ideologien. Fornyelsen endret både innhold (fra kommunikéer til følelsesappeller) og medier (eksempelvis film og talepropaganda). I Tyskland legitimerte krigen myndighetenes monopolisering av avsenderrollen. I Norge fremsto derimot den fordekte, ensidige énveiskommunikasjonen som suspekt og fremmed, som en bekreftelse i seg selv på prøysseriet.

Pamflett-, avis- og boklitteraturen maktet ofte ikke å frigjøre seg fra den politiske artikkelsjangeren. De sto ofte fast i rasjonelle argumenter med følelsesunderskudd, bundet av strenge krav til etterprøvbarhet. Kioskforfatteren Olaf Wilhelm Erichsen, som neppe skrev etter oppdrag fra tyske myndigheter, var en av de få som klarte å sette følelsene først. Han solgte stort og talte i folkelige bilder om rasekamp, germansk fellesskap, krigen som brodermord, det bevisst innringede Tyskland, to-delning i godt–ondt, vi–de. Han kan ha gjort mer for Tyskland i Norge enn det tyske pressearbeidet.

Tysk film hadde størst oppslutning før legasjonens propagandafolk bestemte seg for å satse. Ubåtkrigen, agent- og spionaffærene ødela stemningen helt. Likevel viste underholdnings- og kulturmediene større bestandighet mot politiske stemninger enn regulær politisk propaganda i avis- og bokmediet. Selv i krigens slutfase mente mange ikke-tysklandsvenner at kulturarrangementer måtte stå over den politiske striden.

Ludendorffregimets ambisjon om å virke på «alle» slo ikke inn i de elitistiske tyske og norske propagandafolkene i Norge. De gjorde for eksempel merkelig lite for å tilnærme seg Arbeiderpartiets sympatisører. Kommunistspøkelset var ikke en naturlig alliert. Konfliktpotensialet i de elleville skipsfartsspekulasjonene ble derfor aldri utnyttet som selvstendig tema. Handelsflåten ble, bortsett fra i arbeiderpressen, et nasjonalsymbol.

Tysklands gode sak ble frem til høsten 1916 ansett å tale tilstrekkelig for seg selv. Det ble tatt for gitt at norske og tyske interesser stemte overens og at Norge var tjent med at Tyskland vant krigen. Tyskland ble fremstilt som de små staters garantist mot Storbritannias maktvelde, bolverket mot Russland og nær beslektet gjennom de uatskillelige størrelsene kultur og rase. Det antatte interessefellesskapet gjorde det mulig å sende Tysklands generelle propaganda til Norge uten tilpasning. Propagandaen var derfor uten evne til å spille på særnorske savn og forhåpninger. Det er en forutsetning for å overbevise.

Tysklands ubåtkrig, særlig etter den behørig offentliggjorte opptrappingen fra februar 1917, rev bena under propagandaarbeidet i Norge. Interessesammenfallet mellom Norge og Tyskland ble en konfliktfylt, ulogisk konstruksjon. Selv tradisjonelle tysklandsvenner falt fra fordi den mentale konflikten mellom attraksjon og aversjon over tid ble umulig å bære. Verken Tyskland eller Storbritannia kunne gjøre krav på å forsvare havets frihet eller den lille stat. Det hjalp ikke særlig at man fikk en lokaltilpasset tysk propaganda for Norge fra årsskiftet 1916-17. Det var lett gjennomskuelig at den talte Tysklands sak, ikke Norges. Den viste påfallende liten evne til innlevelse i norsk mentalitet og norske forhold. Det er rimelig når man tar i betraktning at den enten var fremstilt av tyskere eller av nordmenn utenfor norsk allfarvei. Krigen gjorde det klart at stormakten Tyskland ikke kunne by småstaten Norge

bedre garantier for ytre frihet og indre selvstyre enn Storbritannia. Det britiske alternativet ble i det minste ansett effektivt mot sistevalget blant naboene, Russland. Tyskland representerte et viktig kulturelt reservoar for norske studenter og intellektuelle, men skulle det gi Tyskland rett til å ekspandere territorielt for å utbre tysk kultur, befolkning og styre? For de fleste nordmenn sto det klart at svaret måtte bli nei. Hvem ville i så fall bli den neste? Det lyktes heller ikke å omsette idéen om en nøytral, nordisk blokk som skulle stå opp mot både britiske og tyske interesser, i praktisk politikk. Storsvenske tanker om svensk dominans i et sterkt Norden med en aktiv utenrikspolitikk kunne ikke få støtte i Norge, der så å si alle, inklusive de fleste tysklandsvenner, anså reversering av unionsoppløsningen fra 1905 som helt uakseptabel. Storsvenske tanker dominerte – bare i veldig forskjellig grad – både ansvarlige svenske politikere og aktivistiske kannestøpere.

Norske myndigheter vernet om landets nøytralitetslinje. Pressen fulgte direktivene frivillig, men tok gjennomgående stilling mot Tyskland. Regjeringen ville disiplinere pressen, men la ikke bånd på de krigførendes mulighet til å formidle propaganda. Myndighetene forsøkte i stedet å komme propagandaen til livs ved å virke gjennom pressen. Stort sett var pressen avvisende til tysk propaganda. Det private NTB lot derimot en del propaganda slippe igjennom. Pressens generelle misnøye med NTB førte til at pressen overtok aksjene like før krigens slutt og innrettet virksomheten etter sine behov. Den ulovhjemlede norske filmsensuren var det mest direkte inngrepet mot propaganda. Den tyske propagandaen viste først og fremst at man kom til kort med overtalelseskunster uten interessefellesskap.

Tysk statsideologi satte statens eksistens som mål i seg selv. Virkemidler som tjente dette formål, også løgn og forbrytelser, ble ansett statsmoralsk akseptable. Moderne forestillinger om absolutt plikt som legitimering av grenseoverskridende handlinger ga ytterligere kraft til Tysklands aggressive atferd. I det politisk avvisende Norge ble grenser brutt, ofte med åpen erkjennelse om at man gjorde det: «menighetsbladet» som propagandabærer, dekkleilighet ved innførsel av propagandaskrifter, anonymitet, hemmelig finansiering, brudd på normene for statstelegrammer, uklart skille mellom rett og urett, «fanatisme». Alt dette, i den grad det var kjent, virket sammen med andre fenomener som åpenbart brøt med reglene for tradisjonell krigføring: ubåtkrig, spionasje, bombekofferter, det uprovoserte angrepet på Belgia og angivelige krigsforbrytelser der. Formene undergravde i seg selv budskapet. Tyskland brukte krigsvirkemidler i Norges lokale fred og ble fordømt som angriper – på Norge.

Forkortelser

BA: Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde

PA AA, Oslo: Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Deutsche Gesandtschaft Oslo

RA: Riksarkivet

UD: Utenriksdepartementet

¹ BA, R 901/72013, notatet «Voranschlag für Umlegung des Propagandadienstes» av 30. november 1918, 30-36

² L. John Martin, «Effectiveness of International Propaganda», *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 398, november 1971, 66-68, bruker samme modell, med avsender, medium, budskap og mottaker.

³ Målt etter samlet vareomsetning (eksklusiv tjenester) med utlandet (summen av inn- og utførsel) i 1913 hadde Tyskland 26% og Storbritannia 25% av totalen. *Statistisk aarbok for kongeriket Norge 1914*, Kristiania 1915, 55

⁴ Wilhelm Keilhau, *Norge og verdenskrigen*, Oslo 1927, 154

⁵ Olav Riste, *The Neutral Ally: Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War*, Oslo 1965, 178

⁶ *Ibid.*, 34

⁷ Thymian Bussemer, *Propaganda: Konzepte und Theorien*, 2. omarbeidede opplag, Wiesbaden 2008, 27

⁸ *Ibid.*, 51-52 og 55-56

⁹ Gustave Le Bon, *Psychology of Crowds* [1895], Southampton 2009, 35 og 46-47

¹⁰ *Ibid.*, 44

¹¹ Thymian Bussemer, *Propaganda: Konzepte und Theorien*, 72

¹² Bill Sloan, «I Watched a Wild Hog Eat my Baby!»: *A Colorful History of Tabloids and Their Cultural Impact*, New York 2001, 19-24

¹³ Harry Pross, *Zeitungsreport: Deutsche Presse im 20. Jahrhundert*, Weimar 2000, 5, 7-8 og 13-14

¹⁴ Mascha K. Brichta, «Love it or Loathe it»: *Audience Responses to Tabloids in the UK and Germany*, Bielefeld 2011, 60

¹⁵ Thymian Bussemer, *Propaganda: Konzepte und Theorien*, 33

¹⁶ Harold D. Lasswell, *Propaganda Technique in World War I* [1927], Cambridge, Massachusetts 1971, 9

¹⁷ Møtsatt hos Haavard Koppang, «Social Influence by Manipulation: A Definition and Case of Propaganda», i *Middle East Critique*, 18:2, 2009, 121, <http://dx.doi.org/10.1080/19436140902989472>, lest 19. desember 2012: «Propaganda is organized mass communication, derived from a hidden agenda on mission to conform belief and action by manipulating mechanisms – drawn from a hidden agenda on instrumentality – to circumvent individual reasoning and rational choice.»

¹⁸ Paul M. Rühlmann, *Kulturpropaganda: Grundsätzliche Darlegungen und Auslandsbeobachtungen*, Charlottenburg 1919, 4

¹⁹ *Ibid.*, 11

²⁰ Harold D. Lasswell og Jackson A. Giddens, «Introduction», i Lasswell, *Propaganda Technique in World War I*, xiv-xvi

²¹ L. John Martin, «Effectiveness of International Propaganda», *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 398, november 1971, 67-69

²² Dieter Frey og Stefan Schulz-Hardt, «Confirmation Bias in Group Information Seeking and its Implications for Decision Making in Administration, Business and Politics», i Fabrizio Butera og Gabriel Mugny (red.), *Social Influence in Social Reality: Promoting Individual and Social Change*, Seattle 2001, 55-64

²³ Edvard Bull d.e., *Verdenskrigens utbrudd: Hvad vi vet og hvad vi ikke vet*, Kristiania 1923, 73

²⁴ Erich Ludendorff, *General Ludendorff's krigserindringer 1914-1918*, København 1919, 259-262

²⁵ Gudmund Schnitler, «Tyskernes propaganda under Verdenskrigen», *Norsk Militært Tidsskrift*, 1922, 163

²⁶ Johann-Heinrich Bernstorff, *Deutschland und Amerika: Erinnerungen aus dem fünfjährigen Kriege*, Berlin 1920, 40-41 og 51-54

²⁷ Kurt Koszyk, *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg*, Düsseldorf 1968, 247

²⁸ Hermann Günther, *Die deutsche evangelische Gemeinde in Oslo, Norwegen: Erinnerungen und Betrachtungen zu ihrem 50jährigen Bestehen*, Essen 1959, 66

-
- ²⁹ Jacob S. Worm-Müller, «Norges utenrikspolitikk under verdenskrigen», *Samtiden*, 1917, 284
- ³⁰ Bernt Roughtvedt, *Riverton: Sven Elvestad og hans samtid*, Oslo 2007, 172
- ³¹ Bernt Roughtvedt, *Med penn og pistol: Om politiminister Jonas Lie*, Oslo 2010, 31
- ³² Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism: Technology, culture, and politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge 1990, 1-3
- ³³ *Ibid.*, 12 og 14
- ³⁴ Modris Eksteins, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*, Boston 2000, 73-85
- ³⁵ Ulrike Oppelt, *Film und Propaganda im Ersten Weltkrieg: Propaganda als Medienrealität im Aktualitäten- und Dokumentarfilm*, Stuttgart 2002, 99
- ³⁶ David Welch, *Germany, Propaganda and Total War, 1914-1918: The Sins of Omission*, New Brunswick 2000, 26
- ³⁷ Matthias Erzberger, *Erlebnisse im Weltkrieg*, Stuttgart 1920, 3-4
- ³⁸ David Welch, *Germany, Propaganda and Total War*, 22-23
- ³⁹ Gunilla Ingmar, *Monopol på nyheter: Ekonomiska och politiska aspekter på svenska och internationella nyhetsbyråers verksamhet 1870-1919*, Uppsala 1973, 153
- ⁴⁰ *Ibid.*, 19
- ⁴¹ *Ibid.*, 17; Helge Giverholt, *Nyhetsformidling i Norge: Norsk Telegrambyrå 1867-1967*, Oslo 1967, 76
- ⁴² Gunilla Ingmar, *Monopol på nyheter*, 153-154
- ⁴³ *Ibid.*, 37-38
- ⁴⁴ Walter Nicolai, *Hemliga makter*, Eskilstuna 1925, 8, 75 og 107
- ⁴⁵ *Ibid.*, 52 og 110
- ⁴⁶ *Ibid.*, 19-20
- ⁴⁷ Jürgen von Ungern-Sternberg og Wolfgang von Ungern-Sternberg, *Der Aufruf ‚An die Kulturwelt‘: Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg*, Stuttgart 1996, 116; Edvard Bull d.e., *Verdenskrigens utbrudd*, 38
- ⁴⁸ Walter Nicolai, *Hemliga makter*, 82
- ⁴⁹ David Welch, *Germany, Propaganda and Total War*, 21-22
- ⁵⁰ *Ibid.*, 26
- ⁵¹ Jürgen von Ungern-Sternberg og Wolfgang von Ungern-Sternberg, *Der Aufruf ‚An die Kulturwelt‘*, 118-119
- ⁵² Matthias Erzberger, *Erlebnisse im Weltkrieg*, 4
- ⁵³ Kurt Koszyk, *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg*, 241; Klaus Epstein, *Matthias Erzberger and the Dilemma of German Democracy*, 164
- ⁵⁴ Matthias Erzberger, *Erlebnisse im Weltkrieg*, 18; Kurt Koszyk, *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg*, 242. Den danske *Krigskronik* (mai og juli 1917) er merket «Trykt og udgivet af M. Berg», en fordanskning av M.[atthias Erz]Berg[er].
- ⁵⁵ Klaus Epstein, *Matthias Erzberger and the Dilemma of German Democracy*, 104
- ⁵⁶ Matthias Erzberger, *Erlebnisse im Weltkrieg*, 5
- ⁵⁷ Jürgen von Ungern-Sternberg og Wolfgang von Ungern-Sternberg, *Der Aufruf ‚An die Kulturwelt‘*, 127-128
- ⁵⁸ Kurt Koszyk, *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg*, 241
- ⁵⁹ Margarete Gärtner, *Botschafterin des guten Willens, Aussenpolitische Arbeit 1914-1950*, Bonn 1955, 27-29
- ⁶⁰ Kurt Koszyk, *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg*, 242
- ⁶¹ Margarete Gärtner, *Botschafterin des guten Willens*, 21; PA AA, Oslo, Band 130, brev av 4. oktober 1916 fra Zentralstelle til legasjonen i Kristiania
- ⁶² Margarete Gärtner, *Botschafterin des guten Willens*, 29
- ⁶³ Kurt Koszyk, *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg*, 243-244
- ⁶⁴ *Ibid.*, 240-241

-
- ⁶⁵ Klaus Epstein, *Matthias Erzberger and the Dilemma of German Democracy*, 100-101; Matthias Erzberger, *Erlebnisse im Weltkrieg*, 7-8
- ⁶⁶ Kurt Koszyk, *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg*, 242
- ⁶⁷ Edvard Bull d.e., *Verdenskrigens utbrudd*, 37 og 39
- ⁶⁸ Kurt Koszyk, *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg*, 244-245
- ⁶⁹ Ulrike Oppelt, *Film und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, 103
- ⁷⁰ Kurt Koszyk, *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg*, 245; Ulrike Oppelt, *Film und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, 112
- ⁷¹ Ulrike Oppelt, *Film und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, 113
- ⁷² David Welch, *Germany, Propaganda and Total War*, 23
- ⁷³ Kurt Koszyk, *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg*, 246-247
- ⁷⁴ David Welch, *Germany, Propaganda and Total War*, 34
- ⁷⁵ *Ibid.*, 36
- ⁷⁶ Ulrike Oppelt, *Film und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, 105
- ⁷⁷ Gustave Le Bon, *Psychology of Crowds*, 164
- ⁷⁸ David Welch, *Germany, Propaganda and Total War*, 92 og 198
- ⁷⁹ Matthias Erzberger, *Erlebnisse im Weltkrieg*, 7
- ⁸⁰ Erich Ludendorff, *Krigserindringer*, 260
- ⁸¹ PA AA, Oslo, Band 163, brev av 15. februar 1917 fra Auswärtiges Amt til minister Michahelles i Kristiania; brev av 5. mars 1917 fra Auswärtiges Amt til legasjonen i Kristiania
- ⁸² Ulrike Oppelt, *Film und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, 106
- ⁸³ Gudmund Schnitler, «Tyskernes propaganda under Verdenskrigen», *Norsk Militært Tidsskrift*, 1922, 160
- ⁸⁴ Forenklet figur etter David Welch, *Germany, Propaganda and Total War*, 41
- ⁸⁵ David Welch, *Germany, Propaganda and Total War*, 44-45
- ⁸⁶ *Ibid.*, 49-52
- ⁸⁷ *Ibid.*, 53-54; Ulrike Oppelt, *Film und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, 120
- ⁸⁸ Erich Ludendorff, *Krigserindringer*, 260-261
- ⁸⁹ David Welch, *Germany, Propaganda and Total War*, 56
- ⁹⁰ Helge Danielsen, «Making Friends at Court: Slow and Indirect Media in US Public Diplomacy in Norway, 1950-1965», *Contemporary European History*, 18, 2 (2009), 184-185
- ⁹¹ Per Vogt, *Jerntid og jobbetid: En skildring av Norge under verdenskrigen*, Oslo 1938, 37-38
- ⁹² Herman Harris Aall, «Fredspolitik», *Syn og segn*, 1915, 137; En Nordmand [Ivar Fliflet], *Frasernes Front i Sandhetens Slaglys*, Kristiania 1918, 35-36
- ⁹³ Herman [Harris] Aall, *Mere klarhed i samfundsspørsmål*, Christiania uten år [1908], 70
- ⁹⁴ John Wyon Burrow, *The Crisis of Reason: European Thought, 1848-1914*, New Haven 2000, 117-118
- ⁹⁵ Modris Eksteins, *Rites of Spring*, 67; Hjalmar Christensen, «Hvorfor jeg er konservativ», *Samtiden*, 1918, 57-58 og 60-61
- ⁹⁶ Bjørn Bjørnson, *Oplevelser under krigen 1914-1917*, Kristiania 1917, 93
- ⁹⁷ John Wyon Burrow, *The Crisis of Reason*, 152-159
- ⁹⁸ Nikolaus Gjelsvik, «Den frilynde ungdomsrørsla og politiken», *Syn og segn*, 1915, 338 og 342
- ⁹⁹ Nikolaus Gjelsvik, «Ymist fraa folkesjælelæra, folkeretten og utanrikspolitikken», *Syn og segn*, 1917, 289-298
- ¹⁰⁰ Nikolaus Gjelsvik, «Grunnarne til krigen», *Syn og segn*, 1914, 314-318
- ¹⁰¹ Herman Harris Aall, *Nordens skjæbne*, Kristiania 1917, 113

-
- ¹⁰² Bjørnstjerne Bjørnson, «Er det med Frankrike eller Rusland at vi har en Fremtid, eller er det med Tyskland?», *Oplandenes Avis*, 21. og 25. september 1872, http://www.dokpro.uio.no/litteratur/bjoernson/art/rammer/kron_ramme.html, 364-365 og 368, lest 1. april 2013
- ¹⁰³ Herman Harris Aall, *Nordens skjæbne*, 129-130
- ¹⁰⁴ Jostein Nerbøvik, *Antiparlamentariske straumdrag i Noreg 1905-14: Ein studie i motvilje*, Oslo 1969, 131-138 og 143
- ¹⁰⁵ *Morgenbladet*, morgenutgaven 15. august 1914
- ¹⁰⁶ Eileen Bjørnson, *Boken om Bjørn*, Oslo 1946, 27-30 og 33; Kåre Fasting, *Nils Claus Ihlen*, Oslo 1955, 155
- ¹⁰⁷ Bjørn Bjørnson, *Bare ungdom*, Oslo 1934, 1-2
- ¹⁰⁸ William Archer, «Fædre og sønner: Ibsen, Bjørnson og krigen», *Tidens Tegn*, 4. mars 1916; Peter Whitebrook, *William Archer: A Biography*, London 1993, 308 og 316
- ¹⁰⁹ RA, UD, arkivboks 5517, rapport av 15. august 1914 fra Thor von Ditten til UD
- ¹¹⁰ RA, UD, arkivboks 5457, rapport av 21. august 1914 fra Thor von Ditten til UD
- ¹¹¹ *Morgenbladet*, aftenutgaven 17. august 1914
- ¹¹² *Den 17de Mai*, 25. august 1914
- ¹¹³ *Bergens Tidende*, 25. august 1914
- ¹¹⁴ RA, UD, telegram av 26. august 1914 fra Bjørn Bjørnson til utenriksminister Nils Ihlen
- ¹¹⁵ *Verdens Gang*, 9. september 1914
- ¹¹⁶ *Social-Demokraten*, 27. mars 1915
- ¹¹⁷ *Aftenposten*, morgenutgaven 5. september 1915
- ¹¹⁸ *Finnmarken*, 14. oktober 1914
- ¹¹⁹ BA, R 901/72685, brev av 3. april 1915 fra Zentralstelle til Emil Charlet, 37; R 901/72225, brev av 28. desember 1916 fra [von Buri] til Auswärtiges Amt, 28
- ¹²⁰ Eileen Bjørnson, *Boken om Bjørn*, Oslo 1946, 79
- ¹²¹ Gunilla Ingmar, *Monopol på nyheter*, 154
- ¹²² RA, UD, arkivboks 5517, rapport av 8. september 1914 fra Thor von Ditten til UD
- ¹²³ RA, UD, arkivboks 5517, rapport av 18. september 1914 fra Thor von Ditten til UD
- ¹²⁴ Siegfried Mielke, *Der Hansa-Bund für Gewerbe, Handel und Industrie 1909-1914: Der gescheiterte Versuch einer antifeudalen Sammlungspolitik*, Göttingen 1976, 34-35, 150-152 og 159-160
- ¹²⁵ *Bergens Tidende*, 14. august 1914
- ¹²⁶ Bjørn Steenstrup, *Hvem er Hvem?*, Oslo 1930, 451
- ¹²⁷ PA AA, Oslo, Band 113, «Programm» for *Korrespondenz der Neutralen* og rapport nr. 19
- ¹²⁸ Johan Castberg, *Dagbøker 1900-1917*, bind II, Oslo 1953, 84
- ¹²⁹ *Tidens Tegn*, 13. januar 1912
- ¹³⁰ *Ukens Revy*, 12. november 1914; *Tidens Tegn*, 18. november 1914
- ¹³¹ *Aftenposten*, aftenutgaven 15. august 1914
- ¹³² *Aftenposten*, morgenutgaven 30. september 1915
- ¹³³ *Dagbladet*, 16. september 1914
- ¹³⁴ *Tidens Tegn*, 13. mai 1915
- ¹³⁵ *Aftenposten*, morgenutgaven 16. mai 1915
- ¹³⁶ *Social-Demokraten*, 14. og 15. mai 1915
- ¹³⁷ *Dagbladet*, 30. august 1914
- ¹³⁸ *Dagbladet*, 13. september 1914
- ¹³⁹ *Dagbladet*, 5. oktober 1914

-
- ¹⁴⁰ *Dagbladet*, 2. januar 1915
- ¹⁴¹ RA, UD, arkivboks 5819, P25K, sak 02/17 England–Norge Alfred Hagn, brev av 4. juni 1917 fra *Tidens Tegns* londonkorrespondent Mons M. Mjelde til utenriksminister Ihlen. Takk til veileder Ola Teige for denne kilden!
- ¹⁴² RA, UD, arkivboks 5520, notat «Dr. Harris Aall's art. i «Dagbladet» om Tyskland» av 23. september 1914 med vedlagte presseklipp
- ¹⁴³ RA, UD, arkivboks 5520, notat «Dr. Aalls politiske kandestøperier i Tyskland» av 26. november 1914
- ¹⁴⁴ BA, R 901/71079, brev 18. august 1917, 15
- ¹⁴⁵ Hermann Günther, *Die deutsche evangelische Gemeinde in Oslo, Norwegen: Erinnerungen und Betrachtungen zu ihrem 50jährigen Bestehen*, Essen 1959, 31 og 23
- ¹⁴⁶ *Ibid.*, 49-50; BA, R 901/72015, brev av 28. september 1918 fra pastor Günther til *Verein für das Deutschtum im Ausland*, 47
- ¹⁴⁷ BA, R 901/71079, brev av 13. september 1917 fra pastor Günther til den tyske minister, 17-18
- ¹⁴⁸ BA, R 901/72350, brev av 4. oktober 1915 fra pastor Günther til generalkonsul Thiel i Zentralstelle, 99; PA AA, Oslo, Band 113, brev av 15. januar 1916 fra Günther til grev [von Oberndorff]
- ¹⁴⁹ BA, R 901/72350, månedsrapport av 6. april 1916 fra Günther til Zentralstelle, 20
- ¹⁵⁰ BA, R 901/72350, brev av 16. september 1915 fra Günther til Zentralstelle, 142-143; R 901/72351, brev av 21. september 1916 fra Günther til frøken [Gärtner], 34
- ¹⁵¹ *Aftenposten*, aftenutgaven 6. april 1935
- ¹⁵² PA AA, Oslo, Band 130, brev av 1. november 1916 fra Hermann Günther til Werner von Rheinbaben; BA, R 901/72350, brev av 18. august 1915 fra Hermann Günther til Zentralstelle, 7
- ¹⁵³ BA, R 901/72350, brev av 18. april 1916 fra pastor Günther til Zentralstelle, 17-18
- ¹⁵⁴ BA, R 901/72350, notat «Bemerkungen zum Aufklärungsdienst, insbesondere in Norwegen» av 12. januar [1916 fra Günther til Zentralstelle], 43
- ¹⁵⁵ PA AA, Oslo, Band 113, artikkel fra *Aftenposten*, 4. september 1914; annonse, *Aftenposten*, aftenutgaven 29. september 1914
- ¹⁵⁶ BA, R 901/72350, brev av 18. august 1915 fra pastor Günther til Zentralstelle, 2-7; «Die Versenkung der «Lusitania», *Evangelischer Gemeindebote aus Kristiania*, mai 1915
- ¹⁵⁷ *Ørebladet*, 11. mai 1915; *Social-Demokraten*, 14. mai 1915
- ¹⁵⁸ Heinrich von Treitschke, *Politik: Vorlesungen gehalten an der Universität zu Berlin*, 1. bind, Leipzig 1913, 68, 81 og 97-101
- ¹⁵⁹ PA AA, Oslo, Band 113, brev av 17. september 1914 fra Nordal Wille til Axel Johannessen
- ¹⁶⁰ PA AA, Oslo, Band 113, brev av 17. desember 1914 fra konsulatet i Stavanger til legasjonen i Kristiania
- ¹⁶¹ PA AA, Oslo, Band 113, brev av 19. januar 1915 fra Auswärtiges Amt til legasjonen i Kristiania
- ¹⁶² Svein Skotheim, *Keiser Wilhelm i Norge*, Oslo 2011, 128-129 og 175; *Tidens Tegn*, 26. juni 1913; BA, R 901/72350, månedsrapport av 9. november 1915 fra pastor Günther til Zentralstelle, 86; PA AA, Oslo, Band 113, brev av 24. desember 1915 fra Fritz Schmidt til grev von Oberndorff; PA AA, Oslo, Band 113, «Aufzeichnung Nr. 4» av 4. januar 1917 av Werner von Rheinbaben, 4-5
- ¹⁶³ BA, R 901/72350, brev av 4. oktober 1915 fra pastor Günther til generalkonsul Thiel i Zentralstelle, 99
- ¹⁶⁴ BA, R 901/72350, brev av 27. oktober 1915 fra pastor Günther til frøken [Gärtner] i Zentralstelle, 121-122; brev av 4. november 1915 fra frøken Gärtner til Günther, 113; brev av 7. januar 1916 fra Günther til frøken [Gärtner], 47
- ¹⁶⁵ BA, R 901/72350, brev av 4. oktober 1915 fra pastor Günther til generalkonsul Thiel i Zentralstelle, 100-102; notat «Bemerkungen zum Aufklärungsdienst, insbesondere in Norwegen» av 12. januar [1916 fra Günther til Zentralstelle], 43
- ¹⁶⁶ PA AA, Oslo, Band 130, brev av 21. september 1916 fra pastor Günther til legasjonen
- ¹⁶⁷ BA, R 901/72350, brev 13. oktober 1915 [fra Zentralstelle] til pastor Günther, 13
- ¹⁶⁸ PA AA, Oslo, Band 170, Günthers oversikt av 6. desember 1916 over bladutsendelser
- ¹⁶⁹ *Tidens Tegn*, 6. oktober 1915
- ¹⁷⁰ Johan Castberg, *Dagbøker*, II, dagboknotat 5. september 1914, 95

- ¹⁷¹ *Morgenbladet*, morgenutgaven 4. november 1915
- ¹⁷² BA, R 901/72647, brev av 8. oktober 1915 fra Walther Schmidt til Zentralstelle, 328-332
- ¹⁷³ BA, R 901/72647, brev av 13. oktober 1915 fra Walther Schmidt til Zentralstelle, 322
- ¹⁷⁴ *Tidens Tegn*, 1. oktober 1915
- ¹⁷⁵ BA, R 901/72647, brev av 8. oktober 1915 fra Walther Schmidt til Zentralstelle, 332
- ¹⁷⁶ *Tidens Tegn*, 15. november 1915
- ¹⁷⁷ BA, R 901/72350, brev av 26. oktober 1915 fra frøken Gärtner i Zentralstelle til pastor Günther, 125; R 901/72647, brev av 22. november 1915 fra Walther Schmidt til generalkonsul Thiel, 319
- ¹⁷⁸ *Tidens Tegn*, 19. november 1915
- ¹⁷⁹ *Tidens Tegn*, 28. november 1915
- ¹⁸⁰ PA AA, Oslo, Band 113, artikkelen «Krigsliteratur» fra *Morgenbladet*, morgenutgaven 18. april 1915
- ¹⁸¹ PA AA, Oslo, Band 113, betenkning av 2. februar 1916 fra professor Lutz til pastor Günther
- ¹⁸² BA, R 901/72350, notat «Bemerkungen zum Aufklärungsdienst, insbesondere in Norwegen» av 12. januar 1916 [fra Günther til Zentralstelle], 43-44
- ¹⁸³ BA, R 901/72350, brev av 27. oktober 1915 fra pastor Günther til frøken [Gärtner] i Zentralstelle, 117; svarbrev av 4. november 1915 fra frøken Gärtner til Günther, 113
- ¹⁸⁴ PA AA, Oslo, Band 167, brev av 12. og 15. september 1914 fra C.J. Hambro til grev Oberndorff
- ¹⁸⁵ Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Ms.4° 4347: 10, pastor Günthers fortrolige opptegnelse «Nutzbarmachung kirchlicher Kontakte» av februar 1957
- ¹⁸⁶ Carl Joachim Hambro, *Under den første verdenskrig*, Oslo 1958, 87-89 og 99
- ¹⁸⁷ BA, R 901/72350, brev av 2. november 1915 fra pastor Günther til frøken [Gärtner i Zentralstelle], 89
- ¹⁸⁸ PA AA, Oslo, Band 139, brev av 21. oktober 1915 fra Stumm i Auswärtiges Amt til Oberndorff
- ¹⁸⁹ BA, R 901/72352, månedsrapport av 7. april 1917 fra pastor Günther til legasjonen, 41; R 901/71734, brev av 20. juli 1917 fra von Hintze til rikskansleren, 49; Carl Joachim Hambro, *Under den første verdenskrig*, 27
- ¹⁹⁰ *Morgenbladet*, morgenutgaven 2. august 1914; morgenutgaven 30. august 1914; morgenutgaven 18. oktober 1914; morgenutgaven 8. november 1914; aftenutgaven 25. november 1914; morgenutgaven 26. november 1914; aftenutgaven 27. november 1914; aftenutgaven 12. desember 1914; morgenutgaven 25. april 1915; morgenutgaven 11. juli 1915 osv.
- ¹⁹¹ BA, R 901/72351, månedsrapport av 15. september 1916 fra pastor Günther til Zentralstelle, 64
- ¹⁹² Carl Joachim Hambro, *Under den første verdenskrig*, 31-32, jfr. 14. Jfr. også Johan Castberg, *Dagbøker*, II, 152
- ¹⁹³ RA, UD, arkivboks 5518, notat av 28. oktober 1914; notat av 5. desember 1914; notater av 30. mars 1915 og 6. april 1915
- ¹⁹⁴ BA, R 901/72350, månedsrapport av 19. januar 1916 fra pastor Günther [til Zentralstelle], 62-65
- ¹⁹⁵ BA, R 901/72351, utdrag av pastor Günthers månedsrapport av 13. mai 1916, 129
- ¹⁹⁶ PA AA, Oslo, Band 168, påtegning «am 19. Knudsen gegeben. [s. 5.]» på brev av 14. august 1916 fra Stumm i Auswärtiges Amt til minister Michahelles; artikkelen «Die deutsche Kriegswirtschaft»; notat av 8. september 1916 undertegnet med initialer [GM for Georg Merleker?]
- Johannes Knudsen, født 1888, redaksjonssekretær i *Morgenavisen* i Bergen 1909, redaksjonssekretær i *Dagsposten* i Trondheim 1912 og 1914-16, redaktør fra 1917 [til avisen innstilte ved frigjøringen i 1945], blant stifterne av Trondhjems reklameforening 1914, viseformann i Trondhjems Frisinnede Venstre fra 1917, tildelt tyske og østerrikske Røde kors' hederstegn; 1. verdenskrig rokket hans tro på demokratiet; interesse for reklamepsykologi, levert bidrag til reklametidsskriftet *Propaganda*. Se Hj. Steenstrup, *Hvem er hvem?*, Oslo 1930, 235, og *Studentene fra 1906*, Oslo 1931, 185-186
- ¹⁹⁷ PA AA, Oslo, Band 168, *Morgenbladet*, morgenutgaven 8. september 1916
- ¹⁹⁸ *Morgenbladet*, aftenutgaven 14. februar 1917; morgenutgaven 15. februar 1917
- ¹⁹⁹ BA, R 901/72526, brev av 14. juni 1917 fra Witt-Hoë til Bintz, 330
- ²⁰⁰ BA, R 901/72351, månedsrapport av 15. september 1916 fra pastor Günther til Zentralstelle, 64-65
- ²⁰¹ PA AA, Oslo, Band 168, *Folkets Avis'* artikkel «En ufin korrespondentvirksomhet» av 24. oktober 1916; Nik. Brandal, Eirik Brazier og Ola Teige, *Den mislykkede spionen: Fortellingen om kunstneren, journalisten og landssvikerer Alfred Hagn*, Oslo 2010, 149-151

-
- ²⁰² BA, R 901/72351, månedsrapport av 14. oktober 1916 fra pastor Günther til Zentralstelle, 28
- ²⁰³ PA AA, Oslo, Band 113, W. Bocks «Bericht der Presse- & Propagandaabteilung der Kaiserl. Gesandtschaft in Kristiania» av 18. januar 1917, 4
- ²⁰⁴ Arne Fjellbu, «Fællesbespisning i Berlin: Noget at lære av», *Tidens Tegn*, 9. februar 1917
- ²⁰⁵ BA, R 901/72352, månedsrapport av 11. november 1916 fra pastor Günther til Zentralstelle, 111
- ²⁰⁶ BA, R 901/72350, månedsrapport av 9. november 1915 fra pastor Günther til Zentralstelle, 87
- ²⁰⁷ BA, R 901/72350, månedsrapport av 19. januar 1916 fra pastor Günther [til Zentralstelle], 65
- ²⁰⁸ BA, R 901/72351, månedsrapport av 15. september 1916 fra pastor Günther til Zentralstelle, 63-64
- ²⁰⁹ *Tidens Tegn*, kinoannonser oktober 1914-juni 1917
- ²¹⁰ *Aftenposten*, morgenutgaven 5. september 1915
- ²¹¹ *Aftenposten*, morgenutgaven 17. september 1915; *Aftenposten*, morgenutgaven 22. oktober 1915
- ²¹² Harry Randall, «Bjørn Bjørnson – fra guttedagene og utover», *Aftenposten*, morgenutgaven 24. september 1942; *Aftenposten*, aftenutgaven 15. november 1915
- ²¹³ BA, R 901/72350, brev av 2. november 1915 fra pastor Günther til frøken [Gärtner i Zentralstelle], 88
- ²¹⁴ BA, R 901/72526, notat av 31. mars 1917 av von Buri i Zentralstelle, 218
- ²¹⁵ BA, R 901/72565/a, avisutklipp fra *Bergens Tidende*, *Aftenbladet*, *Morgenavisen* og *Folkets Avis* 29. november 1915, 55; dr. Wolgasts notat «Aufzeichnung für Herrn Legationsrat von Hahn» av 2. februar 1917, 25
- ²¹⁶ Nik. Brandal og Ola Teige, «The secret battlefield: Intelligence and counter-intelligence in Scandinavia during the First World War», i Claes Ahlund (red.), *Scandinavia in the First World War: Studies in the War Experience of the Northern Neutrals*, Lund 2012, 91-92
- ²¹⁷ *Folkets Avis*, 3. mars 1917
- ²¹⁸ *Folkets Avis*, 2., 5., 6. og 9. mars 1917
- ²¹⁹ BA, R 901/72565/a, brev av 12. mars 1917 fra Bauermeister til det tyske konsulat i Bergen, 7-8
- ²²⁰ BA, R 901/72565/a, brev av 7. mars 1917 fra konsul Fritz Schmidt i Bergen til legasjonen, 14-16
- ²²¹ BA, R 901/72565/a, brev av 9. mars 1917 fra minister Michahelles til rikskansleren, 13
- ²²² Odd M. Syversen, *Kaptein Munk – Olaf Wilhelm Erichsen: En bibliografi*, Oslo 1986, 11
- ²²³ PA AA, Oslo, Band 168, brev av 3. november 1915 fra Olaf Wilhelm Erichsen til von Oberndorff
- ²²⁴ Odd M. Syversen, *Kaptein Munk*, 17
- ²²⁵ *Ibid.*, 8
- ²²⁶ Rasemotsetninger var en vanlig forklaring på krigsutbruddet, jfr. Lina Sturfelt, «The call of the blood: Scandinavia and the First World War as a clash of races», i Claes Ahlund (red.), *Scandinavia in the First World War: Studies in the War Experience of the Northern Neutrals*, Lund 2012, 199-200
- ²²⁷ Kaptein Munk [Olaf Wilhelm Erichsen], *Den hvite races selvmord: Romanen om verdenskrigen*, Kristiania 1915, 302-305
- ²²⁸ PA AA, Oslo, Band 132, arbeidsplan for februar 1918 for Auslandshilfsstelle
- ²²⁹ Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Ms.4° 4347: 10, pastor Günthers fortrolige opptegnelse «Nutzbarmachung kirchlicher Kontakte» av februar 1957
- ²³⁰ Eivind Berggrav-Jensen, *Krigerliv og religiøsitet: Erfaringer og dokumenter fra fronten*, Kristiania 1915, VI
- ²³¹ *Morgenbladet*, morgenutgaven 7. august 1915; aftenutgaven 12. august 1915; morgenutgaven 26. august 1915; morgenutgaven 29. august 1915
- ²³² Eivind Berggrav-Jensen, *Krigerliv og religiøsitet*, VII
- ²³³ BA, R 901/72351, brev av 22. september 1916 fra pastor Günther [til dr. Wolgast i Zentralstelle], 24
- ²³⁴ BA, R 901/72351, månedsrapport av 14. oktober 1916 fra pastor Günther til Zentralstelle, 29
- ²³⁵ Eivind Berggrav-Jensen, *Krigerliv og religiøsitet*, Kristiania 1915, 27; *ibid.*, 3. opplag, illustrert folkeutgave, Kristiania 1916, 19

-
- ²³⁶ BA, R 901/71079, månedsrapport av 10. november 1917 fra pastor Günther til Zentralstelle, 75; månedsrapport av 9. mars 1918 fra pastor Günther til Zentralstelle, 80-82
- ²³⁷ Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Ms.4° 4347: 10, pastor Günthers fortrolige oppteegnelse «Nutzbarmachung kirchlicher Kontakte» av februar 1957
- ²³⁸ BA, arkivstykke 72848, brev av 14. februar 1917 fra Der Minister der Auswärtigen Angelegenheiten, 199; Olaf Gulbranssons biografi, <http://www.olaf-gulbransson-museum.de/olaf-gulbransson/biographie.html>, lest 19. september 2012
- ²³⁹ PA AA, Oslo, Band 172, vittighetsblad *Entente-Demokrati*
- ²⁴⁰ PA AA, Oslo, Band 170, månedsrapport av 14. mars 1917 fra pastor Günther; Band 172, brev av 7. mars 1918 fra legasjonen i Kristiania; Band 115, von Hintzes påskrift på brev av 21. juni 1918 fra Auswärtiges Amt
- ²⁴¹ *Studentene fra 1891*, Kristiania 1916, 3; «Krigens Bibliografi», *Morgenbladet*, morgenutgaven 9. mai 1915
- ²⁴² PA AA, Oslo, Band 167, Knut Hamsun, «Faren for Skandinavien», *Aftenposten*, morgenutgaven 26. mai 1915
- ²⁴³ BA, R 901/72351, brev av 21. september 1916 fra pastor Günther til frøken [Gärtner], 33-34
- ²⁴⁴ Olav Riste, kronikken «Casement–Findlay-affæren», *Dagbladet*, 12. og 14. oktober 1966
- ²⁴⁵ Herman Harris Aall, «De to henrettelser», *Ukens Revy*, 18. august 1916, 771; Herman Harris Aall, *Nordens skjæbne*, 243
- ²⁴⁶ BA, R 901/71733, brev av 1. juli 1916 fra Herman Harris Aall til generalkonsul [Thiel i Zentralstelle], 15
- ²⁴⁷ B.L. Reid, *The Lives of Roger Casement*, New Haven 1976, 280 og 294-296
- ²⁴⁸ *Ibid.*, 270, 272-274 og 286
- ²⁴⁹ BA, R 901/71733, brev av 7. juni 1916 fra generalkonsul Thiel til Oberzensurstelle i Kriegspresseamt, 1
- ²⁵⁰ RA, Herman Harris Aalls privatarkiv, PA-0756, arkivboks 1, *Mindeblader 1915-1925*, dagboknotater 22. september 1915-14. januar 1916
- ²⁵¹ *Ibid.*, dagboknotat 22. september 1915
- ²⁵² Haagen Krog Steffens, *Norske Slægter 1912*, Kristiania 1911, 4-5; *Studenterne fra 1860*, Kristiania 1910, 4; *Statskalenderen*, Kristiania 1916, 382
- ²⁵³ Aalls ekssvoger Kristian Birch-Reichenwald Aars døde 4. august 1917.
- ²⁵⁴ PA AA, Oslo, Band 113, brev av 15. januar 1916 fra pastor Günther til grev [von Oberndorff]
- ²⁵⁵ BA, R 901/72350, notat «Bemerkungen zum Aufklärungsdienst, insbesondere in Norwegen» av 12. januar [1916 fra Günther til Zentralstelle], 45
- ²⁵⁶ Herman Harris Aall, «Nordisk forsvarsforbund», *Gads danske Magasin*, april 1916, 385-396; BA, R 901/72647, oversendelsesbrev av 22. juni 1916 [til Zentralstelle], 31; BA, R 901/71733, utdrag av månedsrapport av 13. mai 1916 fra pastor Günther, 0
- ²⁵⁷ *Ukens Revy*, 18. august 1916, 770-772
- ²⁵⁸ BA, R 901/71734, brev av 4. januar 1917 fra Bock til Zentralstelle, 2
- ²⁵⁹ Haagen Krog Steffens, *Norske Slægter 1912*, 4-5
- ²⁶⁰ Mikael Sundt, *Studenterne fra 1851*, Kristiania 1887, 4; notis om Niels Anton Aalls død, *Morgenbladet*, aftenutgaven 14. september 1896
- ²⁶¹ *Studentene fra 1891*, Kristiania 1916, 2
- ²⁶² Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Ubehandlet 37, arkivboks 1 og 4, brevfragmenter av juni 1948 fra Herman Harris Aall til Achton Aall. Referansen i Herman [Harris] Aall, «Kampen mod armoden», i *Mere klarhed i samfundsspørsmål*, Christiania uten år [1908], 1, til «hungersnøden» og «dens dødningefingre» viser trolig også til Aalls egen erfaring i ungdomsårene.
- ²⁶³ RA, Herman Harris Aalls privatarkiv, PA-0756, arkivboks 4, attest av 25. mai 1903 fra Ferdinand Egeberg; Thore J. Elton, *Ferdinand Finne*, Oslo 2000, 10-13
- ²⁶⁴ Herman [Harris] Aall, *Mere Klarhed i Samfundsspørsmål*, Christiania uten år [1908], Oversigt
- ²⁶⁵ RA, landssvikdom nr. 3089 mot Hermann Harris Aall, grunnboksutskrift av 8. mars 1941 fra Tønsberg sorenskriverembete, punkt 25
- ²⁶⁶ Wilhelm Keilhau, *Norge og verdenskrigen*, 147

-
- ²⁶⁷ *Morgenbladet*, morgenutgaven 17. januar 1917; BA, R 901/72352, pastor Günthers månedsrapport av 11. november 1916 til Zentralstelle, 110-112; Günthers månedsrapport av 13. januar 1917 til Zentralstelle, 71-73
- ²⁶⁸ BA, R 901/72526, rapport av 4. januar 1917 fra [Werner] von Rheinbaben, 13-19
- ²⁶⁹ PA AA, Oslo, Band 113, W. Bocks «Bericht der Presse- & Propagandaabteilung der Kaiserl. Gesandtschaft in Kristiania» av 18. januar 1917, 1-2
- ²⁷⁰ BA, R 901/72352, månedsrapport av 11. november 1916 fra pastor Günther til Zentralstelle, 110-112
- ²⁷¹ *Dagbladet*, 15. januar 1915
- ²⁷² BA, R 901/72350, notat «Bemerkungen zum Aufklärungsdienst, insbesondere in Norwegen» av 12. januar [1916 fra Günther til Zentralstelle], 42-46
- ²⁷³ PA AA, Oslo, Band 113, brev av 15. januar 1916 fra pastor Günther til grev [von Oberndorff]. Dette må være oversendelsesbrevet til notatet i forrige note. Günther avslørte med andre ord kandidatens identitet, dr. Aall, for Oberndorff i oversendelsesbrevet og holdt Berlin i uvitenhet i hovednotatet.
- ²⁷⁴ BA, R 901/72350, månedsrapport av 19. januar 1916 fra pastor Günther [til Zentralstelle], 66-67
- ²⁷⁵ BA, R 901/72353, månedsrapport av 2. mai 1917 fra pastor Günther, 68; R 901/71733, utdrag av månedsrapport av 13. mai 1916 fra pastor Günther, 0; brev av 6. juli 1916 fra Aall til generalkonsul [Thiel]; 18
- ²⁷⁶ BA, R 901/72351, månedsrapport av 17. juni 1916 fra pastor Günther til Zentralstelle, 119
- ²⁷⁷ BA, R 901/72351, månedsrapport av 14. oktober 1916 fra pastor Günther til Zentralstelle, 29-30; PA AA, Oslo, Band 167, brev av 13. november 1916 fra pastor Günther til den tyske minister i Kristiania
- ²⁷⁸ PA AA, Oslo, Band 167, «Love for nordisk samhold: Forening for utenrikspolitisk opplysning», Kristiania 1916
- ²⁷⁹ PA AA, Oslo, Band 167, «Oprop», Kristiania [1916]
- ²⁸⁰ BA, R 901/72352, brev av 6. desember 1916 fra pastor Günther til Zentralstelle für Auslandsdienst, 104
- ²⁸¹ PA AA, Oslo, Band 167, «Love for nordisk samhold: Forening for utenrikspolitisk opplysning», Kristiania 1916
- ²⁸² BA, R 901/71078, Erik Lies notat «Eindrücke meiner Reise in Norwegen» av 2. september 1918, 34; PA AA, Oslo, Band 115, notat av 20. april [1918] til von Hintze
- ²⁸³ PA AA, Oslo, Band 148, foreningens invitasjon av 10. desember 1916 til den tyske legasjons personale til professor Neckels foredrag; *Tidens Tegn*, 12. desember 1916; *Aftenposten*, morgenutgaven 10. desember 1916; *Aftenposten*, aftenutgaven 11. desember 1916; *Morgenbladet*; morgenutgaven 13. desember 1916
- ²⁸⁴ PA AA, Oslo, Band 113, rapport av 18. januar 1917 fra Presse- und Propagandaabteilung, 11
- ²⁸⁵ PA AA, Oslo, Band 148, brev av 20. desember 1916 til Trautmann i Auswärtiges Amts nyhetsavdeling
- ²⁸⁶ *Aftenposten*, aftenutgaven 15. desember 1916
- ²⁸⁷ *Ukens Revy*, 1917, 1
- ²⁸⁸ *Allers Familie-Journal*, 3. september 1914
- ²⁸⁹ *Ukens Revy*, 7. januar 1916
- ²⁹⁰ Kitty Wentzel, *Fra mitt livs karusell*, Oslo 1960, 155
- ²⁹¹ Helge Krog, *Det store Vi*, Kristiania 1919, 94-101 og 165-166
- ²⁹² Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, brevs. 488: a, brev av 4. januar 1915, 10. juli 1915 og 1. august 1916 fra Victor Mogens til Ronald Fangen
- ²⁹³ *Ukens Revy*, 14. juli 1916, 649-653
- ²⁹⁴ *Ukens Revy*, 17. mars 1916, 248; 24. mars 1916, 271
- ²⁹⁵ Bernt Roughtvedt, *Med penn og pistol*, 30
- ²⁹⁶ BA, R 901/71078, Erik Lies notat «Eindrücke meiner Reise in Norwegen» av 2. september 1918, 34
- ²⁹⁷ PA AA, Oslo, Band 169, brev av 30. november 1916 fra legasjonen i Kristiania til prinsen av Sayn-Wittgenstein ved legasjonen i København
- ²⁹⁸ *Ukens Revy*, 1917, 1
- ²⁹⁹ Jacob S. Worm-Müller, «Norges utenrikspolitikk under verdenskrigen», *Samtiden*, 1917, 284; BA, R 901/72352, månedsrapport av 14. mars 1917 fra pastor Günther, 50

-
- ³⁰⁰ *Ukens Revy*, 24. november 1916, 1105-1106
- ³⁰¹ *Tidens Tegn*, 18. og 19. november 1916
- ³⁰² RA, UD, arkivboks 5819, P25K, sak 02/17 England–Norge Alfred Hagn, brev av 4. juni 1917 fra *Tidens Tegns* londonkorrespondent Mons M. Mjelde til utenriksminister Ihlen
- ³⁰³ BA, R 901/72526, rapport av 28. juni 1917 fra Bintz til Auswärtiges Amt, 383-385
- ³⁰⁴ BA, R 901/72526, brev av 14. juni 1917 fra Witt-Hoë til Bintz, 330
- ³⁰⁵ PA AA, Oslo, Band 113, Herman Aalls udaterte [etter mars 1917, regjeringen Hammarskjölds fall] notat «In einem früheren Exposé [...]» til legasjonen
- ³⁰⁶ PA AA, Oslo, Band 168, referat «Zum Vortrag bei Herrn von Stumm», arkivert 5. august [1918]. Auslandstelle des Kriegspresseamts, *Handbuch der Auslandspresse 1918*, Berlin 1918, 139, angir et opplag på ca. 4.000 (forord datert desember 1917).
- ³⁰⁷ PA AA, Oslo, Band 167, brev av 8. juni 1918 fra Auswärtiges Amt til legasjonen
- ³⁰⁸ BA, R 901/71735, *Evangelischer Gemeindebote aus Kristiania*, juni 1918, 38
- ³⁰⁹ *Ukens Revy*, 1918, 293 (feilpaginert 393)
- ³¹⁰ *Norges Handels og Sjøfartstidende*, 22. mai 1918
- ³¹¹ *Norges Handels og Sjøfartstidende*, 6. juni 1918
- ³¹² RA, UD, arkivboks 524 B, brev av 13. august 1918 fra den tyske legasjon til utenriksminister Ihlen
- ³¹³ PA AA, Oslo, Band 132, brev av 21. august 1918 fra [dr. von Hoesch] til von Stumm
- ³¹⁴ The National Archives, Kew, GFM 33/1051, German Embassy Oslo: Secret Files, seks kvitteringer 21. januar-31. mai 1919 for totalt 25.000 kroner undertegnet av Victor Mogens. Med takk til Ola Teige for denne kilden!
- ³¹⁵ *Ukens Revy*, 1920, 3-5
- ³¹⁶ Johan Hambro, *C.J. Hambro: Liv og drøm*, Oslo 1984, 117
- ³¹⁷ *Morgenbladet*, morgenutgaven 17. januar 1917
- ³¹⁸ BA, R 901/72352, rapport av 5. februar 1917 fra pastor Günther, 59
- ³¹⁹ BA, R 901/72526, brev av 13. november 1916 fra utenriksministeren til Krigsministeriet, 35
- ³²⁰ BA, R 901/72684, notat av 23. oktober 1916 fra Zentralstelle til Auswärtiges Amt, 1; R 901/72526, notat av 7. november 1916 fra Trautmann, 37-38
- ³²¹ BA, R 901/72526, rapport av 23./24. januar 1917 fra Walther Adolf Bintz, 51-60
- ³²² BA, R 901/72684, artikkel fra *Aftonbladet*, 9. mars 1917, 48
- ³²³ BA, R 901/71141, brev av 12. november 1917 fra Walther Adolf Bintz, 106
- ³²⁴ BA, R 901/72526, brev av 26. februar 1917 fra rikskansleren til friherre Hellmuth Lucius von Stuedten, 75-76
- ³²⁵ BA, R 901/72526, brev av 1. mars 1917 fra Bintz til Michahelles, 124
- ³²⁶ BA, R 901/72352, brev av 30. mars 1917 fra Günther til dr. [Wolgast], 45
- ³²⁷ BA, R 901/72352, månedsrapport av 12. april 1917 fra pastor Günther til legasjonen, 18
- ³²⁸ BA, R 901/72353, månedsrapport av 2. mai 1917 fra pastor Günther til legasjonen, 66-67
- ³²⁹ BA, R 901/72353, brev av 2. juni 1917 fra pastor Günther til legasjonen, 51; R 901/71079, månedsrapport av 13. september 1917 fra Günther til *Zentralstelle*, 69; R 901/71140, brev av 27. oktober 1917 fra Bintz til *Zentralstelle*, 131; R 901/72780, brev av 28. november 1917 fra Bintz til *Zentralstelle*, 54
- ³³⁰ BA, R 901/71080, «Aufzeichnung betreffend Propaganda durch Direktor Bintz vom 11. Juli 1917», 22-23
- ³³¹ BA, R 901/71141, brev av 1. november 1917 fra Pistor i *Zentralstelle* til Bintz, 11-12
- ³³² PA AA, Oslo, Band 175, brev av 26. mars 1918 fra pastor Günther til legasjonen
- ³³³ BA, R 901/72015, månedsrapport av 11. april 1918 fra Günther til *Zentralstelle*, 19
- ³³⁴ PA AA, Oslo, Band 169, avskrift av brev av 28. oktober 1916 fra Günther; brev av 30. november 1916 fra *Zentralstelle*, Abteilung Bilderzentrale, til W. Bock, legasjonen
- ³³⁵ PA AA, Oslo, Band 169, brev av 28. desember 1916 fra Bild- und Film-Verwertungsstelle til von Rheinbaben

-
- ³³⁶ PA AA, Oslo, Band 169, brev av 6. desember 1916 fra Bock til Zentralstelle
- ³³⁷ PA AA, Oslo, Band 169, brev av 1. januar 1917 fra Bintz til Bock
- ³³⁸ PA AA, Oslo, Band 113, notat av 9. februar 1917 fra Merleker til minister Michahelles
- ³³⁹ BA, R 901/72526, brev av 1. mars 1917 fra Bintz til Michahelles, 125; månedsrapport av 1. mars 1917 fra Bintz, 183
- ³⁴⁰ PA AA, Oslo, Band 132, arbeidsprogram av 8. august 1917 for Aktieselskapet Polarstjernen
- ³⁴¹ PA AA, Oslo, Band 171, brev av 9. oktober 1917 fra Karl Behrens i A/S Polarstjernen til dr. Wolgast på legasjonen
- ³⁴² PA AA, Oslo, Band 169, brev av 26. september 1917 fra legasjonen til rikskansler dr. Michaelis
- ³⁴³ BA, R 901/71141, brev av 1. november 1917 fra Pistor i Zentralstelle til Bintz, 11-14
- ³⁴⁴ BA, R 901/71141, brev av 12. november 1917 fra Bintz til Pistor, 107-108
- ³⁴⁵ BA, R 901/71141, brev av 9. november 1917 fra Bintz til von Hintze, legasjonen i Kristiania, 116-121
- ³⁴⁶ BA, R 901/71140, brev av 27. oktober 1917 fra Bintz til Witt-Hoë, 133-134
- ³⁴⁷ PA AA, Oslo, Band 169, notater av 16. og 19. august 1918 av Witt-Hoë; *Dagsposten*, 22. september 1916, kinoannonse for Kräusslich's Kosmorama for *Den muntre garnison*, et militærlystspill fra Messterfilm; Paul Kräusslich, http://no.wikipedia.org/wiki/Paul_Kr%C3%A4usslich
- ³⁴⁸ BA, R 901/72526, notat av 1. mars 1917 fra Bintz til Michahelles, 126
- ³⁴⁹ BA, R 901/71079, pastor Günthers notat «Gedanken über Einrichtung besonderer Kulturvertretung im Ausland» av 26. juni 1916, 92-110
- ³⁵⁰ *Tidens Tegn*, 14. og 30. mars 1916
- ³⁵¹ BA, R 901/72353, månedsrapport av 2. mai 1917 fra pastor Günther til legasjonen, 68
- ³⁵² BA, R 901/72351, månedsrapport av 15. september 1916 fra pastor Günther til Zentralstelle, 64; månedsrapport av 14. oktober 1916 fra Günther til Zentralstelle, 28
- ³⁵³ Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Ms.fol. 4277: A, brev av 1. november 1916 fra Günther til Hamsun
- ³⁵⁴ PA AA, Oslo, Band 113, Werner von Rheinbabens «Aufzeichnung über die Notwendigkeit regelmäßiger deutscher Kulturpropaganda in Norwegen» av 16. november 1916
- ³⁵⁵ BA, R 901/72526, Bintz' udaterte [trolig januar 1917] «Vorläufig aufgestelltes Arbeitsprogramm», 27
- ³⁵⁶ BA, R 901/72526, brev av 24. februar 1917 fra minister Michahelles til rikskansler Bethmann Hollweg, 74
- ³⁵⁷ BA, R 901/71078, Erik Lies notat «Eindrücke meiner Reise in Norwegen» av 2. september 1918, 35
- ³⁵⁸ PA AA, Oslo, Band 113, W. Bocks «Bericht der Presse- & Propagandaabteilung der Kaiserl. Gesandtschaft in Kristiania» av 18. januar 1917, 2; BA, R 901/71834, [Richard Otto] Frankfurters «Bericht» av 19. februar 1918, 12
- ³⁵⁹ *Morgenbladet*, aftenutgaven 27. juli 1915
- ³⁶⁰ *Reichstagshandbuch*, bind 1924, Berlin 1924, <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/bsb00000003/images/index.html?id=00000003&fip=eayaxdsydztsxdsydsdaseneayaqrsxdsydeayaqrsxd&no=6&seite=532>, lest 18. oktober 2012
- Fra e-post av 26. oktober 2012 fra Sabine Schafferdit i Politisches Archiv: «In der Überlieferung der Aktenserie "Weltkrieg" ließen sich unter dem Aktenzeichen "WK Nr. 2 - Friedensbestimmungen und Aktionen zur Vermittlung des Friedens" einige Hinweise auf den gesuchten Richard Otto Frankfurter ermitteln. Dieser war Berater der Nachrichtenabteilung des Auswärtigen Amtes [...]»
- ³⁶¹ PA AA, Oslo, Band 163, notat av 8. juli 1920 om norsk presse med vedlegg «Morgenbladet» fra dr. Wolgast
- ³⁶² PA AA, R 20424, udatert [sensommeren 1917] notat fra Richard Otto Frankfurter [til Auswärtiges Amt], 222-237
- ³⁶³ *Ukens Revy*, 12. september 1914, 1; RA, UD, arkivboks 5809, brev av 4. november 1917 fra Ditten til Ihlen
- ³⁶⁴ Johan Castberg, *Dagbøker*, II, 152; Carl Joachim Hambro, *Under den første verdenskrig*, 14 og 31-32
- ³⁶⁵ Ulf Andenæs, *England eller Tyskland? Konflikten mellom engelskvennlighet og tyskvennlighet i norsk opinion under den første verdenskrig, belyst ved en gruppe representative presseorganer*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1976, 85-87
- ³⁶⁶ *Morgenbladet*, aftenutgaven 14. februar og morgenutgaven 15. februar 1917
- ³⁶⁷ *Morgenbladet*, morgenutgaven 1. april 1917

-
- ³⁶⁸ *Morgenbladet*, aftenutgaven 2. april 1917
- ³⁶⁹ PA AA, Oslo, Band 168, Walter Schmidts «Bericht über Besuche bei den Redaktionen von «Morgenbladet» und «Sjøfartstidende» av 18. april 1917
- ³⁷⁰ Carl Joachim Hambro, *Under den første verdenskrig*, 215. Hambros tidsangivelse er løsere, «i disse år», enn Frankfurters (forrige note). Frankfurter beskriver på den annen side etableringen av samarbeidet, da deltakerne var *Morgenbladet*, «de ferslewske blade» i København (*Nationaltidende* og andre) og *Göteborgs Morgonpost*, med planer om å knytte til seg en stockholmsavis, en finsk avis og andre norske og svenske blader.
- ³⁷¹ BA, R 901/71834, [Richard Otto] Frankfurters «Bericht» av 18. februar 1918 til «Herrn Dirigenten», 1-10
- ³⁷² BA, R 901/71834, [Richard Otto Frankfurters] «Bericht» av 19. februar 1918, 11-25
- ³⁷³ PA AA, Oslo, Band 163, brev av 4. januar 1917 fra Rheinbaben til Trautmann i Auswärtiges Amt
- ³⁷⁴ PA AA, Oslo, Band 113, W. Bocks «Bericht der Presse- & Propagandaabteilung der Kaiserl. Gesandtschaft in Kristiania» av 18. januar 1917, 2-4
- ³⁷⁵ PA AA, Oslo, Band 167, brev av 15. og 18. november, 9., 27. og 28. desember 1916 fra Auswärtiges Amt til legasjonen, brev av 28. desember 1916 fra Zentralstelle til legasjonen og brev av 4. desember 1916 fra Politische Abteilung bei dem Generalgouverneur in Belgien til legasjonen
- ³⁷⁶ PA AA, Oslo, Band 113, W. Bocks «Bericht der Presse- & Propagandaabteilung der Kaiserl. Gesandtschaft in Kristiania» av 18. januar 1917, 5-6
- ³⁷⁷ PA AA, Oslo, Band 168, rapport av 1. februar 1917 fra visekonsul Fritz Schmidt i Bergen til legasjonen i Kristiania
- ³⁷⁸ PA AA, Oslo, Band 168, rapport av 5. mars 1917 fra visekonsul Fritz Schmidt i Bergen til legasjonen
- ³⁷⁹ PA AA, Oslo, Band 168, brev av 25. og 29. mai 1917 fra visekonsul Schmidt til legasjonen med vedlagte artikler
- ³⁸⁰ PA AA, Oslo, Band 168, notat av 19. mai 1917 fra Wolgast til Schmidt
- ³⁸¹ PA AA, Oslo, Band 175, notat av 27. april 1918 fra [Auslandshilfsstelle ved] legasjonen i Kristiania til Militärische Stelle des Auswärtigen Amts
- ³⁸² PA AA, Oslo, Band 168, rapport av 5., 14. og 20. juni 1918 fra legasjonen i Kristiania for perioden 16. mai-15. juni 1918. Notatene er arkivert uten bilag. Jeg antar at hvert bilag representerte ett telegram.
- ³⁸³ PA AA, Oslo, Band 132, kaptein Witt-Hoës notater av 1. og 7. mars 1918
- ³⁸⁴ PA AA, Oslo, Band 132, brev av 21. august 1918 fra [von Hoesch] til von Stumm
- ³⁸⁵ PA AA, Oslo, Band 168, notat «Zum Vortrag bei Herrn von Stumm», arkivert 5. august [1918], 2
- ³⁸⁶ *Social-Demokraten*, 19. og 28. desember 1917; *Tidens Tegn*, 20. desember 1917
- ³⁸⁷ *Tidens Tegn*, 24. desember 1917
- ³⁸⁸ Erich Ludendorff, *Krigserindringer*, 261
- ³⁸⁹ Ulf Andenæs, *England eller Tyskland?*, 10
- ³⁹⁰ *Ibid.*, 19
- ³⁹¹ *Ibid.*, 70-72
- ³⁹² PA AA, Oslo, Band 113, notat av 15. juni 1917 fra pastor Günther til legasjonen
- ³⁹³ PA AA, Oslo, Band 113, brev av 17. mai 1917 fra Auswärtiges Amt til minister Michahelles
- ³⁹⁴ PA AA, Oslo, Band 169, brev av 30. november 1916 fra Zentralstelles Abteilung Bilderzentrale til W. Bock på legasjonen
- ³⁹⁵ BA, R 901/72526, von Rheinbabens notat av 4. januar 1917, 18
- ³⁹⁶ PA AA, Oslo, Band 169, brev av 1. januar 1917 fra Walther Ad. Bintz til W. Bock på legasjonen i Kristiania
- ³⁹⁷ BA, R 901/72526, «Niederschrift über die Tätigkeit der Skandinavischen Kultur Propaganda Organisation für die Zeit vom 7. bis 23. Januar 1917» fra Bintz, 54
- ³⁹⁸ BA, R 901/72526, brev av 1. mars 1917 fra Bintz til minister Michahelles i Kristiania, 124-126
- ³⁹⁹ BA, R 901/72526, «Niederschrift über die Tätigkeit der Zentralstelle für deutsche Kulturpropaganda in Skandinavien für die Zeit vom 24.1. - 1.3.1917» fra Bintz, 183
- ⁴⁰⁰ BA, R 901/72526, trykket tilbud datert april 1917 om krigsbilledabonnement fra Aktiebolaget Bild-Centralen, 276

-
- ⁴⁰¹ BA, R 901/72526, brev av 8. mai 1917 fra Transocean GmbH til Auslandsnachrichtenstelle des Auswärtigen Amts, 304-308
- ⁴⁰² PA AA, Oslo, Band 132, virksomhetsprogram av 8. august 1917 for A/S Polarstjernen
- ⁴⁰³ PA AA, Oslo, Band 170, beretning av 18. oktober 1917 for 3. kvartal 1917 fra A/S Polarstjernen
- ⁴⁰⁴ BA, R 901/72527, telegram av av 23. november 1916 fra legasjonen i København til Auswärtiges Amt, 42; udatert [samtidig] brev fra Zentralstelle til legasjonen i Kristiania, 55
- ⁴⁰⁵ BA, R 901/72527, brev av 12. mai 1919 fra legasjonen i København til Auswärtiges Amt, 3; brev av 25. september 1919 fra dr. Schneider, 2
- ⁴⁰⁶ PA AA, Oslo, Band 170, brev av 13. mars 1917 fra pastor Günther til Zentralstelle
- ⁴⁰⁷ BA, R 901/72353, månedsrapport av 12. juni 1917 fra pastor Günther til Zentralstelle, 55-56
- ⁴⁰⁸ PA AA, Oslo, Band 234, brev av 13. desember 1917 fra J. Parmanns Forlag A/S til den tyske legasjon; *Studenterne fra 1887*, Kristiania 1912, 222-223
- ⁴⁰⁹ Hermann Günther, *Die deutsche evangelische Gemeinde in Oslo, Norwegen: Erinnerungen und Betrachtungen zu ihrem 50jährigen Bestehen*, Essen 1959, 33-34
- ⁴¹⁰ Pål Thonstad Sandvik, «Såpekrigen 1930-31: Lilleborgsaken, venstrestaten og norsk økonomisk nasjonalisme» i *Historisk tidsskrift*, bind 89, nr. 3, 2010, 396
- ⁴¹¹ Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Ms.4° 4347: 10, pastor Günthers fortrolige opptegnelse «Nutzbarmachung kirchlicher Kontakte» av februar 1957
- ⁴¹² BA, R 901/71079, brev av 7. september 1917 fra rikskansleren til minister von Hintze i Kristiania, 16; brev av 13. september 1917 fra pastor Günther til minister [von Hintze], 17-19; brev av 29. oktober 1917 fra Auswärtiges Amt, Nachrichten-Abteilung, til dr. Muuß, 45; brev av 10. desember 1917 fra legasjonen til rikskansleren, 53
- ⁴¹³ RA, Carl Dietrich Hildisch' privatarkiv, PA-0741, arkivboks 1, brev av 15. desember 1918 fra pastor Günther til generalkonsul [Hildisch] på De-No-Fas brevpapir
- ⁴¹⁴ RA, Carl Dietrich Hildisch' privatarkiv, PA-0741, arkivboks 12, Hildisch' udaterte [etter mars 1931, nevner sin deltakelse på stiftelsesmøtet i Nordisk Folkereisning] foredrag «Ad sak: Dietrich-Hildisch», 4; arkivboks 1, brev av 8. november 1918 fra Ankenævnden for krigskonjunkturskat til Hildisch
- ⁴¹⁵ BA, R 901/72352, brev av 21. september 1916 fra pastor Günther til frøken [Gärtner], 83-84
- ⁴¹⁶ BA, R 901/71079, månedsrapport av 4. juli 1917 fra pastor Günther til Zentralstelle, 57-58
- ⁴¹⁷ PA AA, Oslo, Band 171, udatert [1917] notat «Der Weg, deutsche Bücher in Norwegen [...]» uten navngitt forfatter [dr. Wolgasts håndskrift]
- ⁴¹⁸ PA AA, Oslo, Band 171, dr. Wolgasts håndskrevne notat [fra 1917]; Band 172, dr. Wolgasts notat av 22. november 1917; Lars Swanstrøms udaterte liste over «Kunsthistorikere og anmeldere i Norge, Sverige og Danmark»; Band 173, dr. Wolgasts «Votum» av 24. mai 1918 vedrørende «Graekenlands Martyrium»
- ⁴¹⁹ PA AA, Oslo, Band 168, brev av 4. mai 1918 fra Weltkriegsbücherei, Berlin, til legasjonen i Kristiania
- ⁴²⁰ PA AA, Oslo, Band 132, udatert [høsten 1918] «Dienstordnung» for Auslandshilfsstelle
- ⁴²¹ PA AA, Oslo, Band 234, brev av 17. desember 1917 fra J. Parmanns Forlag A/S til legasjonen
- ⁴²² BA, R 901/71079, månedsrapport av 13. oktober 1917 fra pastor Günther til Zentralstelle, 71
- ⁴²³ Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, brevs. 488: a, brev av 4. januar 1915 fra Victor Mogens til Ronald Fangen
- ⁴²⁴ Nils Kåre Jacobsen, *En forlegger og hans hus: Harald Grieg og Gyldendal*, Oslo 2000, 50; *Dagbladet*, 4. desember 1915
- ⁴²⁵ PA AA, Oslo, Band 113, brev av 6. mars 1918 fra legasjonen i Kristiania til legasjonen i København
- ⁴²⁶ PA AA, Oslo, Band 173, dr. Wolgasts «Votum» av 1. mai 1918
- ⁴²⁷ BA, R 901/72013, notatet «Voranschlag für Umlegung des Propagandadienstes» av 30. november 1918, 33
- ⁴²⁸ PA AA, Oslo, Band 130, brev av 21. september 1916 fra pastor Günther til legasjonen
- ⁴²⁹ BA, R 901/72526, von Rheinbabens notat «Aufzeichnung Nr. 4» av 4. januar 1917, 16-18
- ⁴³⁰ BA, R 901/72352, månedsrapport av 5. februar 1917 fra pastor Günther til Zentralstelle, 60
- ⁴³¹ PA AA, Oslo, Band 113, brev av 9. februar 1917 fra Georg Merleker til minister Michahelles
- ⁴³² PA AA, Oslo, Band 113, brev av 12. juli 1917 fra A/S Polarstjernen ved Karl Behrens til legasjonen

-
- ⁴³³ BA, R 901/72017, brev av 4. mars 1918 fra legasjonen til rikskansleren, 1
- ⁴³⁴ BA, R 901/71869, «Skizze zur Gründung von Lesesälen in den neutralen Ländern» av 12. juli 1917, 28-30
- ⁴³⁵ PA AA, Oslo, Band 132, notat av februar 1918 til ledelsen i Zentral-Einkaufs-Gesellschaft Norwegisches Kontor A/S [fra legasjonen]
- ⁴³⁶ PA AA, Oslo, Band 113, notat «Besprechung über Angelegenheiten der Mundpropaganda» av 5. mars 1917 fra von Haeften
- ⁴³⁷ PA AA, Oslo, Band 113, notat «Mündliche Aufklärungsarbeit» av 22. februar 1917
- ⁴³⁸ PA AA, Oslo, Band 132, notat «Die «Orientierungen» der Auslandshilfsstelle Kristiania» av 2. september 1918 fra [minister von Hintze ved] legasjonen i Kristiania
- ⁴³⁹ PA AA, Oslo, Band 115, brev av 7. mars 1918 fra Hilfsstelle Kristiania
- ⁴⁴⁰ PA AA, Oslo, Band 168, notat «Zum Vortrag bei Herrn von Stumm», arkivert 5. august [1918]
- ⁴⁴¹ PA AA, Oslo, Band 132, notat «An O.H.L.A., Berlin» [Auslandsabteilung der Obersten Heeresleitung] av 21. august 1918 fra Witt-Hoë ved legasjonen i Kristiania
- ⁴⁴² PA AA, Oslo, Band 132, brev om «Die «Orientierungen» der Auslandshilfsstelle Kristiania» av 2. september 1918 fra minister von Hintze ved legasjonen [til Auslandsabteilung der Obersten Heeresleitung]
- ⁴⁴³ PA AA, Oslo, Band 132, brev av 12. januar 1918 fra von Haeften i Militärische Stelle des Auswärtigen Amtes til legasjonen
- ⁴⁴⁴ *Bak Verdenskrigens Kulisser*, nr. 1, [januar] 1918, «Indledning»
- ⁴⁴⁵ *Bak Verdenskrigens Kulisser*, nr. 2, 16. februar 1918, 6-10
- ⁴⁴⁶ PA AA, Oslo, Band 113, W. Bocks «Bericht der Presse- & Propagandaabteilung der Kaiserl. Gesandtschaft in Kristiania» av 18. januar 1917, 11
- ⁴⁴⁷ BA, R 901/71382, brev av 5. november 1917 fra legasjonen til rikskansleren, 2
- ⁴⁴⁸ Nikolaus Gjelsvik, «Ymist fraa folkesjælelæra, folkeretten og utanrikspolitikken», *Syn og segn*, 1917, 289-309
- ⁴⁴⁹ Nikolaus Gjelsvik, «Grunnarne til krigen», *Syn og segn*, 1914, 310-318; «Nokre ord um koloniar og koloniseringspolitikk», *Syn og segn*, 1916, 142-144
- ⁴⁵⁰ Nikolaus Gjelsvik, «Nordsjøblokaden og undervandskrigen: Folkeretslig belyst», *Ukens Revy*, 1917, 943-945
- ⁴⁵¹ BA, R 901/71382, brev av 8. januar 1918 fra Hellmuth Lucius von Stoedten til rikskansleren, 49
- ⁴⁵² BA, R 901/71382, brev av 6. april 1918 fra legasjonen i Haag til rikskansleren, 117
- ⁴⁵³ BA, R 901/71880, brev av 29. desember 1917 fra von Hintze til rikskansler grev von Hertling, 13-14
- ⁴⁵⁴ BA, R 901/71880, brev av 16. april 1918 fra von Hintze til rikskansler grev von Hertling, 60-61
- ⁴⁵⁵ BA, R 901/72177, beretning av 1. februar 1919 fra Julius Sandmeier til minister von Mutius, 9-10
- ⁴⁵⁶ BA, R 901/72177, beretning av 2. februar 1919 fra minister von Mutius til Auswärtiges Amt, 8
- ⁴⁵⁷ Hermann Günther, *Neue Heimat in Norwegen: Geschichte der deutschen Einwanderung vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Bad Herrenalb 1961, 188-189
- ⁴⁵⁸ Herman Harris Aall, *Interessen som normativ idé: En filosofisk og sociologisk undersøkelse: I. Interessen som psykologisk fænomen, logisk og etisk begrep*, Kristiania 1913, 1
- ⁴⁵⁹ BA, R 901/72350, betenkning av 2. februar 1916 fra professor Lutz til pastor Günther, 28-31; R 901/71078, notat av 2. september 1918 fra Erik Lie, 33; PA AA, Oslo, Band 113, Herman Harris Aalls udaterte [etter mars 1917] notat «In einem früheren Exposé [...]» til legasjonen
- ⁴⁶⁰ PA AA, Oslo, Band 113, «Bericht der Presse- & Propagandaabteilung der Kaiserl. Gesandtschaft in Kristiania» av 18. januar 1917 fra W. Bock
- ⁴⁶¹ BA, R 901/72352, månedsrapport av 5. februar 1917 fra pastor Günther til Zentralstelle, 61
- ⁴⁶² Olav Riste, *The Neutral Ally*, 238, Table 5
- ⁴⁶³ Carl Hollweg, *Den tyske flaaets opgave i verdenskrigen*, Kristiania 1917, 6; Erling Bjøl, *Krig og fred: Vår tids kulturhistorie 1914-1945*, Oslo 1979, 38
- ⁴⁶⁴ BA, R 901/72529, brev av 2. desember 1916 fra Friedrich Andreas Perthes A.-G. til Zentralstelle, 38
- ⁴⁶⁵ BA, R 901/72529, brev av 5. desember 1916 fra Zentralstelle til legasjonen, 33

-
- ⁴⁶⁶ BA, R 901/72529, brev av 29. desember 1916 fra legasjonen i København til Zentralstelle, 18
- ⁴⁶⁷ *Tidens Tegn*, 1. desember 1916, annonse fra H. Aschehoug & Co.
- ⁴⁶⁸ BA, R 901/72685, brev av 23. juli 1915 fra Emil Charlet til generalkonsul [Thiel?], 18-20
- ⁴⁶⁹ *Morgenbladet*, aftenutgaven 7. februar 1917, annonse for *Mine Luftkampe*; PA AA, Oslo, Band 171, brev av 15. februar 1917 fra minister Michahelles til Zentralstelle
- ⁴⁷⁰ BA, R 901/71079, månedsrapport av 4. juli 1917 fra pastor Günther til Zentralstelle, 57
- ⁴⁷¹ BA, R 901/71733, utdrag av månedsrapport av 13. mai 1916 fra pastor Günther, 0
- ⁴⁷² BA, R 901/71733, brev av 7. juni 1916 fra generalkonsul [Thiel] i Zentralstelle til Oberzensurstelle, Kriegspresseamt, 1
- ⁴⁷³ BA, R 901/71733, brev av 13. juni 1916 fra Lessing-Theater til generalkonsul Thiel i Zentralstelle, 5; brev av 23. juni 1916 fra Oberkommando in den Marken til Zentralstelle, 7
- ⁴⁷⁴ BA, R 901/71733, Aalls brev av 6. og 13. juli 1917 til generalkonsul [Thiel], 17-18 og 22-23
- ⁴⁷⁵ BA, R 901/71734, brev av 16. januar 1917 fra Zentralstelle til legasjonen i Kristiania, 3
- ⁴⁷⁶ BA, R 901/71734, brev av 13. mars 1917 fra pastor Günther til Zentralstelle, 12
- ⁴⁷⁷ BA, R 901/72352, brev av 16. februar 1917 fra pastor Günther til Zentralstelle, 56-57; månedsrapport av 14. mars 1917 fra pastor Günther til Zentralstelle, 50
- ⁴⁷⁸ «Eller haape paa, at tilfældet skal virkeliggjøre ens ønsker, uten at man selv gjør noget derved: Gesandten, – Alfild.» Fra RA, Herman Harris Aalls privatarkiv, PA-0756, arkivboks 1, *Mindeblader 1915-1925*, dagboknotat 22. september 1915. Alfild kan være Aalls to år gamle datter som døde av skadene fra en vognvelt i februar 1914, samme måned som han reiste til Berlin, jfr. *Tidens Tegn*, 14. februar 1914.
- ⁴⁷⁹ James Joll og Gordon Martel, *The Origins of the First World War*, 3. utgave, Harlow 2007, 113
- ⁴⁸⁰ BA, R 901/71733, brev av 1. juli 1916 fra Aall til Thiel, 14. I *Morgenbladets* aftenutgave 9. april 1915 hadde Aall – med «[a]lle Fagmænd» i ryggen – forklart at Serbias bestrebelsler var «inspirert fra Rusland».
- ⁴⁸¹ BA, R 901/72350, betenkning av 2. februar 1916 fra professor Lutz til pastor Günther, 31
- ⁴⁸² BA, R 901/72647, generalkonsul Thiels «Aufzeichnung» av 23. september 1915, 224-226
- ⁴⁸³ *Tidens Tegn*, 19. mai 1916; *Sveriges utrikespolitikk i världskrigets belysning*, http://sv.wikipedia.org/wiki/Sveriges_utrikespolitik_i_v%C3%A4rldskrigets_belysning, lest 23. november 2012; Adrian Molin, *Svenskt biografiskt lexikon*, <http://www.nad.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=9421>, lest 21. februar 2013
- ⁴⁸⁴ BA, R 901/72647, «G.A.» [av generalkonsul Thiel] av 4. oktober 1915, 220
- ⁴⁸⁵ *Dagbladet*, 13. oktober 1915; Jon Alfred Mjøen, *Germanen oder Slaven? Die Mongolisierung Europas*, Berlin 1917, tittelbladet
- ⁴⁸⁶ BA, R 901/72647, brev av 15. april 1916 fra Jon Alfred Mjøen til generalkonsul Thiel, 210-211
- ⁴⁸⁷ BA, R 901/72647, brev av 17. desember 1915 fra generalkonsul Thiel til grev von Oberndorff, 214; Oberndorffs svar av 5. januar 1916, 212
- ⁴⁸⁸ PA AA, Oslo, Band 171, dr. Wolgasts «Votum» av 25. juni 1917
- ⁴⁸⁹ BA, R 901/72573, distribusjons- og adresseliste fra Dr. Mjøens kemiske laboratorium, 9
- ⁴⁹⁰ Jon Alfred Mjøen, *Germanen oder Slaven?*, 62 og 64
- ⁴⁹¹ *Ibid.*, 71-73
- ⁴⁹² John Wyon Burrow, *The Crisis of Reason*, 213-214
- ⁴⁹³ Jon Røyne Kyllingstad, *Kortskaller og langskaller: Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremenneske*, Oslo 2004, 43-44
- ⁴⁹⁴ *Ibid.*, 77-78
- ⁴⁹⁵ BA, R 901/72351, pastor Günthers månedsrapport av 14. oktober 1916 til Zentralstelle, 29; R 901/71734, brev av 7. juni 1917 fra Michahelles til Bethmann Hollweg, 23
- ⁴⁹⁶ PA AA, Oslo, Band 172, brev av 7. mars 1917 fra pastor Günther til legasjonen
- ⁴⁹⁷ BA, R 901/71734, brev av 7. juni 1917 fra Michahelles til Bethmann Hollweg, 23-24
- ⁴⁹⁸ BA, R 901/71734, brev av 17. desember 1917 fra legasjonen til rikskansleren, 301

- ⁴⁹⁹ BA, R 901/71734, notat av 6. oktober 1917 av v. [Hahn?], 91-92; brev av 30. oktober 1917 [fra von Hahn?] til dr. Albert Dresdner, 107; PA AA, Oslo, Band 172, brev av 30. oktober 1917 fra Auswärtiges Amt til minister von Hintze; dr. Wolgasts notat av 12. november 1917
- ⁵⁰⁰ F.eks. er s. 60-66, 185, 208-210 og 212-214 i *Nordens skjæbne* gjenbrukt på hhv. s. 3-12, 13, 33-36 og 39-42 i *Undervandskrigen og Verdensdespotiet*.
- ⁵⁰¹ Herman Harris Aall, *Nordens skjæbne*, 28-29 og 104-106
- ⁵⁰² *Ibid.*, 143-146
- ⁵⁰³ *Ibid.*, 138-139
- ⁵⁰⁴ RA, Herman Harris Aalls privatarkiv, PA-0756, arkivboks 4, avisutklipp «Norge som Tysklands forbundsfælle. Stavanger og fremtidens krig. – En pangermanists drøm.», *Aftenposten*, 9. juni 1912
- ⁵⁰⁵ Pontus Fahlbeck, *Svensk och Nordisk Utrikespolitik*, Stockholm 1912, 45
- ⁵⁰⁶ *Ibid.*, 51 og 57
- ⁵⁰⁷ Thorvald Boye, *De væbnede neutralitetsforbund: et avsnit av folkerettens historie*, Kristiania 1912, 349
- ⁵⁰⁸ Roald Berg, «Nordisk samarbeid 1914-1918», *IFS Info*, Institutt for forsvarsstudier, 4/1997, 9
- ⁵⁰⁹ Johan Castberg, *Dagbøker*, II, 117, 153-154 og 208
- ⁵¹⁰ Rolf Hobson, «Norge og den første verdenskrig», i Frauke Stuhl og Jan Hecker-Stampehl (red.), *Norsk-tyske forbindelser gjennom hundre år: Ikke bare laks og pølser*, Berlin 2005, 76-77; Roald Berg, «Nordisk samarbeid 1914-1918», *IFS Info*, Institutt for forsvarsstudier, 4/1997, 6-7
- ⁵¹¹ Kent Zetterberg, «Sverige åren 1914-18, en forskningsöversikt», i Johan Engström og Lars Ericson (red.), *Mellan björnen och örnen: Sverige och Östersjöområdet under det första världskriget, 1914-1918*, Visby 1994, 61-63
- ⁵¹² Lage Staël von Holstein, *Ett enigt Norden*, Stockholm 1918, 3
- ⁵¹³ *Morgenbladet*, morgenutgaven 23. september 1915; *Tidens Tegn*, 8. og 27. januar 1916
- ⁵¹⁴ Jens Petter Nielsen, «Tsar-Russland: Potensiell trussel eller god nabo? Et gjensyn med «den russiske fare», i Fredrik Fagertun et al. (red.), *Det farefulle nord: Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001, 70-71
- ⁵¹⁵ Roald Berg, «Russofobiens røtter», i Fredrik Fagertun et al. (red.), *Det farefulle nord: Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001, 56
- ⁵¹⁶ *Ibid.*, 60-63
- ⁵¹⁷ Roald Berg, «Norge og England på 1800-tallet: Litt om følelser og interesser i storpolitikken», i Sven G. Holtmark et al. (red.), *Motstrøms: Olav Riste og norsk internasjonal historieskrivning*, Oslo 2003, 89-90
- ⁵¹⁸ Roald Berg, «Russofobiens røtter», 60-61; Roland Huntford, *Fridtjof Nansen: Mennesket bak myten*, Oslo 1996, 431-432
- ⁵¹⁹ Roald Berg, «Norge og England på 1800-tallet», 91
- ⁵²⁰ «Faren fra Øst: Ruslands militære Forberedelser i Finland: Fakta og Fantomer», *Morgenbladet*, aftenutgaven 16. februar 1914
- ⁵²¹ BA, R 901/71772, «Aufzeichnung für Herrn Minister von Buri» av 14. april 1917, 3
- ⁵²² BA, R 901/71772, notat «Auf den Bericht vom 28. April – Nr. 1265 –» av 8. mai 1917 fra von Buri til den tyske minister i Bern, 8
- ⁵²³ Roald Berg, «Norge på egen hånd 1905-1920», *Norsk utenrikspolitikks historie*, bind 2, Oslo 1995, 92
- ⁵²⁴ En Nordmand [Ivar Fliflet], *Frasernes Front i Sandhetens Slaglys*, Kristiania 1918, 61
- ⁵²⁵ BA, R 901/74740, rapport av 29. april 1918 fra Vietinghoff til rikskansleren
- ⁵²⁶ BA, R 901/74740, brev av 30. august 1918 fra [minister Gerhard von] Mutius til rikskansleren
- ⁵²⁷ PA AA, Oslo, Band 175, brev av 12. august 1918 fra Ivar Fliflet til oversetteren
- ⁵²⁸ PA AA, Oslo, Band 175, påtegning på brev av 21. mai 1919 fra Auswärtiges Amt til legasjonen i Kristiania
- ⁵²⁹ *Studentene fra 1891*, Kristiania 1916, 57-59
- ⁵³⁰ En Nordmand [Ivar Fliflet], *Frasernes Front i Sandhetens Slaglys*, 9-11
- ⁵³¹ *Ibid.*, 13 og 24

-
- ⁵³² Ibid., 54-55
- ⁵³³ Nikolaus Gjelsvik, «Ymist fraa folkesjælelæra, folkeretten og utanrikspolitikken», *Syn og segn*, 1917, 289-298
- ⁵³⁴ Mattias Erzberger, *Erlebnisse im Weltkrieg*, Stuttgart 1920, 214
- ⁵³⁵ Rune Slagstad, *De nasjonale strateger*, Oslo 2001, 156-157
- ⁵³⁶ BA, R 901/71733, brev av 14. oktober 1916 fra pastor Günther til frøken [Gärtner], 40
- ⁵³⁷ Ivar Fliflet, *Kristianiapressen og krigen: et varsko*, Kristiania 1916, 6
- ⁵³⁸ Erik Lie, *Erindringer fra et dikterhjem*, Oslo 1928, 8
- ⁵³⁹ Bernt Roughtvedt, *Med penn og pistol: Om politiminister Jonas Lie*, Oslo 2010, 21-22
- ⁵⁴⁰ Erik Lie, *Erindringer fra et dikterhjem*, 113
- ⁵⁴¹ PA AA, Oslo, Band 173, brev av 26. november 1918 fra [Arthur] Schmidt-Elskop i Auswärtiges Amt til minister von Mutius i Kristiania; Bernt Roughtvedt, *Med penn og pistol*, 30
- ⁵⁴² BA, R 901/72904, brev av 25. juni 1918 fra Erik Lie til grev [von Mutius], 2
- ⁵⁴³ PA AA, Oslo, Band 173, brev av 26. november 1918 fra Arthur Schmidt-Elskop i Auswärtiges Amts presseavdeling til minister von Mutius
- ⁵⁴⁴ BA, R 901/72904, brev av 9. desember 1918 fra minister von Mutius i Kristiania til rikskansleren, 14; PA AA, Oslo, Band 173, dr. Wolgasts påtegning på Arthus Schmidt-Elskops brev av 26. november 1918
- ⁵⁴⁵ Jonas Lie, «Leipziger-Messe», *Ukens Revy*, 1917, 805-807
- ⁵⁴⁶ *Ukens Revy*, 1917, 934-936
- ⁵⁴⁷ RA, UD, arkivboks 5462, brev av 25. juni 1917 fra Kristen Johanssen til Gunnar Knudsen
- ⁵⁴⁸ *Tidens Tegn*, 19. januar 1917
- ⁵⁴⁹ *Morgenbladet*, morgenutgaven 21. juni 1918
- ⁵⁵⁰ RA, UD, arkivboks 5780, brev av 11. mai 1917 fra Gerdy Aall for komitéen til Arbeidsdepartementet
- ⁵⁵¹ RA, UD, arkivboks 5780, brev av 10. mai 1917 fra Gerdy Aall for komitéen til UD; *Ukens Revy*, 1919, 352-354
- ⁵⁵² RA, UD, arkivboks 5517, sirkulære «Fra Forsvarsdepartementet» av 11. august 1914
- ⁵⁵³ RA, UD, arkivboks 5517, sirkulære «Til landets samtlige aviser» av 12. august 1914 fra UD
- ⁵⁵⁴ RA, UD, arkivboks 5517, brev av 4. august 1914 fra minister von Ditten til UD
- ⁵⁵⁵ RA, UD, arkivboks 5517, brev av 19. august 1914 fra Ihlen til Ditten
- ⁵⁵⁶ RA, UD, arkivboks 5517, brev av 1. september 1914 fra konsulatet i Köln til legasjonen i Berlin
- ⁵⁵⁷ RA, UD, arkivboks 5518, Karl Vilhelm Hammers notat «Pressen, Efterretningsvæsenet og «Censuren» av 8. desember 1914 [til utenriksminister Ihlen]
- ⁵⁵⁸ *Morgenbladet*, 4. mai 1921 (Redaktør Rolf Thommessen i *Tidens Tegn* forklarte under Aall-Krogvigsaken at avisen ikke hadde tatt inn tyskvennlige artikler.); RA, UD, arkivboks 5518, brev av 24. januar 1916 fra Ditten til UD
- ⁵⁵⁹ Ulf Andenæs, *England eller Tyskland?*, 13
- ⁵⁶⁰ RA, UD, arkivboks 5669, brev av 15. desember 1915 fra Justisdepartementet til UD
- ⁵⁶¹ Hans Fredrik Dahl og Henrik G. Bastiansen, *Hvor fritt et land? Sensur og meningstvang i Norge i det 20. århundre*, Oslo 2000, 39-41
- ⁵⁶² RA, UD, arkivboks 5785, avtale av 22. november 1916 mellom de skandinaviske telegrafstyrene
- ⁵⁶³ RA, UD, arkivboks 5785, gjenpart av brev av 20. februar 1917 fra «v.T.» [Georg von Tangen?] [i UD]; gjenpart av notat av 22. februar 1917 fra [Karl Vilhelm Hammer i UD]; notat av 23. februar 1917 fra J. Urbye [i Telegrafstyret]
- ⁵⁶⁴ RA, UD, arkivboks 5794, gjenpart av brev av 4. juni 1918 [fra Telegrafstyret?] til Handelsdepartementet; avskrift av brev av 11. juni 1918 om «Telegramcensurbyraet» fra Handelsdepartementet til UD; internt notat «Krigførendes Propaganda» av 5. juli 1918 [av Jens Bull] i UD
- ⁵⁶⁵ RA, UD, arkivboks 5785, brev av 8. januar 1918 (overstrøket, for hånd endret til 5. mars) fra UD til Telegrafstyret; brev av 1. juni 1918 fra Generalstaben til utenriksministeren
- ⁵⁶⁶ RA, UD, arkivboks 5519, brev av 16. desember 1916 fra minister Findlay til utenriksminister Ihlen

-
- ⁵⁶⁷ RA, UD, arkivboks 520, brev av 19. januar 1917 fra *Aftenpostens* redaksjon til arkivar K.V. Hammer i UD
- ⁵⁶⁸ Carl Joachim Hambro, *Under den første verdenskrig*, 208
- ⁵⁶⁹ Johan Castberg, *Dagbøker*, II, 152
- ⁵⁷⁰ Helge Giverholt, *Nyhetsformidling i Norge: Norsk Telegrambyrå 1867-1967*, Oslo 1967, 23-25 og 36
- ⁵⁷¹ *Ibid.*, 79
- ⁵⁷² *Ibid.*, 75
- ⁵⁷³ *Ibid.*, 70-71
- ⁵⁷⁴ PA AA, Oslo, Band 113, notat «Aufzeichnung über Vorschläge zur Verbesserung des deutsch-norwegischen Nachrichtendienstes» av 22. oktober 1916 av von Rheinbaben, 4
- ⁵⁷⁵ *Aftenposten*, morgenutgaven 21. november 1915
- ⁵⁷⁶ Helge Giverholt, *Nyhetsformidling i Norge*, 81-83
- ⁵⁷⁷ RA, UD, arkivboks 5780, Karl Vilhelm Hammers notat «Tysk propaganda i Norge» av 11. januar 1917
- ⁵⁷⁸ Johan Castberg, *Dagbøker*, II, 195
- ⁵⁷⁹ *Aftenposten*, aftenutgaven 7. mai 1917
- ⁵⁸⁰ BA, R 901/72526, notat av 31. mars 1917 fra von Buri i Zentralstelle, 218
- ⁵⁸¹ *Norges Handels og Sjøfartstidende*, 2. mai 1917
- ⁵⁸² *Norges Handels og Sjøfartstidende*, 3., 5. og 7. mai 1917; *Tidens Tegn*, 8. og 14. mai 1917
- ⁵⁸³ Hans Fredrik Dahl og Henrik G. Bastiansen, *Hvor fritt et land?*, 62-67
- ⁵⁸⁴ PA AA, Oslo, Band 169, brev av 4. oktober 1918 fra Auswärtiges Amt til legasjonen i Kristiania
- ⁵⁸⁵ *Verdens Gang*, 9. og 10. august 1917; RA, UD, arkivboks 5781, [Jens Bulls] «P.M.» av 9. august 1917
- ⁵⁸⁶ RA, UD, arkivboks 5781, brev av 11. august 1917 fra Statens Filmkontrol til UD
- ⁵⁸⁷ RA, UD, arkivboks 5794, brev av 9. november 1917 fra den norske legasjon i København til UD
- ⁵⁸⁸ RA, UD, arkivboks 5794, brev av 12. og 17. november 1917 fra oppdagelsessjef Joh. Søhr til UD, med avskrifter av Bintz' brev av 9., 12. og 13. november 1917
- ⁵⁸⁹ RA, UD, arkivboks 5794, vedtak av 8. desember 1917 fra konferanse i København om de krigførende stormakters propaganda
- ⁵⁹⁰ RA, UD, arkivboks 5794, anbefaling av 14. juli 1918 fra G. von Tangen, Yde og Høyer om tiltak mot krigspropaganda
- ⁵⁹¹ RA, UD, arkivboks 5794, vedtatte korreksjoner av 31. august 1918 til protokoll fra møte avholdt 14. juli 1918
- ⁵⁹² RA, UD, arkivboks 5794, traktat inngått i Stockholm 13. september 1918 mellom Norge, Danmark og Sverige
- ⁵⁹³ *Tidens Tegn*, 28. august 1914
- ⁵⁹⁴ RA, UD, arkivboks 5517, brev av 14. august 1914 fra Ditten til UD
- ⁵⁹⁵ Carl Joachim Hambro, *Under den første verdenskrig*, 35
- ⁵⁹⁶ BA, R 901/72352, månedsrapport av 11. november 1916 fra pastor Günther til Zentralstelle, 111-112
- ⁵⁹⁷ BA, R 901/72353, månedsrapport av 12. juni 1917 fra pastor Günther til legasjonen, 55
- ⁵⁹⁸ BA, R 901/71402, brev av 12. desember 1917 fra minister von Hintze til rikskansleren, 2
- ⁵⁹⁹ Charles S. Taber og Milton Lodge, «Motivated Skepticism in the Evaluation of Political Beliefs», *American Journal of Political Science*, vol. 50, nr. 3, juli 2006, 757 og 767, <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1540-5907.2006.00214.x/pdf>, lest 11. januar 2013

Kilder

arkiver

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Deutsche Gesandtschaft Oslo
 Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde, R 901
 Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Victor Hermann Günthers arkiv, Ms.4° 4347
 Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, Herman Harris Aalls arkiv, Ubehandlet 37
 Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlingen, brevs. 488: a, Victor Mogens' brev
 The National Archives, Kew, GFM 33/1051, German Embassy Oslo: Secret Files
 Riksarkivet, Utenriksdepartementets arkiv
 Riksarkivet, Carl Dietrich Hildisch' privatarkiv, P-0741
 Riksarkivet, Herman Harris Aalls privatarkiv, P-0756
 Riksarkivet, landssvikdom nr. 3089 mot Herman Harris Aall

aviser og tidsskrifter

Aftenposten, 1914-18, 1935 og 1942
Allers Familie-Journal, 1914
Bak Verdenskrigens Kulisser, 1918
Bergens Tidende, 1914
Dagbladet, 1914-15
Dagsposten, 1916
Den 17de Mai, 1914
Finmarken, 1914
Folkets Avis, 1917
Krigskronik, 1917
Morgenbladet, 1896, 1914-1918 og 1921
Norges Handels og Sjøfartstidende, 1917-18
Social-Demokraten, 1915 og 1917
Syn og segn, 1914-17
Tidens Tegn, 1912-18
Ukens Revy, 1914 og 1916-18
Verdens Gang, 1914 og 1917
Ørebladet, 1915

Litteratur

oppslagsverker og håndbøker

Auslandstelle des Kriegspresseamts, *Handbuch der Auslandspresse 1918*, Berlin 1918

Bjørn Steenstrup, *Hvem er Hvem?*, Oslo 1930

Haagen Krog Steffens, *Norske Slægter 1912*, Kristiania 1911

<http://www.olaf-gulbransson-museum.de/olaf-gulbransson/biographie.html>

Reichstagshandbuch, bind 1924, Berlin 1924, <http://daten.digital-sammlung.de/~db/bsb00000003/images/index.html?id=00000003&fip=eayaxdsydyztsxdsydsdaseneayaqrsxdsydeayaqrsxdsyd&no=6&seite=532>

Statistisk aarbok for kongeriket Norge 1914, Kristiania 1915

Statskalenderen, Kristiania 1916

Mikael Sundt (red.), *Studenterne fra 1851*, Kristiania 1887

Studenterne fra 1860, Kristiania 1910

Studenterne fra 1887, Kristiania 1912

Studentene fra 1891, Kristiania 1916

Studentene fra 1906, Oslo 1931

Svenskt biografiskt lexikon, <http://www.nad.riksarkivet.se>

<http://sv.wikipedia.org>

<http://no.wikipedia.org>

A

Ulf Andenæs, *England eller Tyskland? Konflikten mellom engelskvennlighet og tyskenvennlighet i norsk opinion under den første verdenskrig, belyst ved en gruppe representative presseorganer*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1976

B

Roald Berg, «Norge på egen hånd 1905-1920», *Norsk utenrikspolitikk historie*, bind 2, Oslo 1995

Roald Berg, «Nordisk samarbeid 1914-1918», *IFS Info*, Institutt for forsvarsstudier, 4/1997

Roald Berg, «Russofobiens røtter», i Fredrik Fagertun et al. (red.), *Det farefulle nord: Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001

Roald Berg, «Norge og England på 1800-tallet: Litt om følelser og interesser i storpolitikken», i Sven G. Holtmark et al. (red.), *Motstrøms: Olav Riste og norsk internasjonal historieskrivning*, Oslo 2003

Eivind Berggrav-Jensen, *Krigerliv og religiøsitet: Erfaringer og dokumenter fra fronten*, Kristiania 1915

Johann-Heinrich Bernstorff, *Deutschland und Amerika: Erinnerungen aus dem fünfjährigen Kriege*, Berlin 1920

Erling Bjøl, *Krig og fred: Vår tids kulturhistorie 1914-1945*, Oslo 1979

Bjørn Bjørnson, *Oplevelser under krigen 1914-1917*, Kristiania 1917

Bjørn Bjørnson, *Bare ungdom*, Oslo 1934

Bjørnstjerne Bjørnson, «Er det med Frankrike eller Rusland at vi har en Fremtid, eller er det med Tyskland?», *Oplandenes Avis*, 21. og 25. september 1872, http://www.dokpro.uio.no/litteratur/bjoernson/art/rammer/kron_ramme.html

Eileen Bjørnson, *Boken om Bjørn*, Oslo 1946

Gustave Le Bon, *Psychology of Crowds* [1895], Southampton 2009

Thorvald Boye, *De væbnede neutralitetsforbund: Et avsnit av folkerettens historie*, Kristiania 1912

Nik. Brandal, Eirik Brazier og Ola Teige, *Den mislykkede spionen: Fortellingen om kunstneren, journalisten og landssvikeren Alfred Hagn*, Oslo 2010

Nik. Brandal og Ola Teige, «The secret battlefield: Intelligence and counter-intelligence in Scandinavia during the First World War», i Claes Ahlund (red.), *Scandinavia in the First World War: Studies in the War Experience of the Northern Neutrals*, Lund 2012

Mascha K. Brichta, «Love it or Loathe it»: *Audience Responses to Tabloids in the UK and Germany*, Bielefeld 2011

Edvard Bull d.e., *Verdenskrigens utbrudd: Hva vi vet og hva vi ikke vet*, Kristiania 1923

John Wyon Burrow, *The Crisis of Reason: European Thought, 1848-1914*, New Haven 2000

Thymian Bussemer, *Propaganda: Konzepte und Theorien*, 2. omarbeidede opplag, Wiesbaden 2008

C

Johan Castberg, *Dagbøker 1900-1917*, bind II, Oslo 1953

Hjalmar Christensen, «Hvorfor jeg er konservativ», *Samtiden*, 1918, 49-69

D

Hans Fredrik Dahl og Henrik G. Bastiansen, *Hvor fritt et land? Sensur og meningstvang i Norge i det 20. århundre*, Oslo 2000

Helge Danielsen, «Making Friends at Court: Slow and Indirect Media in US Public Diplomacy in Norway, 1950-1965», *Contemporary European History*, 18, 2 (2009)

E

Modris Eksteins, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*, Boston 2000

Thore J. Elton, *Ferdinand Finne*, Oslo 2000

Klaus Epstein, *Matthias Erzberger and the Dilemma of German Democracy*, Princeton 1959

Kaptein Munk [Olaf Wilhelm Erichsen], *Høide 319*, Kristiania 1915

Kaptein Munk [Olaf Wilhelm Erichsen], *Den hvite races selvmord: Romanen om verdenskrigen*, Kristiania 1915

Matthias Erzberger, *Erlebnisse im Weltkrieg*, Stuttgart 1920

F

Pontus Fahlbeck, *Svensk och Nordisk Utrikespolitik*, Stockholm 1912

Kåre Fasting, *Nils Claus Ihlen*, Oslo 1955

Ivar Fliflet, *Kristianiapressen og krigen: Et varsko*, Kristiania 1916

En Nordmand [Ivar Fliflet], *Frasernes Front i Sandhetens Slaglys*, Kristiania 1918

Dieter Frey og Stefan Schulz-Hardt, «Confirmation Bias in Group Information Seeking and its Implications for Decision Making in Administration, Business and Politics», i Fabrizio Butera og Gabriel Mugny (red.), *Social Influence in Social Reality: Promoting Individual and Social Change*, Seattle 2001

G

Margarete Gärtner, *Botschafterin des guten Willens: Aussenpolitische Arbeit 1914-1950*, Bonn 1955

Helge Giverholt, *Nyhetsformidling i Norge: Norsk Telegrambyrå 1867-1967*, Oslo 1967

Nikolaus Gjelsvik, «Grunnarne til krigen», *Syn og segn*, 1914, 310-318

Nikolaus Gjelsvik, «Den frilynde ungdomsrørsla og politiken», *Syn og segn*, 1915, 337-346

Nikolaus Gjelsvik, «Nokre ord um koloniar og koloniseringspolitik», *Syn og segn*, 1916, 139-144

Nikolaus Gjelsvik, «Ymist fraa folkesjælelæra, folkeretten og utanrikspolitikken», *Syn og segn*, 1917, 289-309

Hermann Günther, *Die deutsche evangelische Gemeinde in Oslo, Norwegen: Erinnerungen und Betrachtungen zu ihrem 50jährigen Bestehen*, Essen 1959

Hermann Günther, *Neue Heimat in Norwegen: Geschichte der deutschen Einwanderung vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Bad Herrenalb 1961

H

Carl Joachim Hambro, *Under den første verdenskrig*, Oslo 1958

Johan Hambro, *C.J. Hambro: Liv og drøm*, Oslo 1984

S.C. Hammer, *Wilhelm II: Et Blad af Tysklands nyeste Historie*, Kristiania 1915

Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism: Technology, culture, and politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge 1990

Rolf Hobson, «Norge og den første verdenskrig», i Frauke Stuhl og Jan Hecker-Stampehl (red.), *Norsk-tyske forbindelser gjennom hundre år: Ikke bare laks og pølser*, Berlin 2005

Carl Hollweg, *Den tyske flaaates opgave i verdenskrigen*, Kristiania 1917

Roland Huntford, *Fridtjof Nansen: Mennesket bak myten*, Oslo 1996

I

Gunilla Ingmar, *Monopol på nyheter: Ekonomiska och politiska aspekter på svenska och internationella nyhetsbyråers verksamhet 1870-1919*, Uppsala 1973

J

Nils Kåre Jacobsen, *En forlegger og hans hus: Harald Grieg og Gyldendal*, Oslo 2000

James Joll og Gordon Martel, *The Origins of the First World War*, 3. utgave, Harlow 2007

K

Wilhelm Keilhau, *Norge og verdenskrigen*, Oslo 1927

Haavard Koppang, «Social Influence by Manipulation: A Definition and Case of Propaganda», i *Middle East Critique*, 18:2, 2009, <http://dx.doi.org/10.1080/19436140902989472>

Kurt Koszyk, *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg*, Düsseldorf 1968

Helge Krog, *Det store Vi*, Kristiania 1919

Jon Røyne Kyllingstad, *Kortskaller og langskaller: Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremenneske*, Oslo 2004

Paul Kønig, *Kaptajn Paul Kønigs atlanterhavsfart*, H. Aschehoug & Co. (Kjøbenhavnkontoret), København 1916

L

Harold D. Lasswell, *Propaganda Technique in World War I* [1927], Cambridge, Massachusetts 1971

Erik Lie, *Indenfor fæstningens mure: Skildringer fra det beleirede Tyskland*, Kristiania 1918

Erik Lie, *Erindringer fra et dikterhjem*, Oslo 1928

Jonas Lie, «Leipzig-Messe», *Ukens Revy*, 1917, 805-807

Erich Ludendorff, *General Ludendorff's krigserindringer 1914-1918*, København 1919

M

L. John Martin, «Effectiveness of International Propaganda», *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, Vol. 398, November 1971

Siegfried Mielke, *Der Hansa-Bund für Gewerbe, Handel und Industrie 1909-1914: Der gescheiterte Versuch einer antifeudalen Sammlungspolitik*, Göttingen 1976

Jon Alfred Mjøen, *Germanen oder Slaven? Die Mongolisierung Europas*, Berlin 1917

Anonym [Adrian Molin, Rudolf Kjellén, Otto Järte og Yngve Larsson], *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning*, Stockholm 1915

N

Jostein Nerbøvik, *Antiparlamentariske straumdrag i Noreg 1905-14: Ein studie i motvilje*, Oslo 1969

Walter Nicolai, *Hemliga makter*, Eskilstuna 1925

Jens Petter Nielsen, «Tsar-Russland: Potensiell trussel eller god nabo? Et gjensyn med «den russiske fare», i Fredrik Fagertun et al. (red.), *Det farefulle nord: Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Tromsø 2001

O

Ulrike Oppelt, *Film und Propaganda im Ersten Weltkrieg: Propaganda als Medienrealität im Aktualitäten- und Dokumentarfilm*, Stuttgart 2002

P

Harry Pross, *Zeitungsreport: Deutsche Presse im 20. Jahrhundert*, Weimar 2000

R

B.L. Reid, *The Lives of Roger Casement*, New Haven 1976

Olav Riste, *The Neutral Ally: Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War*, Oslo 1965

Olav Riste, «Casement–Findlay-affæren», *Dagbladet*, 12. og 14. oktober 1966

Bernt Roughvedt, *Riverton: Sven Elvestad og hans samtid*, Oslo 2007

Bernt Roughvedt, *Med penn og pistol: Om politiminister Jonas Lie*, Oslo 2010

Paul M. Rühlmann, *Kulturpropaganda: Grundsätzliche Darlegungen und Auslandsbeobachtungen*, Charlottenburg 1919

S

Pål Thonstad Sandvik, «Såpekriegen 1930-31: Lilleborgsaken, venstrestaten og norsk økonomisk nasjonalisme» i *Historisk tidsskrift*, bind 89, nr. 3, 2010

Gudmund Schnitler, «Tyskernes propaganda under Verdenskrigen», *Norsk Militært Tidsskrift*, 1922, 151-163

Svein Skotheim, *Keiser Wilhelm i Norge*, Oslo 2011

Rune Slagstad, *De nasjonale strateger*, Oslo 2001

Bill Sloan, «*I Watched a Wild Hog Eat my Baby!*»: *A Colorful History of Tabloids and Their Cultural Impact*, New York 2001

Friherre von Spiegel, «*U 202*»: *Krigsdagbok*, Kristiania 1916

Lage Staël von Holstein, *Ett enigt Norden*, Stockholm 1918

Lina Sturfelt, «The call of the blood: Scandinavia and the First World War as a clash of races», i Claes Ahlund (red.), *Scandinavia in the First World War: Studies in the War Experience of the Northern Neutrals*, Lund 2012

Odd M. Syversen, *Kaptein Munk – Olaf Wilhelm Erichsen: En bibliografi*, Oslo 1986

T

Charles S. Taber og Milton Lodge, «Motivated Skepticism in the Evaluation of Political Beliefs», *American Journal of Political Science*, vol. 50, nr. 3, juli 2006

Heinrich von Treitschke, *Politik: Vorlesungen gehalten an der Universität zu Berlin*, 1. bind, Leipzig 1913

U

Jürgen von Ungern-Sternberg og Wolfgang von Ungern-Sternberg, *Der Aufruf ‚An die Kulturwelt‘: Das Manifest der 93 und die Anfänge der Kriegspropaganda im Ersten Weltkrieg*, Stuttgart 1996

V

Per Vogt, *Jerntid og jobbetid: En skildring av Norge under verdenskrigen*, Oslo 1938

W

David Welch, *Germany, Propaganda and Total War, 1914-1918: The Sins of Omission*, New Brunswick 2000

Kitty Wentzel, *Fra mitt livs karusell*, Oslo 1960

Peter Whitebrook, *William Archer: A Biography*, London 1993

Jacob S. Worm-Müller, «Norges utenrikspolitikk under verdenskrigen», *Samtiden*, 1917, 266-292

Z

Kent Zetterberg, «Sverige åren 1914-18, en forskningsöversikt», i Johan Engström og Lars Ericson (red.), *Mellan björnen och örnen: Sverige och Östersjöområdet under det första världskriget, 1914-1918*, Visby 1994

Å

Alf Øksbjerg [Herman Harris Aall], *Politikens komedie*, uten sted og år [Kristiania 1908]

Herman [Harris] Aall, *Mere klarhed i samfundsspørsmal*, Christiania uten år [1908]

Herman Harris Aall, *Interessen som normativ idé: En filosofisk og sociologisk undersøkelse: I. Interessen som psykologisk fænomen, logisk og etisk begrep*, Kristiania 1913

Herman Harris Aall, *Faren for Skandinavien*, Kristiania 1915

Herman Harris Aall, «Fredspolitikk», *Syn og segn*, 1915, 131-137

Herman Harris Aall, «Nordisk forsvarsforbund», *Gads danske Magasin*, april 1916

Herman Harris Aall, «De to henrettelser», *Ukens Revy*, 18. august 1916

Herman Harris Aall, *Nordens skjæbne*, Kristiania 1917

Herman Harris Aall, *Mot avgrunden*, Kristiania 1917

Herman Harris Aall, *Undervandskrigen og Verdensdespotiet*, Kristiania 1918

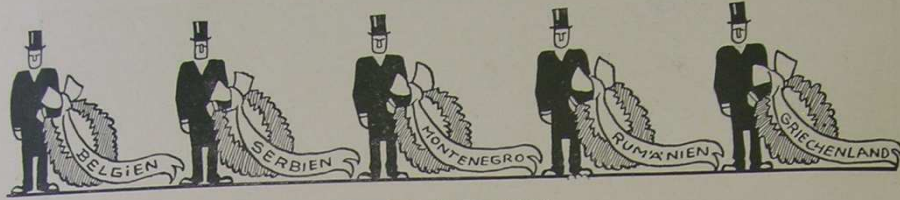
Dokumentvedlegg

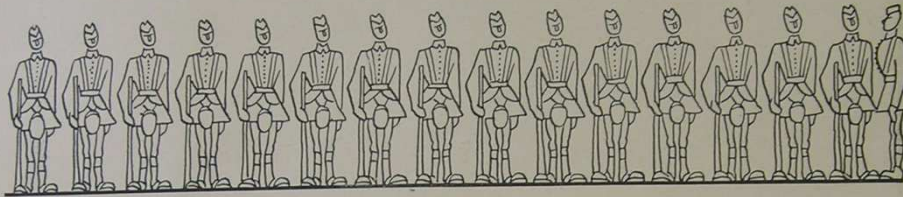
Admiral Hollwegs forsvar for den tyske flåte nådde bokhandlene samtidig med at Tyskland innledet sin ubegrensede ubåtkrig. Hvordan kunne Tyskland sies å forsvare Norges interesser når tyske ubåter vitterlig senket norske handelsskip? For de fleste nordmenn fremsto det angivelige interessefellesskapet som en ulogisk konstruksjon. PA AA, Oslo, Band 170

Englands fraser

(Karl Arnold)

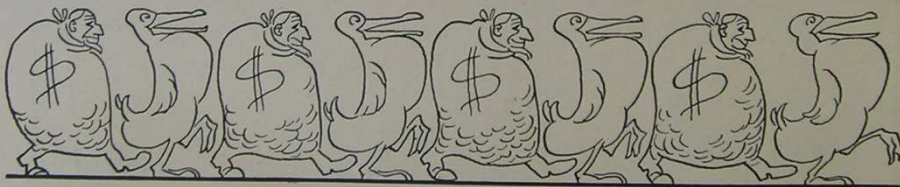
"Vi beskytter de smaa stater!"

"Vi bekjemper millitarismen!"

"Vi kjemper for kultur og fremskridt!"

"Vor presses sandruhet og amerikans edle sindelag længe leve!"

"Lloyd George roper! Op til kamp, tro forbundsfæller!"

Storbritannia bærer de små nasjoner til graven, styrer verden med sin militarisme, hisser villmenn fra koloniene på sine europeiske fiender, lyver for pengenes skyld og sender sine allierte Russland, Italia og Frankrike i døden. Hvilken side er du på? PA AA, Oslo, Band 172

Englands omsorg for folkenes frihet

Engelsk imperialisme i Irland, Hellas, India, Transvaal – og Norge. Hengt, bundet, utsultet og terrorisert. Hvilken side er du på?

PA AA, Oslo, Band 172

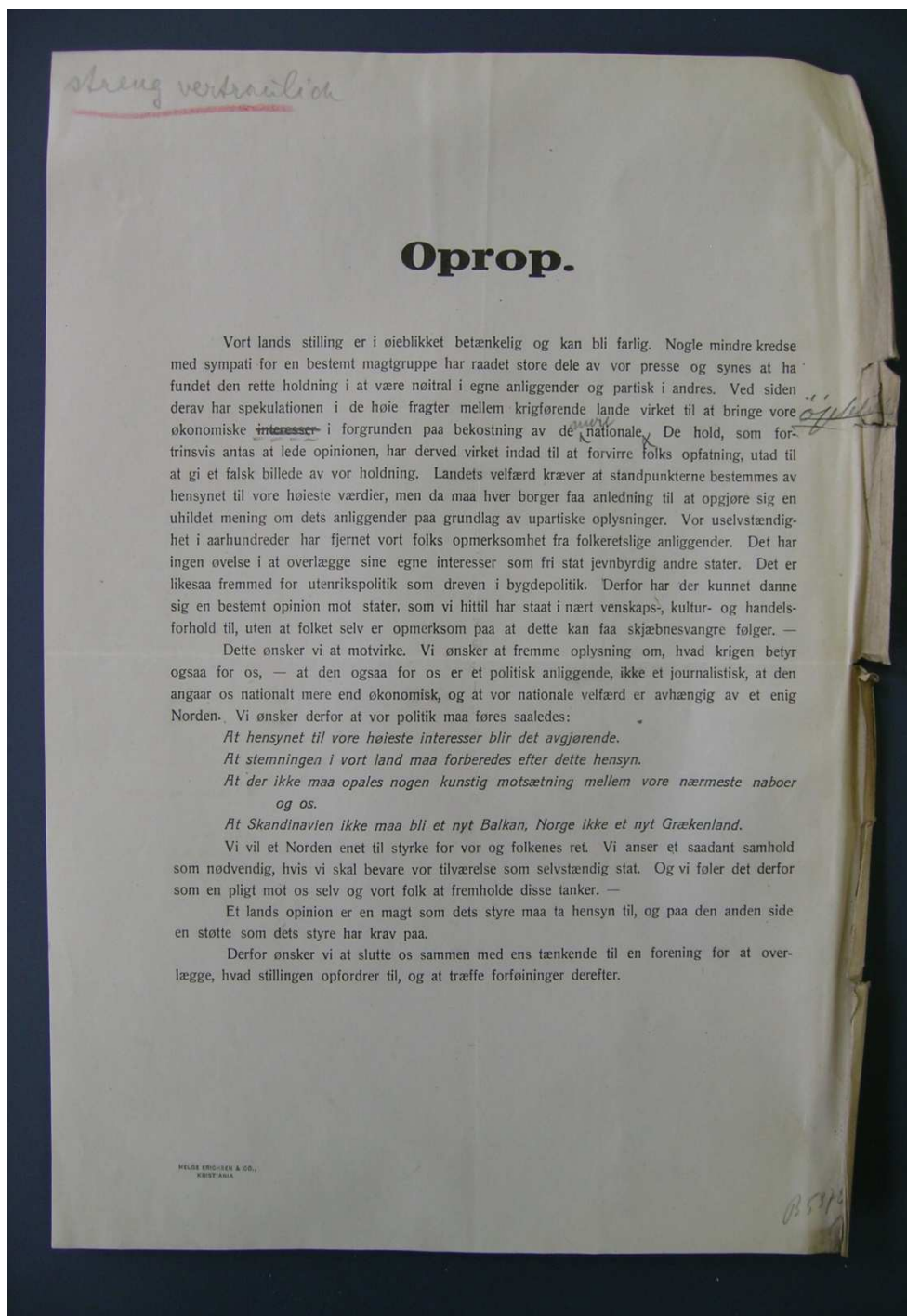

«Da er det bare ett å gjøre, min kjære John Bull, – du må gjøre gode miner til slett spill!»
 Hvor morsomme var tyske ordspill om engelske miner når tyske ubåter drev klappjakt på norske skip i Nordsjøen? *Engelske miner, tyske torpedoer, norsk død.* Det som var morsomt i Tyskland, slo ikke uten videre an i Norge. Pastor Günther og minister von Hintze grep fra tid til annen inn og stanset utgivelser som gikk over streken. PA AA, Oslo, Band 115

Tyskland beskyldte Storbritannia for å la sine skip – i strid med folkeretten – seile under nøytrale flagg for å unngå senkning. På kortet kan man dreie skiven på baksiden og skifte flagg som det passer – her med Dannebrog på stangen. Hadde det ikke vært for de håpløse stavefeilene, kunne det vært et vittig innlegg. Akkurat de feilene kunne ingen nordmann stå bak.

PA AA, Oslo, Band 115

Dr. Aall organiserte de norske tysklansvennene høsten 1916, blant annet for å få økt gjennomslag for Tysklans agitasjon. Rettelsen i høyre marg er i hans hånd. Norsk forening for utenrikspolitisk oplysning ble av medlemmene oppfattet som et norsk tiltak med brodd mot Storbritannia. Foreningen fremsto offentlig bare én gang, under professor Neckels tale i universitetets aula før jul 1916. Medlemmene fryktet for sitt omdømme dersom de fremsto som tysklansvenner. Det svekket selvfølgelig slagkraften. PA AA, Oslo, Band 167

Den 12 Sept. minis Schrift:
 Undervandskrigen og Verdensdespo-
 tiet - habe ich heute von
 der Kasse der Deutschen Gesandtschaft
 in Kristiania Nr. 54. - vier und fünfzig
 erhalten. —
 Kristiania 1 Oktober. '18.
 Herman Harris Aall. —

Herman Harris Aall var sterkt dedikert til Tysklands sak. I januar 1916 kom han i kontakt med pastor Günther og arbeidet etter det utrettelig som rådgiver, skribent og organisator. Hans innsats ble også økonomisk belønnet. For utenlandsrettighetene til *Nordens skjæbne* betalte *Zentralstelle* Aall en årslønn, 4.000 kroner, først og fremst for hans faste holdning og mange tjenester. Her er beløpet mer beskjedne 54 kroner for 12 eksemplarer av *Undervandskrigen og Verdensdespotiet*, mottatt fra kassen i den tyske legasjon noen uker før kapitulasjonen. Dr. Aall ble i 1924 også belønnet med et æresdoktorat ved universitetet i Berlin – hans tredje doktorgrad.

PA AA, Oslo, Band 234

Abschrift zu A.N. 9688.

Die deutsche Kriegswirtschaft.

Die Kriegswirtschaft in Deutschland wird in der Geschichte des Weltkrieges ein besonderes Kapitel bilden, und zwar nach ihren Motiven, ihren Zielen wie nach ihren Erfolgen ein über die Maßen denkwürdiges Kapitel. Wir haben vor kurzem - es sind etwa 2 Monate her - versucht, den gesamten Aufbau dieser Kriegswirtschaft in großen Zügen zu schildern; von Zeit zu Zeit lohnt es sich, das Bild zu ergänzen: an der kriegswirtschaftlichen Organisation wird rüstig weitergebaut, noch immer Stein auf Stein gefügt.

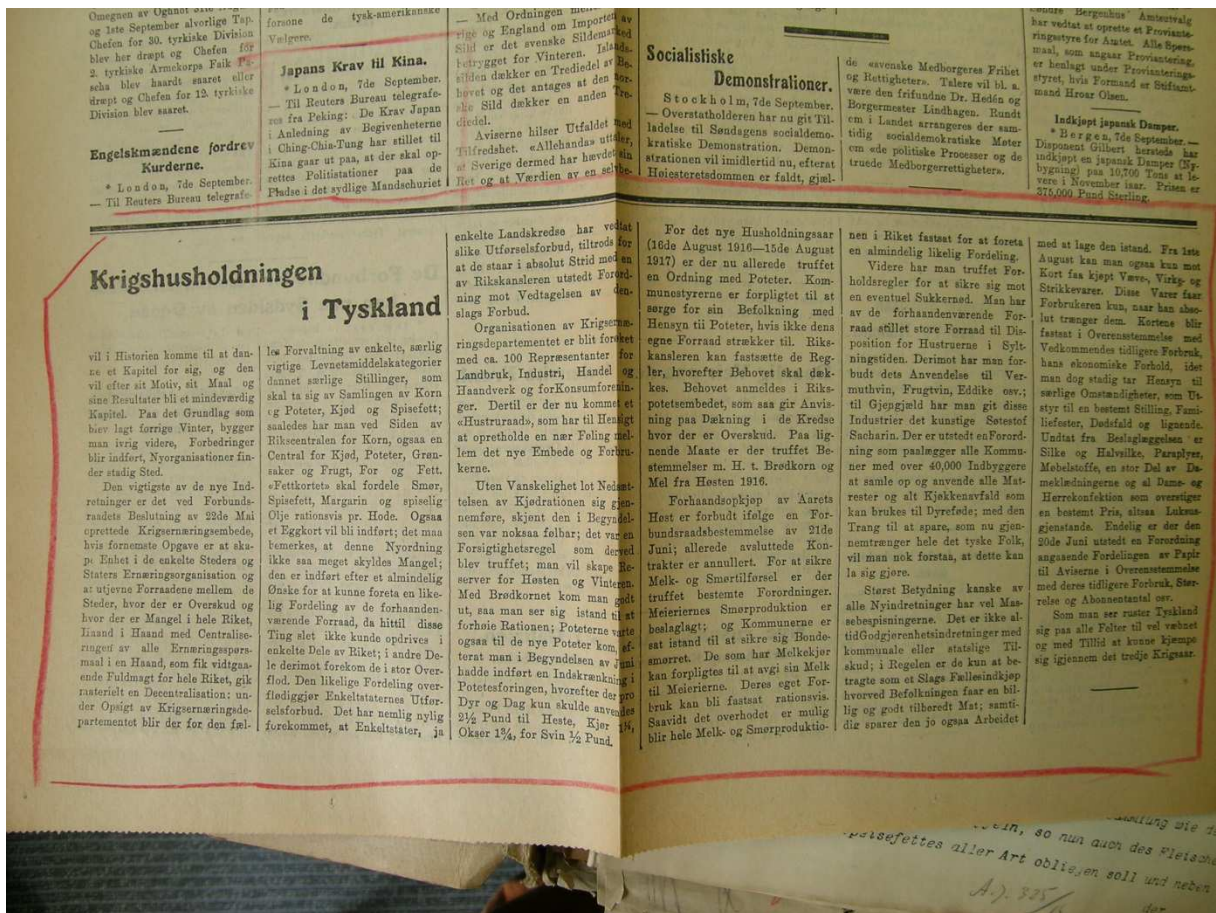
Die wichtigste der neuen Einrichtungen ist das durch den Bundesratsbeschuß vom 22. Mai ins Leben gerufene Kriegsernährungsamt, als dessen vornehmste Aufgabe wiederum die möglichste Vereinheitlichung der örtlichen und einzelstaatlichen Ernährungsorganisation, der Ausgleich zwischen Überschuß- und Bedarfsbezirken durch das ganze Reich, erscheint. Mit der Zentralisierung der ^{gesamten} Ernährungsfragen an einer Stelle, der weitgehende Vollmachten für das ganze Reichsgebiet in die Hand gegeben wurden, ging - materiell - eine Dezentralisation Hand in Hand: unter ^{der} Aufsicht des Kriegsernährungsamts werden für die gemeinsame Bewirtschaftung einzelner besonders wichtiger Lebensmittel-Kategorien besondere Stellen gebildet, denen die Sammlung wie des Getreides und der Kartoffeln, so nun auch des Fleisches und des Speisefettes aller Art obliegen soll und neben

A. N. 325/16

der

Artikler ble sendt fra *Auswärtiges Amt* til legasjonene med instruks om å få dem plassert i pressen. Pastor Günther fikk det stort sett ikke til mens han hadde ansvaret frem til høsten 1916.

PA AA, Oslo, Band 168

Omsøgen av Ognat som... og 1ste September alvorlige Tap. Chefen for 30. tyrkiske Division blev her drept og Chefen for 2 tyrkiske Armekorps Paik Pascha blev haardt saaret eller drept og Chefen for 12 tyrkiske Division blev saaret.

Engelskmændene fordrøvr Kurderne.

* London, 7de September. — Til Reuters Bureau telegrafte

formene de tysk-amerikanske Velgere.

Japans Krav til Kina.

* London, 7de September. — Til Reuters Bureau telegrafte fra Peking: De Krav Japan i Anledning af Begivenhederne i Ching-Chiu-Tung har stillet til Kina gaar ut paa, at der skal oprettes Politistationer paa de Pladse i det sydlige Mandchuriet

— Med Ordningen mellem Sverige og England om Importen af Silde er det svenske Sildemaglerbetrygget for Vinteren. Ilandsiden dækker en Trediedel af Behøvet og det antages at den svenske Sild dækker en anden Trediedel.

Aviserne hilser Udfaldet med Tilfredshed. «Allehandas» udsæder, at Sverige dermed har høvedet Net og at Værdien av en selvbe-

Socialistiske Demonstrationer.

Stockholm, 7de September. — Overstatholderen har nu gitt Tilbedelse til Sædagens socialdemokratiske Demonstration. Demonstrationen vil imidlertid nu, efter at Højesteretsdommen er faldt, gjæl-

de «avsnækkede Medborgeres Frihed og Rettigheder». Talere vil bl. a. være den frifundne Dr. Hedén og Borgmester Lindhagen. Bunden i Landet arrangeres der samtidig socialdemokratiske Møder om de politiske Processer og de truede Medborgerrettigheder.

«Bergenhus» Amtsevalg har vedtatt et oprettet et Provinsarrangeringsstyre for Amtet. Alle Spørsmål, som angaar Provinsarrangeringen, er henlagt under Provinsarrangeringsstyret, hvis Formand er Stiftamtmand Hroar Olsen.

Indkjøpt Japansk Damper.
* Bergen, 7de September. — Disponent Gilbert hersteds har indkjøpt en japansk Damper (Opbygning) paa 10,700 Tons at leveres i November laar. Prisen er 275,000 Pund Sterling.

Krigshusholdningen i Tyskland

vil i Historien komme til at danne et Kapitel for sig, og den vil efter sit Motiv, sit Maal og sine Resultater bli et minderværdig Kapitel. Paa det Grundlag som blev lagt forrige Vinter, bygger man ivrig videre, Forbedringer blir indført, Nyorganisatorer finder stadig Sted.

Den vigtigste av de nye Indretninger er det ved Forbundsraadet Beslutning av 23de Mai oprettede Krigsernæringsembede, hvis formaaende Opgave er at skaffe Enhet i de enkelte Steders og Staters Ernæringsorganisation og at utjevne Forraadene mellem de Steder, hvor der er Overskud og hvor der er Mangel i hele Riket, Haand i Haand med Centraliseringsen av alle Ernæringsforanstaltninger i en Haand, som fik vidtgående Fuldmagt for hele Riket, gikk raseristisk av Decentralisation; under Opsigt av Krigsernæringsdepartementet blir der for den fæl-

enkelte Landskredse har vedtatt slike Utførselsforbud, tiltrødte for at de staar i absolut Strid med en av Rikskansleren utstedt Forordning mot Vedtagelsen av den slags Forbud.

Organisationen av Krigsernæringsdepartementet er blitt forøket med ca. 100 Representanter for Landbruk, Industri, Handel og Haandverk og forKonsumforeninger. Dertil er der nu kommet et «Hustruraad», som har til Hensigt at opretholde en nær Føling mellem det nye Embede og Forbrukerne.

Uten Vanskelighet lot Nærsetelsen av Kjødrationen sig gjennemføre, skjønt den i Begynnelsen var nok saa feilbar; det nye Forsigtighetsregul som derav blev truffet; man vil skape Reserver for Heften og Vinteren. Med Brødkornet kom man godt ut, saa man ser sig istand til at forhøje Rationen; Potetene varte ogsaa til de nye Poteter kom, ellers var det i Begyndelsen av Juni hadde indført en Indskrænkning i Potetesforingen, hvorefter der pro Dyr og Dag kun skulde anvendes 2½ Pund til Heste, Kjør, 1½, Okser 1¼, for Svin ½ Pund.

For det nye Husholdningsaar (18de August 1916—18de August 1917) er der nu allerede truffet en Ordning med Poteter. Kommunestyrene er forpligtet til at sørge for sin Befolkning med Hensyn til Poteter, hvis ikke dens egne Forraad strækker til. Rikskansleren kan fastsette de Regler, hvorefter Behøvet skal dekkes. Behøvet anncides i Rikspotetsembedet, som saa gir Anvisning paa Dækning i de Kredse hvor der er Overskud. Paa lignende Maate er der truffet Bestemmelser m. H. t. Brødkorn og Mel fra Heften 1916.

Forhaandsopkjøp av Aarets Heet er forbudt ifølge en Forbundsraadsbestemmelse av 21de Juni; allerede avalluttede Kontrakter er annullert. For at sikre Melk og Smørtillførsel er der truffet bestemte Forordninger. Meieriernes Smørtillførsel er bealaglagt; og Kommunerne er sat istand til at sikre sig Bondesmørt. De som har Melkekjøer kan forpligtet til at avgi sin Melk til Meieriene. Deres sget Forbruk kan bli fastsat rationvis. Saavidt det overhodet er mulig blir hele Melk- og Smørtillførsel-

nen i Riket fastsat for at foreta en almindelig likelig Fordeling.

Videre har man truffet Forbudsregler for at sikre sig mot en eventuel Sukkermangel. Man har av de forhaandsværende Forraad stillet store Forraad til Disposition for Hustruraad i Syllingstiden. Derimot har man forbudt dets Anvendelse til Værk, Fruktvin, Eddike osv.; til Gjæggjeld har man gitt disse Industrier det kunstige Sætesof Sacharin. Der er utstedt en Forordning som paalægger alle Kommuner med over 40,000 Indbyggere at samle op og anvende alle Matrester og alt Kjøkkenavfald som kan brukes til Dyreføde; med den Trang til at spare, som nu gjennemtrænger hele det tyske Folk, vil man nok forstaa, at dette kan la sig gjøre.

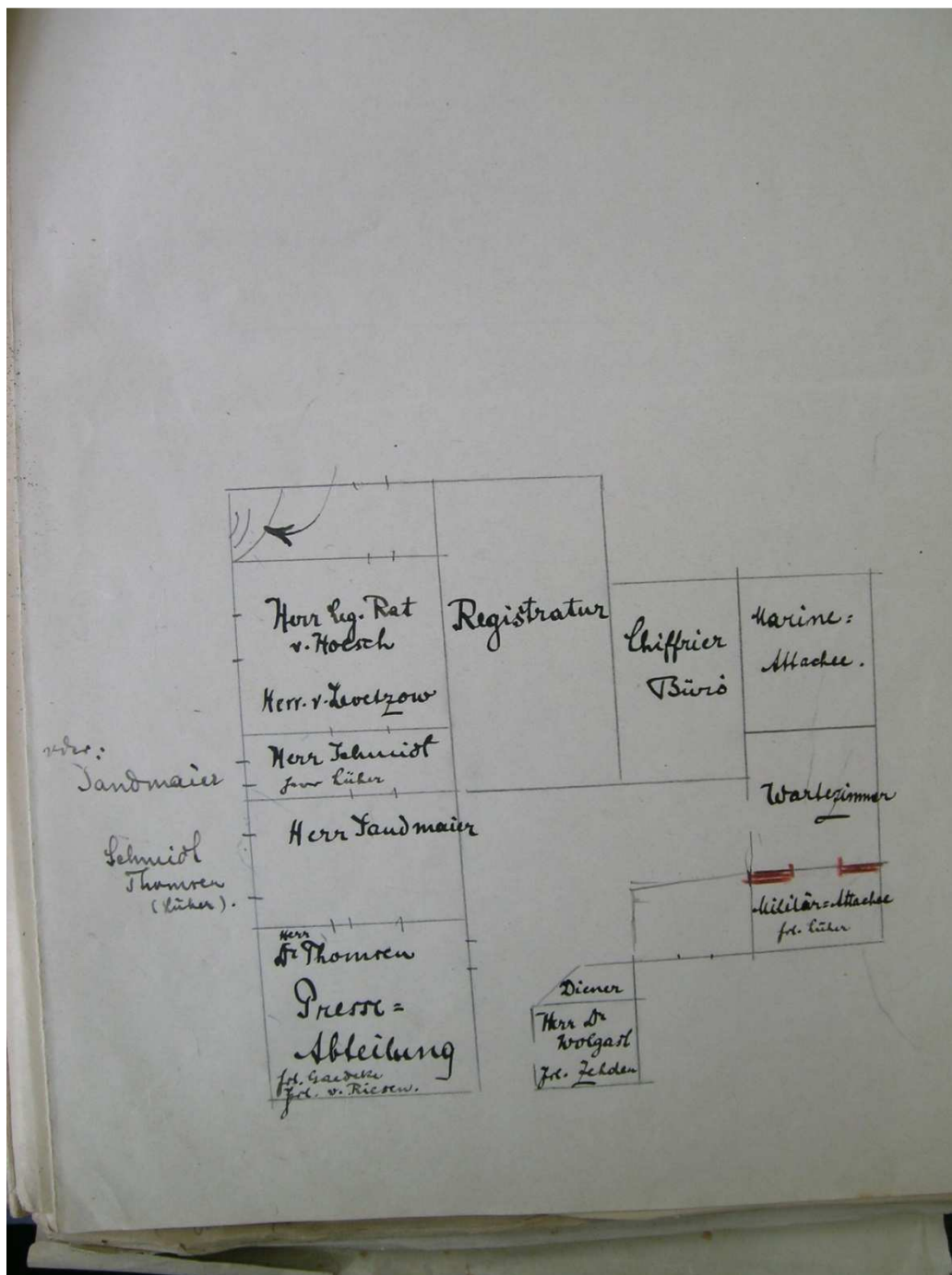
Størst Betydning kanske av alle Nyindretninger har vel Massebespisningerne. Det er ikke altid Godgjørenhetsindretninger med kommunale eller statslige Tilskud; i Regelen er de kun at betrakte som et Slags Fællesindkjøp hvorved Befolkningen faar en billig og godt tilberedt Mat; samtidig sparer den jo ogsaa Arbeidet

med at lage den istand. Fra 1ste August kan man ogsaa kun mot Kort faa kjøpt Værk, Vink og Strikkereker. Disse Værk faar Forbrukeren kun, naar han absolut trenger dem. Kortene blir fastsat i Overensstemmelse med Vedkommendes tidligere Forbruk, hans økonomiske Forhold, idet man dog stadig tar Hensyn til særlige Omstændigheter, som Utstyr til en bestemt Sylling, Familiefester, Dødsfald og lignende. Udtaar fra Beslagleggesen av Silke og Halvsilke, Paraplyer, Mebelstoffer, en stor Del av Damklædningerne og al Dame- og Herrekonfektion som overlever en bestemt Pris, slessa Lukse-gjenstande. Endelig er der den 20de Juni utstedt en Forordning angaaende Fordelingen av Papir til Aviserne i Overensstemmelse med deres tidligere Forbruk. Sterrelse og Abonnentantal osv.

Som man ser raster Tyskland sig paa alle Folter til vel værdet og med Tilid at kunne kjempe sig igjennem det tredje Krigsjaar.

Morgenbladet tok i september 1916 inn artikkelen «Die deutsche Kriegswirtschaft» som redaksjonelt stoff under tittelen «Krigshusholdningen i Tyskland», en ordrett oversettelse av det (forrige) tyske forelegget. Den lille seieren ble behørig rapportert til Berlin. Det var ikke hverdagskost at en stor kristianiaavis tok inn stoff på denne måten. Listen lå lavere hos Morgenavisen i Bergen som til stadighet trykket artiklene konsul Schmidt forsynte dem med.

PA AA, Oslo, Band 168

Kontorplanen for presse- og propagandaavdelingen i legasjonen, Uranienborgveien 2. Dr. Wolgast (kontor nederst) gjorde tjeneste som litterær avdeling for A/S J. Parmanns Forlag, forlaget som ble etablert sommeren 1917 for å kunne utgi dr. Aalls *Nordens skjæbne*. De regulære forlagene var ikke interessert. Legasjonen betalte stille og rolig Parmanns utestående regninger da krigen var tapt, og Parmann innstilte virksomheten. Ernst Wolgast ble senere professor i rettsvitenskap, Julius Sandmeier norsk-tysk oversetter. PA AA, Oslo, Band 132